

AZƏRBAYCAN

8'2021

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor:

İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini:

Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib:

Vüsal NURU

REDAKSİYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Elçin, Vilayət Quliyev,
Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Əli Əmirli, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz,
Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Yaşar, Afaq Məsud, Paşa Əlioğlu,
Asim Yadigar, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu,
Əjdər Ol, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Çapa imzalanıb:

29.07.2021
Sifariş 1291

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com
sudabe334@mail.ru

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-2834
Mühasibat –
493-29-41

Tiraj 500

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5
kağız vərəqi
12,5 çap vərəqi
18,2 şərti çap vərəqi

Qiyməti

1 manat 50 qəpik

Bakı şəhəri,
“Azərbaycan”
nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur

Dərc olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

Müəllifin fikirləri redaksiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyi bilər.

BU SAYIMIZDA:

P O E Z İ Y A

RAMİZ QUSARÇAYLI – VƏTƏN (poema).....	3
NADİR YALÇIN – Şeirlər.....	85
ALLAHŞÜKÜR AĞA – Şeirlər.....	141
AY BƏNİZ ƏLİYAR – Şeirlər.....	160
RAHİL MƏMMƏD – Şeirlər.....	167

N Ə S R

SƏFƏR ALIŞARLI – Sifət möcüzələri (povest)	17
TAHİR TAİSOĞLU – Asılqan buynuzu (roman, sonu)	92

N İ Z A M İ G Ə N C Ə V İ – 880

Nizami söhbətləri – Nizami Gəncəvi və sufizm.....	147
---	-----

G Ü N D Ə L İ K L Ə R

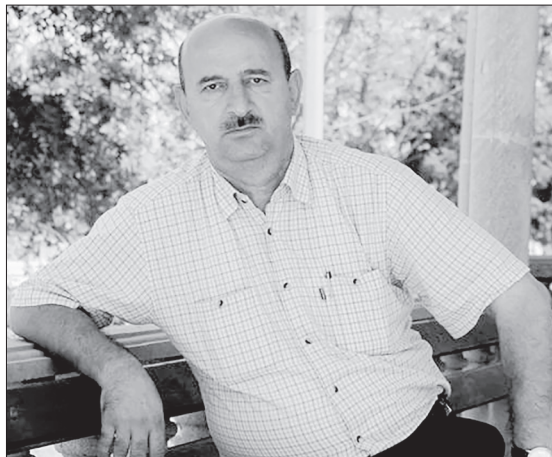
BƏDİRXAN ƏHMƏDLİ – Beydulla Musayev və onun gündəliyi	172
BEYDULLA MUSAYEV - “Gündəlik”.....	176

N Ə Z Ə R N Ö Q T Ə S İ

SÜDABƏ AĞABALAYEVA – Azadlığın məhbəsi.....	200
---	-----

K İ T A B R Ə F İ 207

♦ Poeziya

Ramiz QUSARÇAYLI

VƏTƏN

Poema

Bu səngər haqq səngəridi,
Zəhmində çox cəng əridi,
Ləngərim söz ləngəridi,
Yüngül hava mənlilik deyil.

Öz göyüm var,
öz mələyim,
Öz xəttim var,
öz lələyim,
Öz məzarım, öz bələyim
Haram yuva mənlilik deyil.

Davam nə can davasıdı,
Nə də yorğan davasıdı,
Azərbaycan davasıdı, –
Ayrı dava mənlilik deyil.

* * *

Cığırılar aranır,
yollar aranır,
Aranır ilk ocaq,

ilk ulu məskən.
Millətlər aranır ötən eranın
Hələ ki, altıncı minilliyindən.

Dünyada ən qədim mədəniyyətin
Qolları birləşir Azərbaycanda,
Sıfırdan sonsuza əbədiyyətin
İki milyon illik qədim tarixi
Yolları birləşir Azərbaycanda,
Döyünür bu adda,
vurur bu canda,
Ötür tarix-tarix Turan səsindən.
Daş dövrü,
Mis dövrü,
Tunc, Dəmir dövrü, –
Keçir Azərbaycan ərazisindən.

Ən başda Quruçay mədəniyyəti,
Qədim tariximin ilk nəfəsliyi, –
Daş sərdabəsidir, daş kitabıdır.
Quruçay dərəsi tarix dərslisi,
Azıx mağarası baş kitabıdır.

Azman Leylatəpə mədəniyyəti,
Daşla Tunc arası bu məmləkətin
Mağara səsidir, kaha səsidir.
Qat-qat, qalıq-qalıq milli sərvəti
Abidə-abidə salnaməsidir.

Qədim Şomutəpə mədəniyyəti,
İlk yaşayış yeri, yarımqazmalar,
İlk cizgi, ilk təsvir, ilk gil yazmalar,
Dən daşı, daş toxa, oraq dişləri,
Sümük fiqurları, dulus kürəsi
Uzuntəpə ağzı, ocaq dərəsi,
Önündə Kür-Araz mədəniyyəti
Kür-Araz çayları arasındakı,
Ən qədim məskənlər sırasındakı
Erkən tunc dövrünün tapıntıları, –
Pozub yanlışları, sapıntıları,
Həkk olub tarixə əbədi səflə,
Cüttəpə, Kültəpə, Göytəpə, Qəflə...
Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya,
Babil, Assuriya, Mesopotamiya,
Yol alıb tarixə Günəştəpədən,
Löhdən, Şortəpədən, Yanıqtəpədən.

Kür-Araz, –
ən ulu varlığın izi
Bu adla birləşib mədəni irsi.
İlk insan – qəbilə düşərgələri,
Tapınıb bu adla mədəniyyətə,
Söykənib əzəli bir həqiqətə.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti
Qədim türk yaşayış ənənələri,
Həm Mis-Daş dövrünün nümunələri,
Həm də Tunc dövrünün abidələri,
...və Dəmir dövrünün nişanələri.
Qalalar, körpülər, yurdlar, ocaqlar,
Məscidlər, məbədlər, kilsələr, tağlar,
Kurqanlar, qəbirlər, baş yazıları,
Təsvirlər, sehrli daş yazıları,
Təbəqə-təbəqə oxunan tarix,
Əli daş dövrünə toxunan tarix...

Bir daha yaşadım mən bu hikməti,
Bir daha güc aldım Turan səmindən.
Dünyanın ən qədim mədəniyyəti, –
Daş dövrü,
Mis dövrü,
Tunc,Dəmir dövrü, –
Mərhələ-mərhələ tutub qolumdan
Bir daha keçirdi Yer kürəsindən.

* * *

Yerin daş dilləri,
çiçək dilləri,
Buludda uçurdu, suda daşırdı.
Enib göy üzündən səs şəkilləri
Yerdə insan-insan məskunlaşdı.

Səs-səs,
nəfəs-nəfəs gəlirdi insan,
Can-can,
həvəs-həvəs gəlirdi insan,
Daş-daş,
qəfəs-qəfəs gəlirdü insan,
Məskən yaradırdı özünə insan,
Dönürdü mağara,
kaha daşına.
Bölünə-bölünə gəlirdi insan

Dünya bölünürdü adam başına,
Silkinib çıxırdı tənhalığından
Düşürdü...
ilk icma quruluşuna.

Mağara-mağara gəlirdi insan,
Bağıra-bağıra gəlirdi insan,
Qarala-qarala gəlirdi insan, –
Ağara-ağara gəlirdi insan...
Gəlirdi əlində daş alətləri,
Gəlirdi əlində mis alətləri,
Gəlirdi əlində tunc alətləri,
Dəmir alətləri, –
gəlirdi insan.

Ocaq isidirdi hər təzə yurdu,
Küləklər səsini ərzə yayırdı,
Qadınlar ocaqda od qoruyurdu.
Kişilər çöllərdə ov ovlayırdı
Kahalar dadırdı ilk istiləri,
Buludlar udurdu ilk tüstüləri...

Əmək alətləri,
daş çapacaqlar,
Sümük alətləri,
baş çapacaqlar.
İlk ocaq yerləri,
çaxmaq daşları,
İlk ov alətləri,
toxmaq başları.

Ağac gövdələri sala dönürdü,
Dən daşı, daş toxa, oraq olurdu.
Dəmir parçaları nala dönürdü,
Dəbilqə olurdu, yaraq olurdu.
Çiyində gəzirdi qorxunc silahlar,
Arada-bərədə ov ovlanırdı.
Hər gün təzə yollar, təzə günahlar,
İnsan əməlinə girovlanırdı.

Lif ipək olurdu toxuculuğa,
Torpaq şumlanırdı, əkinləşirdi.
Gil saxsı olurdu dulusçuluğa,
İnsan torpağına sakinləşirdi...

Ağıl işləyirdi, iş alışdı,
İnsan dəstə-dəstə tayfalaşdı,
İnsan tayfa-tayfa qonşulaşdı,
İnsan qonşu-qonşu binələndirdi,
İnsan binə-binə yeniləndirdi,
Üz-üzə gəlirdi, qarşılaşırdı...

Əkinçi tayfalar, maldar tayfalar
Bilirdi torpağın, daşın dilini,
Bilirdi ağacın, quşun dilini,
Torpağın dilindən, daşın dilindən,
Ağacın dilindən, quşun dilindən,
Səsinə bənzəyən dil yaradırdı,
Gözünə bənzəyən dil yaradırdı,
Yerinə bənzəyən dil yaradırdı
Özünə bənzəyən dil yaradırdı.

Bir-bir yaranırdı dil birlikləri,
Dil ittifaqları dəbə minirdi.
Birləşə-birləşə dövrün ilkləri
Təbəqə-təbəqə möhkəmlənirdi.

Tayfa birlikləri, iş birlikləri
Üz-üzə gəlirdi hər işə görə.
İlk tayfa ərazi çəkişmələri
Başlanırdı ota, ölüşə görə.

Bir tayfa başında kahin dururdu,
Bir tayfa başında hakim dururdu,
Tayfalar içində ağsaqqalların
Varıydı məclisi, müzakirəsi.
Bütün məclislərin qərarlarında
Ümdəydi kahinin, hakimin səsi.

Tayfalar keçirdi iş birliyinə,
Yaranırdı tayfa hakimiyyəti.
Keçirdi mərkəzin tabeliyinə
Xırda hakimlərin səlahiyyəti.

Tayfalar birləşib ölkələşirdi,
Tayfalar təzədən formalaşdı.
Hər kəs tayfa-tayfa özgüləşirdi,
Hər yer ölkə-ölkə doğmalaşdı.

O zaman türkdilli tayfaların da,
Öz boyu varıydı, öz duruşları.

Zaman dolanırdı öz axarında
Yaranırdı dövlət quruluşları.

Sərhəd çəkilirdi quruda, suda,
Dövlət yaranırdı aranda, dağda.
Zəncanda, Xəzərdə, Qarqarda, Suda,
Qədim Urmiyada, Mil-Qarabağda.

Varıydı Şumerlə əlaqələri,
Mal mübadiləsi, inşaat işi.
Qanuna minirdi ilk bəlgələri
Ərazi formulu,
islahat işi.

* * *

Səni Şaman-Şaman uduzdum, Vətən,
Tanrıqut-Tanrıqut uduzdum səni.
Səni Bilqə-Bilqə uduzdum, Vətən,
Tenqri-Tenqri uduzdum səni.

* * *

Səni Babil-Babil uduzdum, Vətən,
İkiçayarası uduzdum səni.
Səni batil-batil uduzdum, Vətən,
Vətən, asi-asi uduzdum səni.

Şumer, –
Altı min il eradan qabaq,
Tarixdə ən qədim sivilizasiya.
Qədim mədəniyyət, qədim od-ocaq,
İkiçayarası, –
Mesopotamiya.

Gəl,
gəzək Akkadı, Babilistanı,
Daş cizgilərində, gil yazılarda.
Yaşanır tarixin Şumer dastanı
Basma qəliblərdə, mil yazılarda.

Şumerin tarixi dastanlarının
Daş üstü, gil üstü yazılarında
İlk xalq adlarıydı, –
azər, turukku,

Zəngi, böri, qarqar,
bars, subar-su...

Varıydı hər xalqın yürdü, ölkəsi,
Üçündən ikisi türk ölkəsiydi.
Şumerin bir qolu
türk sülaləsi,
Dili də türk dili, –
azər səsiydi.

Antik ədəbiyyat, daş kitabələr,
“Avesta”,
“Bibliya”, –
mühüm mənbələr.
“Gedd xronikası”,
“Yerin təsviri”,
Qobustan tarixin baş rəsm yeri...

Azıx,
Qazma,
Qala,
Daşsalahlı, Zar,
Buzeyir,
Qaraca,
Damcılı, Tağlar...

Turukku, Lullubi, Kuti, Hurrilər,
Subar, Kassit, Kaspi, Kadusi, Gərgər,-
Hər biri əzəli türk birlikləri
Öndə dövlətçilik öhdəlikləri...

Döyüşə-döyüşə gəlirdi Turan,
Ayrı bir eradır türk yürüşləri.
Üzü aq çıxırdı sınaqlarından
Şöhrət gətirirdi ilk yürüşləri.

Yolu aydın idi hər bir dövlətin
Cəngində bir işıq, hürr bəsləyirdi.
Məclislər seçirdi hakimiyyəti
Şahlar bir-birini əvəzləyirdi.

Turukku, –
tarixdə türkün ilk adı,
Aratta, –
türkün ilk dövləti idi.

Dövlət,dövlətçilik qoşa qanadı
Özgürlük müqəddəs sərvəti idi.

Uduzdu Akkadın hökmdarına
Padşahlar padşahı Lullun dövləti.
Akkad Lullubini işğal eylədi,
Akkadı süquta yetirdi Kutı.

Kuti də, –
dövrün dağ əjdahaları,
Uğradı daxili çəkişmələrə.
Doğma sandıqları yad qafaları
Qalxıb məmləkəti böldü min yerə.
Bürüdü ölkəni iğtişas, üsyan,
Vəzifə uğrunda mübarizələr,
Dağıdıb ölkəni qoydular viran,
Getdi dövlətçilik,
ilkin dəyərlər...
Parçalandı xırda vilayətlərə,
Yem oldu yadelli məmləkətlərə...

Səni Kutı-Kutı uduzdum,Vətən,
Turukku-Turukku uduzdum səni.
Səni Kaspi-Kaspi uduzdum, Vətən,
Lullubi-Lullubi uduzdum səni.

* * *

Hər gün öyrənirəm Azərbaycanı,
Hər gün oxuyuram hey varaq-varaq.
Əlimdə kitabın şah səhifəsi
Üçüncü minillik, –
eradan qabaq...

Haqqın, həqiqətin kaşanəsidir, –
Canlı nəfəsidir tarix hər anın.
Deyirəm, ən qədim nişanəsidir
Mixi yazıları Azərbaycanın.

Bu xalqın kökəni,
bu xalqın soyu,
Uzanır tarixin min illərinə.
Keçib Arazboyu,
Urmiyaboyu,
Yol salıb Xəzərin sahillərinə.

O mənəm, –
dağdakı, həm arandakı,
İlk qaya təsviri, cizgi səsi də.
Birinci Daranın Həmədandakı
Üç dildə yazılmış kitabəsi də.
Şumer çarlığıyla, Akkad çarlığı,
Kutinin bir əsr hökmranlığı,
Zərdüştlük sistemi, –
dini-fəlsəfi,
Urartu,
Lullubi,
Turukku səfi...

Zaqros dağlarının biçənəkləri,
Düzlər,
ovalıqlar,
dağ ətəkləri.
İlk karvansaralar, karvan yolları, –
Ticarət qolları, bazar qolları,
Əhali, ərazi əlamətləri,
İlkin Azərbaycan məlumatları...

Əkinçi dövləti, maldar dövləti,
İlk vergi,
ilk töycü,
ilk muzd,
ilk biyar.
Öndə qul bazarı,
quldar dövləti,
Öndə istilalar, imperiyalar...

* * *

Manna,
Midiya,
Skif şahlığı,
Qədim Albaniya,
Atropatena...
Gəl yaxın eyləyək bu uzaqlığı,
Yaxının, uzağın salaq yadına, –
Kim üzqarasıdı,
kim üzaqlığı,
Kim də mif uydurur tarix adına.

Yol alıb ilk insan məskənlərindən
Manna dövlətinə gəlirdi yollar,

Skif şahlığına gəlirdi yollar,
Atropatenaya gəlirdi yollar...

* * *

Gəl, gözək tarixin mənbələrini,
Gözək Vətən-Vətən türbələrini,
Gözək kitab-kitab kitabələri,
Gözək yazı-yazı sərdabələri,
Keçək Midiyadan, Mannadan bir də,
Qoy solub getməsin bir yarpaq sirr də,
Dolaşaq tarixin ucqar yerini,
Açıb günə sərək arxivlərini,
Soraq Udakini, Salmanasarı,
Süzək assurları, urartuları,
Dalaq özümüzə bir də dərinədən,
Boylanaq gil yazı lövhələrindən.
Baxaq, bizdən alıb gör kimlər bizi,
Gəl, bir də tanıyaq kimliyimizi,
Çözək, düyün-düyün fikri, gümanı
Gəl, bir də öyrənək Azərbaycanı.

Səni Manna Manna uduzdum, Vətən,
Midiya-Midiya uduzdum səni.
Səni yona-yona uduzdum, Vətən,
Budaya-budaya uduzdum səni...

* * *

Udaki, İranzu, Ullusu, Aza...
Mannadan, Minnidən üzü Manasa,
Gizilbun, Taştəpə, Missi, Andiya,
Miyana, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya,
Kutilər, madaylar, saklar, skiflər,
O azman qalalar, o qədim miflər,
Qırıb doğrulmayan əski bağları
Qırıb tayfa-tayfa ittifaqları,
Sığınıb Turukku iqtidarına,
Güvənib əzminə, etibarına,
Ulu Urmiyanın göl hövzəsində,
Diyala çayının yan-yörəsində,
Bir ölkə yaratdı bir can içində,
Bir Vətən yaratdı cahan içində.
Bir ölkə yarandı, təməl bəlgəsi, –
Maneylər məskəni, Manna ölkəsi.

Bir ölkə yarandı öz qüdrətindən,
Qalxıb salamladı qoca bəşəri.
Yarandı Udaki siyasətindən
Manna dövlətçilik ənənələri.

Oğullar cəngavər,
ordular cəsur,
Hər zəfər töhfəydi ölkə adına.
Bir yanda Urartu,
bir yanda Assur,
Öndə gözləyirdi Atropatena.

Adından adı var, kökündən kökü, –
Aza –Azərbaycan, Udaki – Bakı...

Yaşat dildən-dilə,
gəz eldən-elə,
Odundan odudur, canından canı.
Manna dövlətindən başlanır elə
İlk dövlət tarixi Azərbaycanın...

* * *

İrsiydi Mannada idarəçilik, –
Atadan keçirdi oğullarına,
Oğuldan keçirdi qardaşlarına,
Qardaşdan keçirdi bacılarına,
Bacıdan keçirdi yoldaşlarına...

Saray irsi idi, tac irsi idi,
Xəzinə, səltənət, bac irsi idi,
İrsiydi idarə, irsiydi dövlət, –
İrsi hakimiyyət,
irsi siyasət...
Udaki, İranzu, Ullusu, Aza...
Dəclədən, Fəratdan üzü Araza,
O boyda ölkədə hər hökmdarın
Öz yolu varıydı, öz qətiyyəti,
Bir gün ucalırdı,
bir gün enirdi
Əldən-ələ keçən hakimiyyəti.

Boşlar məhv edirdi dolu başları,
Mərhəmət, etibar batıl olurdu,
Başlar itirirdi ulu başları,
Qiyamçı olurdu, qatil olurdu...

Aşşur işğalları tüğyan edirdi,
Artırdı Urartu müdaxiləsi.
Öndə Salmanasar,
Sarqon gedirdi
Arxada vəzifə mücadiləsi.

Vətənin ilk qırğın, ilk qan yeri ydi
Dünyanın üçüncü Sarqon erası.
“Aslan yuvası”ydı, “Qan şəhəri”ydi,
Yeni Assuriya imperiyası.

O boyda İranzu hakimiyyəti
Qoruya bilmədi nəhəng dövləti,
Şərqin ən möhtəşəm dörd ölkəsindən
Dörd söz sahibindən biri olsa da,
İlkin dövlətçilik siyasətində
Tarixin baş sınaq yeri olsa da,
Qəddar oyunlara tab gətirmədi,
Boğuldu irsilik məngənəsində.
Özü öz gücündən qovuldu getdi,
Özü öz içindən ovuldu getdi.

İlahi, zülümmüş Vətəni sevmək, –
Sevən ürəklərə qara çəkiblər.
Vətən deyənlərin dili kəsilib,
Vətən deyənlərin başı kəsilib,
Vətən deyənləri dara çəkiblər.
Vətən sevənləri ağlar qoyublar,
Gözünün içində od qalayıblar,
Vətən deyənləri şaqqalayıblar...

Səni Aza-Aza uduzdum, Vətən,
Udaki-Udaki uduzdum səni.
Səni aza-aza uduzdum, Vətən,
Ötəki-ötəki uduzdum səni...

* * *

Midiya...
Mannanın şah səhifəsi,
Tarixin yaddaşı, pozulmaz səsi,
Tanrının əliylə yazılan yazı,
Dünyanın ilk adil imperiyası!

Kiaksar o dövrün şahlar şahıydı,
Sarayı ərənlər xanəgahıydı,
Yığıb bir araya xırda şahları,
Söküb qılıncıyla əks cinahları,
Həkk edib aləmə türkün səsinə,
Böyütdü ölkənin xəritəsini...

Yığıb ordu-ordu nəfər ərənləri,
Bir Vətən yaratdı,
kənül bağından.
Çökdürdü Mannanı çökdürənləri,
Pozdu ölkə-ölkə qonşuluğundan.

Hayqırdı cahana öz varlığını,
Qatdı torpağına Sak çarlığını,
Qatdı Urartunu, Assuriyanı,
Qatdı torpağına Persiyanı da,
Midiya, –
Medeya,
Maday,
Amaday,
Atalıq,
Kapcaqay,
Maadı,
Altay,
Coşub savaş-savaş, gərilib can-can,
Əlvənddən Elbrus dağlarınacan,
Mələklər içində, ruhlar içində,
Amanlar içində, ahlər içində,
İrili, xırdalı şahlar içində
Bir ölkə yaratdı, canlı bir ölkə,
Urvatlı bir ölkə, şanlı bir ölkə,

Uzanıb Arazdan Dəcləyə kimi,
Yetişdi Babilin hüdudlarına.
Öndə gözləyirdi, –
yeni bir ölkə,
Öndə gözləyirdi, –
Atropatena!

Maday türkmənşəli bir millətiydi,
Midiya tolerant məmləkətiydi,
Avşarın, kəngərin, qacarın yurdu,
Kimmerin, xəzərin, bolqarın yurdu,
Yolu keşməkeşli, hökmü qətiydi,
Maday türkmənşəli bir millətiydi...

Siyasət yeniydi, qayda yeniydi,
İdarə yeniydi, aparat yeni.
Fərasət yeniydi, fayda yeniydi,
Yeniydi inkişaf, islahat yeni.

Qanun bir olsa da içərilərdə
Yer-yerdən qalxırdı iç qiyamları.
Qalxıb irandilli köçərilər də
Sürürdü ərazi ittihamları...

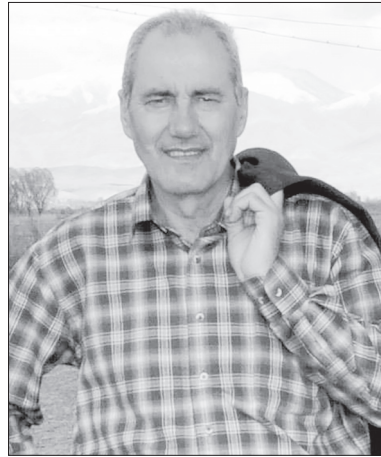
Günahlar yeniydi, şeytanlar yeni
Baş alıb gedirdi xain fitnəsi.
Silahlar yeniydi, meydanlar yeni,
Qarşıda Lidiya müharibəsi.

(Ardı var)

Səfər ALIŞARLI

Sifət möcüzələri

♦ Povest

– 1 –

Ləkdən qırpdığı otu gövşəyə-gövşəyə həyətdə şellənən qoyun bir Lazdan başının kəsiləcəyini bilmirdi. Bilsəydi, yəqin ki, buna öz etiraz səsini ucaltmağı bacarardı. Mələyib həyəcan təbili çalardı: mə-ə-ə-ə! Darvazaya kəllə atardı: da-a-anq! Havayı əziyyət çəkib yediyi otu yerə tüpürərdi: tfu! Onda dünya dərhal dəyişib ayrı cür olardı. Yoxsa ki, sənin başının kəsiləcəyini yer, göy – hamı bilsin, sən özün bilməyəsən və beləcə, ölümünə sanılı dəqiqələr qalmış həyətdə gic-gic gəzib ot gövşəyəsən. Qoyunlu, keçili dünya, əslində, ədalətsiz deyil, rabitəsizdir.

Şəhər sallaqxanasının nəmiş, yarıqaranlıq tövləsindən qurtulub güllü-çiçəkli həyətdə düşdüynün də fərqundə deyildi. Fərqundə olub neyləyəsiydi ki? Oyun qaydalarını bir az başqa cür tövsif etsəydilər, uca hasarların arasında nəinki qoyunun, Allah göstərməsin, adamın da qəssab bıçağına təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmazdı. Bıçaq qadiri-qətiyyətdə canavara oxşayır. Onun kəsdiklərinin hamısını qaytarıb yerinə qoysan, yer üzü keçilməz cəmdək cəngəlliyinə çevrilər.

Daşa dəyən qara dırnaqlarının çıqıltısını hərdən elə bil özü də eşidib qəflətən dayanırdı. Qeyri-ixtiyari pauzalarla dolu bu yerişin çırtıq ritmi onu qoyuna yox, ofisdə kağız aparən xanıma oxşadırdı. Ancaq xanım deyildi, bazardan təzəcə alınmış qurbanlıq idi. Hələlik maraq onu hasar boyu ot basmış ləklərdən pilləkənə, darvazaya qədər çəkib aparır, yeni qoxu və görüntülərin içində şəxsinə qarşı gizlədilmiş qətdən bixəbərliklə gəzdirirdi. Elə bil bura ölməyə yox, xoşbəxt bir qoyun ömrü yaşamağa gəlmişdi.

Bəlkə də ona elə gəlirdi ki, bu dünyada hamı, hər kəs qoyundur: hamı ot yeyir, yatdığı yerə qığlayır, hamı yalnız kəsilib yeyiləndə iylənməmək üçün müvəqqəti olaraq sağ qalır. Qoyun bunların heç birini, əlbəttə, bilmirdi, çünki beş-on dəqiqədən sonra həyatla əbədi vidalaşacağını bilsəydi, indi həyətdə belə asudəliklə gəzib daşı-divarı qoxulamaz, əksinə, son dərəcə narahatlıqla bütün diqqətini toplayıb onu bura gətirmiş adamların hərəkətlərinə, baxışlarına, danışığına fikir verərdi ki, bəlkə onları necəsə bu qanlı niyyətlərindən daşındıra...

Onu bura maşında gətirmiş adam səkidən içəri keçib su içdi, çanaqdan bir xışma fındıq ləpəsi götürdü və dişlərinin nasazlığı yadına düşəndə qurquru ləpəni qaytarıb yerinə tökməyə əli gəlmədi, ovcunda möhkəm sıxmaqla sanki dişlərinə örnək olsun deyə barmaqlarının gücünü sınaı, yenə həyəətə çıxdı və son anda qoyunun könlünü xoş etmək istədi. Qoyun olanda nə olar, nəvazişi daş da qanır. Nə vaxtsa bu pilləkənlərə daş düzən cavan oğlan elə demişdi: “Mən daşı yerinə qoyunca bir daş da öz içimdə doğub bələyirəm”. Bu söhbətdən də bixəbər qoyun onun ovcunu islatmadan ləpəni dil-dodağı ilə iki-bir, üç-bir götürüb ağzında xırtıldıtdı və qeyri-adi rasion təamından xüsusi ləzzət duymadığını etinasızcasına üz çevirib getməklə bildirdi.

– Axşama saxlamayaq da bunu, – Səidə dedi. – Aparaq tez paylayaq, sonra sən hara gedərsən get, mən qalaram orada.

Səidə məkan dəyişikliyi etməyi, oturub qohum-əqrəba ilə gəldən-getdən danışmağı sevdi. Ona yemək-içmək vermə, bircə gəzmək ver, havanıca udmaqla ət bağlasın.

O isə qurbanlıq ət aparmaq üçün də konkret heç bir yerin cazibəsini canında hiss etmirdi. Can ona sarı gələn gözəgörünməz əlaqələrin hamısını kəsib yalnız birini açıq qoymuşdu. Bayaقدan bəri qoyunun əvəzinə düşünmək günün əvvəlcədən məlum planlarını dağıdıb gizli dəniz axını kimi onu sahilədən uzağa aparmışdı. Fikirləri aydın və rəvan idi. Heç yere getmək, naşı sürücülər və başqa şeylərlə dolu yollarda əsəbiləşmək istəmirdi. Pul sayıb aldığı qurbanlıq qoyuna da münasibəti dəyişən kimi olmuşdu: qəssab zəng vurub desəydi ki, bu gün gələ bilmir, ürəyində onun atasına rəhmət oxuyardı ki, Allahın heyvanına daha bir gün yaşamaq imkanı verdi. Həyətin gündöyər yerində oturub sanki yol azaraq gəlmiş bu sakitlik və dinclikdən ləzzət almağa çalışırdı. Bəzi qoyunluq aqibətlərin payız dərki özü ilə şah tənbelliyi və şirin bir mürgü gətirirdi.

Qohum-əqrəba xeyli uzaqda, şəhərin o başında idi. O uzaq buradan hər an telefonda görünürdü. Kimin nə etdiyi, nə bişirdiyi, nə yediği gün ərzində bütün təfəsilatı ilə hamıya bəlli olduğundan üz-üzə oturub danışmağa mövzu qalmırdı. Deyəcəkdilər, Yasin öldü. Mızıldanıb mütləq nəsə xatırlayacaqdılar. Zamanın, dövrənin gərdisində qalmış köhnə söhbətləri keçmişdən götürüb bugünün, sabahın qayğı divarlarına hörə-hörə közələnəcəkdilər. Cümşüd başını aşağı salıb ağır-ağır mızıldanacaqdı:

– O cür adamı Qara Nəbi mahalı bir də çətin yetirər...

Bu da məlum idi, artıq deyilmişdi, qüssələnən qüssələnmişdi, ağlayan ağlamışdı. Amma itki böyük olduğundan bunu bir neçə dəfə deməkdə və bir neçə dəfə eşitməkdə nəslin davamçıları üçün fayda var. Adamlar faydanın təzahürlərini yaxşı tanıyır və toxunduqları hər şeydən bəzən əvəz kimi onu gözləyirlər. Amma hərdən o, nədənsə gəlmir və bu, adamların özünü yox, özləri və imkanları haqda təsəvvürlərini dəyişməyə kömək edir.

– 2 –

Morqun iki işçisindən birinin səhər yuxarı otaqdakı divandan nə zülmə qaldırıldığını görmüşdü. İndi onun ağır meyitləri dəbbələyə-dəbbələyə əzabla o yan-bu yana sürüməsinə baxmaq da məşəqqətli idi. Nazik üzünü maska doxsan dərəcəlik bucaqla qapamışdı. Diqqət edib tutmaq mümkün olanda bulanıq baxışlarının buradan çox uzaqlarda ilişib qaldığı hiss olunurdu. Sanki bu yolla arıq canındakı sısqa vücudunu dəhşətli

infeksiyadan qoruya-qoruya kontingenti həm burada, həm də o dünyada da yerbəyer edirdi. Göyümtül maskanı hərdən qaynaqçı niqabı kimi alnına qaldırıb sümüklü burnunun suyunu meyitlə dolu künc-bucağa fıxırandan sonra batıq ovurdları arasında saqqızını çeynəyirdi.

Əl-qolu çirməkli o birinin "Tarverdi" adı dirilərin dilinin, ölülərin qulağının əzbəri idi. İdmançı görkəmi, ciddi sifəti və alacağı kəfənpulunu rəsmiləşdirən səlis nitqində qadağa ifadələrini dəqiq işlətməklə bəzi narazılıqları yerindəcə aradan qaldırırdı:

– Yuxarıdakı otaqdan patoloji-anatomik müayinə rəyini almayanlara meyit verilməyəcək!

Onun maskasız çalışması dəhşətli virus pandemiyasının tezliklə dünyanı sona çatdıracağına şübhəni azaltmırdı ki artırdı. Bununla belə, meyitlərin verilməsini ləngitdiyinə görə onu qınayanların hər birinin cavabını fərdi qaydada verməyi özünə borc bilirdi. Ölülərin hüsurunda vaxtın boş-boşuna keçməsi qiyamət gününün rəmzlərindən biri kimi dirilərin ruhi və fiziki sakitləşdirilməsinə xidmət edirdi: hara tələsəcəksən, son mənzil bura deyil-mi? Bəzən Tarverdi səsinə yüksəldərək bütün filmlərinin nümayişini başa çatdırmış dünyada da özbaşınalığa yol verilməyəcəyini məsuliyyətlə xalqın nəzərinə çatdırırdı:

– Polisi çağırım bura?! – prosesi tezləşdirməyi tələb edən ölü sahiblərinə təpinirdi. – Çağırım polisi?!

Polis məsələsi bütün hallarda dünyanın sonundan yox, real gələcəyindən xəbər verdiyi üçün camaat onunla qarşılaşmaqdan ölü vətəndaşın səbirli sahibi olub gözləməyi daha münasib sayırdı. Vərdişə çevrilmiş bu hüznü ağızlaşmalardan sonra qısa sükut yaranır, öz aralarında ünsiyyətin pıçıltı formasına keçməyə məcbur olan adamlar tamam başqa sahələrə aid narazılıqları dilə gətirməklə sanki cəmiyyətin polis olmayan tərəflərindən morqa həmlə edirdilər. Ardınca yenə xor başlanırdı: Tarverdi! Tanrıverdi! Tanrıbəy!

Uca qaragül papağı gözünün üstünə düşmüş qoca kişi isə beş-üç dəqiqədən bir çəliyini göydə oynada-oynada sıpıxmış səsilə qısaca "Tərqulu!" deyib susurdu. Elə bil Tərqulu meyitlərin arasından çıxıb ölkədəki pandemioloji vəziyyət haqqında şəxsən məruzə etmək üçün təntənəli marş addımları ilə onun hüsuruna gələcəkdi.

Arxa tərəfdəki böyük küçədə həqiqətən də polis və təcili yardım maşınlarının səsi bir-birinə qarışırdı. Və hərdən Tarverdinin meyitxana qarşısında ustalıqla bərqərar etdiyi acı sükutu həmin maşınların ritmik sirena melodiyası yarıb keçərək bütün xəstəxana ərazisində şən rəqs effekti yaradanda camaat bilmirdi ağlasın, ya gülsün.

Görünür, səhər hamıdan tez gəldiyini nəzərə alaraq arxa qapıdan boy-lananda Tarverdi onu görüb çağırırdı. Bəlkə də cürət edib içəri girməyəcəyini fikirləşdi.

– Vəliyev Yasinin nəyisən? – soruşdu.

– Əmioğlu yuq, – o dedi.

– Ailəsi yoxdu?

– Arvadı xəstəxanadadı, virusdan yatır. Qızı buradadı.

– Tez ol, bax gör, hansıdı, – Tarverdi dedi və meyitlərin arasına ayağını birtəhər soxa-soxa dəhlizə tərəf getdi. – Cinayət var, indi prokuror gələcək, – mızıldandı: – Səhərdən bütün işi sarvat eliyib...

Morqda bir qəbiristanlıq üzvi material hazır idi. İçəridə xərək arabasını ən qısa marşrut üzrə işlətmək üçün də yerdən ən azı 6-7 meyit götürülüb yol açılmalı idi. Arabaların da, stolların da, pəncərəsiz divarlar boyu dövrələmə

piştaxtaların da üstü doluydu. Sərin zaldakı boğucu, turşumuş ət iynin məhz spesifik meyit iyi olduğunu üzü çox meyit üzləri görmüş adamlar dərhal müəyyən edə bilərdi.

Tarverdinin qeyri-adi xidməti fəaliyyətindəki əsəbi ciddiyyət pandemiyanın məcburi populyarlaşdırılması kampaniyası fonunda paketdəkilərin kənar xəstəxanalardan bura gətirildiyinə şübhə yeri qoymurdu. Onları necə gəldi, hara gəldi atmışdılar. Bircə ayaq üstə qoyulanı yox idi. Sayca onlardan az görünən çılpaq ölümləri piştaxtaların üstündə yan-yanə, qoşa uzatmışdılar. Bəzilərinin ayaqlarını digərinin ayaqları arasına axıradək soxmaqla qiymətli yerə bu üsulla da qənaət etmişdilər. Meyitlərin çoxluğu yox, məhz belə, baş-ayaq bir-birinə geydirilməsi xof doğururdu, sanki ölümün insan bədənində təcəllasının formaca tamam ayrı cür olmasının sirri açılırdı. Ölülərdən yalnız ikisinin üstündə mələfə vardı: biri xeyli qana bulaşmışdı, o biri yuxarı sürüşüb meyitin qadın olmasını onun sapsarı ayaqlarının qırmızı laklı dirnaqları və seyrək tüklü vaginası vasitəsilə nümayiş etdirirdi. İstisnasız olaraq üzüyuxarı uzadılmış lüt kişi meyitlərinin büzüşüb kiçilmiş xaya və penisləri arasında tənha vagina həkimlərin ölümə nəticələnmiş uğursuz, eksperimental cərrahiyyə əməliyyatının nəticəsi kimi müasir tibb elminə etimadı şübhə altına salırdı. Ağzı-gözü əyilmiş bəzi meyitlər qaralıb göyərməklə sanki son anda çarəsizlikdən irqi dəyişikliyə də razı olmuşdular və göründüyü kimi, bu da onları dəhşətli virusun caynağından xilas edə bilməmişdi.

Paketdəkilər o yanə, üzuaçıq meyitlərə baxmaq və çoxdan görmədiyi Yasini ağzı-gözüyumulu, üfəqi vəziyyətdə tapıb tanımaq üçün ona bir saat vaxt lazım idi. İki meyitə baxmışdı ki, Tarverdi tez qayıdıb onu arxa qapıdan da çölə çıxardı. Prokuror gəlmişdi.

Polislər adamları asfaltın qıraqlarına, ağacların altına sıxışdırıb prokuroru ortada rinqə çıxıb rəqib gözləyən güləşçi kimi tək qoydular. Bu, qarınılı, poqonlarında dörd dənə kiçik ədliyyə ulduzu olan kötük kimi bir adam idi. Sanki itələyib yıxsan, düşdüyü yerdə qalmaz, eniş boyu diyirlənib düz prokurorluğa qədər gedərdi. Ətli yanaqlarının altında bir an belə dayanmadan çalışan möhkəm çənəsinin sifətə verdiyi möcüzə sərtlik, amiranəlik və ağalıq idi. Bəlkə də ölü sahiblərinin çoxu bu ağır məqamda öz dərdini kənara qoyub ona demək istəyərdi ki, uniforma pencəyi əyninə dar və gödəkdir. Ancaq prokuror işini bilən adama oxşayırdı: bir əlində sənəd dolu portfel, o biri əli ilə polisə, onunla gəlmiş başqa adamlara, hətta katafalkın sürücüsünə də göstəriş verə-verə, bomboş meydançada heç nədən yaratdığı qışqır-bağırla, nəhayət, öz meyitini götürüb getdi. Onun gedisi ilə böyük tənəffüs üçün əvvəlcədən hazırlanmış tamaşa qurtardı və ölü sahibləri yenidən öz dərdlərinin içinə qayıdıb səbir və hövsələ ilə gözləməyə başladılar. Elə bil prokuror qətl hadisəsi kimi ölümün ən pis variantlarından birini nümayiş etdirməklə onlara virusdan ölməyin urvatlı təsəllisini verib getmişdi.

Ölüm kağızlarının polis maşınında qeydiyyatdan keçirilməsinin gərəkliliyini Tarverdi məhz prokuror gedəndən sonra qapıya çıxaraq elan etdi. Bu min-valla onun hələ neçə belə yeniliklə ölü sahiblərini sevindirəcəyini düşünmək olardı. Maskalı, qara geyimli adamlar dərhal irəli yeriyib təhlükəli virusu diri tuturmuş kimi, qatbaqat sıralarla maşını mühasirəyə aldılar. Basabasda qapıdan maşına dürtülmək dəhşətli virusun birini ələ keçirməyə bərabər qəhrəmanlıq sayıla bilərdi.

– Karantin qanunlarına görə, siz ... – üzü görünməyən leytenant onu da əvvəlki kimi yanında əyləşdirib yumşaq səslə izah etməyə başladı. – Siz mərhum Vəliyev Yasinin nəşini Hürüdəstəgül qəbiristanlığının xüsusi ayrılış

hissəsində dörd-beş nəfər qohumunuzla polis nəzarəti altında dəfn edə bilərsiniz.

– Axı biz başqa qəbiristanlıqda yer almışıq, artıq qəbir də qazdırmışıq... – o dedi.

– Qanun tələb edir, – leytenant mızıldandı.

– Qanun neçə tələb edir? – o, yumoru başa düşdüyünü bildirdi.

– 30 manat, – polis pulu alıb kağıza qol çəkəndən sonra son tapşırığını verdi. – Dəfndə on nəfərdən çox adam olmaz. Hər şeyə kameralar, dronlar vasitəsilə nəzarət edilir.

Dron icad eləyənlər yəqin ki, ondan müharibədən də betər məqsədlər üçün istifadə olunacağını bilməmiş olmazdılar.

– 3 –

Yanında ayaq basmağa yer tapdığı birinci meyitə baxan kimi hiss etdi ki, xoflanmır, ürpənmir, əksinə, müəyyən emosional və psixi gərginlikdə dəyişib qaralmış sifətə mümkün qədər çox baxmaq istəyir. Elə bil meyitin üzündə onun bütün taleyi, bütün iztirab və sevinclərinin aydın təsviri, xəritəsi vardı və sağ insanlardan fərqli olaraq onun hansısa həyat sirrini bilməsi yarıaçıq ağzına, qapalı gözlərinə, alınının qırıqlarına, dağınıq saçlarına baxdıqca daha aşkar görünürdü. Sırrə canı ağzından çıxan anlarda vaqif olduğu üçün ondan faydalana bilməmişdi, nitqini itirdiyindən bu haqda kiməsə bir söz deməyə də imkan tapmamışdı. İndi gözləyirdi ki, kimsə gəlib onunla söhbət eləsin, onun keçirdiyi ağır-acıları duysun, həyatla ölüm arasında duran o yeganə, əsas sirri öz bəsirəti ilə anlasın və onun həyatda öhdəsindən gələ bilmədiyi səhvlərdən gec də olsa, nəticə çıxararaq öz ömrünü yaxşı yaşasın.

Tarverdi bu dəfə onu tələsdirmədi, yenə xəbərdarlıq etdi ki, burada hər yer virusdur. Gözlə görünən bu qədər meyiti, onların əzab və xəyal dolu üzündəki ölüm tarixçələrini görə-görə indi o, görünməyən virusdan qorxmurdu. Virus ona maddi mikrohissəcik kimi yox, mənəvi-psixoloji diskomfort kimi görünməyə başlayırdı və meyitlərin dəyişmiş sifətindəki dəhşətli həyat hekayələri, qorxunc faciə tarixçələri nədənsə bu ruhi narahatlığı tamamilə rədd edərək ona yoluxmaqdan qorxmamaq üçün cəsarət verirdi. Sifətlərin bənzərsiz möcüzəsinə o qədər aludə oldu ki, meyitlərin əksəriyyətinin qarnının yarılıb sonradan müxtəlif rəngli saplarla çuval ağzı kimi səliqəsiz tikildiyini lap axıra yaxın gördü və heyrət elədi: tikişlər sanki sifətlərdəki sirli ifadəni silərək meyiti insan cildindən çıxarır və heyvan cəmdəyinə oxşadırdı.

Yasin bura uzaqdan gətirildiyi üçün yəqin ki, paketdə olmalı idi. Üzü açıqlara niyə baxır? Birdən ayılmış kimi dayanıb bütün zala, koridora, piştaxtalara, əsas əməliyyat stoluna göz gəzdirdi. Özünü ölümlər dünyasının sakini kimi hiss etməyə qatbaqat maskadan burnuna keçən turşamış ət iyi mane oldu. Paketdəkilərin sifətini ona Tarverdi yox, haradansa çıxardığı başqa bir qadın meyitini kəfən torbasına təkbaşına soxmağa çalışan cılız oğlan gəlib göstərməyə başladı. O, qadını xüsusi stolun üstünə aparmadan elə piştaxtanın üstündəcə, sanki İstanbulun fəthində şəhid olmuş kimi əlini irəli tuşlamış, dəli nərəsinin yarısı boğazında qırılıb qalmış ağzıaçıq, üzütüklü bir kişi meyitinin böyründə kəfənə soxmağa çalışırdı, amma gücü çatmırdı. Çalsaçlı, kök qadının boyun-boğazının əti nazik çiyinlərini basmışdı, təpə kimi ucalan enli sinəsində qurumuş məmələri kişi məməsindən seçilmirdi.

Üstündəki yazıların fərqiə varmayan oğlan yerdəki hər kisənin zəncirbəndini baş qədərində aşağı çəkib əlini tutacaqdən üzmdən “hə”, “yox” cavabını gözləyirdi. O, virusa görə son aylar üzünü görmədiyi Yasini kiminləsə dəyişik salmaqdan ehtiyatlandığı üçün açılan hər sifətə diqqətlə, hətta müvazinətini dəyişmək üçün ayağına yer tapmayanda qurşaqdan yuxarı bədənini sağa-sola oynatmaqla müxtəlif səmtlərdən baxmağa çalışırdı. Yenə də hiss edirdi ki, meyit sifətləri onu çəkir. Sifətlərin təkə fiziki deyil, həm də mahiyyətə dəyişməsində Yasin onun fikrindən güzgü bərqi kimi dərhal sıçrayıb çıxır, diqqəti baxdığı meyitin morq qapısının arxasında qalmış uzun həyat salnaməsi boyu geri axmağa başlayırdı. Bu yad salnamədə ona aid heç nə olmasa da, kleyonka kisənin içində açılan hər yeni sifət indiyə qədər tanımadığı, görmədiyi başqa dünyanın bir əlamət və sirr parçasının ifadəçisi kimi təzə və maraqlı görünürdü. Ona elə gəlirdi ki, o sirli dünya bu real dünyanın virtual proyeksiyada tam əksidir və kisənin içindəki meyitlər ölüm anında çəkdiyi ağrıları bir daha yaşayaraq dirilməyi və çox primitiv qurulmuş bu həyata yenidən qayıtmağı qətiyyənlə istəməzlər.

Meyit dəbbələməkdən yorulmuş oğlan paketin zəncirbəndini o biri dünyaya pəncərə kimi açdı. İkiqat pozada durub burnunu çəkirdi, elə bil gözləyirdi ki, pəncərəsini açmaqla nizamını müəyyən qədər pozduğu dünyada hər şey yerbəyer olsun, sonra yenə bağlasın. Ona elə gəlirdi ki, o, meyitləri tanımadığı kimi oğlan da hərfləri tanımadığına görə üstündəki yazıya fikir vermədən sıra ilə düzülmüş paketlərdən hər birini açıb gözləyir və bunu etmək üçün cins şalvara bələnmiş çəyirtkə qıçı kimi nazik, əyri və yüngül ayağını bəzən meyitlərin üstünə basmaqdan belə çəkinmir. Növbəti paketi açmaq üçün baxılmış iki meyiti götürüb kənara qoymaq lazım idi. Oğlan o birilərə nisbətən xeyli şişmiş görünən kisədəkinin qarnı üzərində oturub maskanı islatmış burnunun suyunu yana fıncırdı, amma bu an onun altındakı meyitin hansısa dəşiyindən pırıltı ilə çıxan hava əks-səda vermək üçün istiqamətləndiyi meyitxananın kafelli divarlarına çatmadan yaxınlıqdaca boğuldu.

– Ala, bu yenə geyirür! – oğlan mızıldandı və meyiti kənara çəkmək üçün asta, zökəmli səsilə partnyorunu səslədi: – Tarverdi! – Sonra isə başını aşağı endirib öz-özünə pıçıldadı: – Paxmələm, ölürəm.

Tarverdi onun “kəfən” adlanan ağ torbaya basdığı qadının işlərini güclü qolları ilə yekunlaşdırıb qapıda sahibinə verəndən sonra yaxınlaşdı.

– Ə-ə, budur da, burada olmalıdı Vəliyev Yasin, yadıma düşdü, – dedi və dəhlizdə döşəmənin üstünə divar boyu iki sıra düzülmüş paketlərə tərəf addımladı. – Gecə Olimpiya modulundan gətirilənlər buradadı...

Bozumtul kleyonka kisənin üstündə qırmızı flomasterlə Yasinin familiyası, adı, atasının adı yazılmışdı. Adam özü burada ola-ola heç nə idi, onu kiminsə yazdığı bu üç-dörd söz əvəz edirdi. Bundan sonra həmişə elə olacaqdı: sözlər də azala-azala bir gün tamam yox olacaqdı. Tarverdi zəncirbəndi aşağı çəkib o biri qapıda onu səsləyənlərin cavabını verməyə getdi. O, təzə səsləri köhnə səslərdən dərhal seçib bütün etiraz və narazılıqları abzasdan cavablandırır, səs sahibini susdurub gözləməyə məcbur edirdi. İnciyən də, inciməyən də gözləməli idi: meyiti burada qoyub gedəsi deyildi ki!

Yasin binədən qaraşın idi, rəngi bir az da tündləşmişdi, seyrək tüklü üzündə, alnında iki-üç dənə sap kimi nazik qırıq izləri vardı, gözləri yumulu, ağzı azacıq aralı qalmışdı: alt çənəsindəki qızıl diş bloku onun səsinə, danışığına yada salırdı. Dişlər deyilən sözlərin emosional ahənginə heç cür təsir etmirdi. Onun sakit, hər şeyi həmişə təkbaşına həll edən vücudu

ölümqabağı da, deyəsən, heç nə demək istəməmişdi, susmuşdu. Bəlkə də karantin rejimində yanında doğma adamları olmadığı üçün nəsə demək istəyini yersiz saymışdı. Onun qayğı və narahatlıq dolu son sifət möcüzəsi nigarançılıq idi. Bu dəqiqənin özündə burnundan tutub ayağa qaldırısaydın, bir gecə yaşadığı o biri dünya haqqında yəqin ki, “maraqlı heç nə yoxdur orada” deyib arvadı Ayselin yanına, xəstəxanaya yollanardı.

– 4 –

Kirli quyruğunu zəngülə kimi aramla əsdirə-əsdirə qoyun gedib bir ağız kəndə ot qırpdı və ucundan su damcılayan kranın yanında dayandı. Dili-ağızı ola, deyər ki, bunu açın bir qurtum su içim, Zelonun tövləsində sidik qarışıq sarı gölməçələri içməkdən öldük.

Zelo bu qoyundan gündə yüzünü kəsir, diri satır, sifariş üzrə kabablıq, soyutmalığ, qovurmalığ doğrayıb göndərir, heç ağılına da gəlmir ki, qoyunlardan hansısa onu yad ocaqda belə iradlarla xatırlaya bilər. Planlaşdırılmış qətdən xəbərsiz qoyun bu məsələdə bir az da dərinə gedib keçmişini xatırlaya bilsə, ən azı, sürüdəki keçilərdən eşitdiklərinin fərqi nə varıb deyər bilərdi ki, Zelo qocalıb seyid olub, amma bu, qoyunlara onun rəhmətini artırmayıb: müştərini “Çermet” körpüsündə görəndə kimi bıçağı çəkir heyvanın xirtdəyinə!

Aparıb vedrəni kranın altına qoydu. Suyun şırıltısı qoyunun bədənini tərpətdi, burnu ilə vurub vedrəni aşırıandan sonra qabaq ayaqlarını daşdan aşağı qoyub suyu palçıqlı gölməçədən içməyə başladı. Elə bil içdiyi su dodaqlarından birbaşa quyruğuna sorulub kirli yunun üstündə yekə vergül işarəsi kimi dikəlmiş irtməyi də dingildətdi, altdakı oynaq piy topasının elastikliyini artırdı. Uca dağların ətəyində qışa azuqə hazırlığı görəndə quyruğunun yağı özünü qovurmağa yetən erkəyi xoş sifətlə xatırlayırdılar. O möcüzədə “özünü basdı” ifadəsindən başqa qoyun haqqında heç bir xatirat qalmırdı. Uca dağların ətəyində soymağa da, qırmağa da qoyunun ən çətin yeri həmin o quyruq idi. Yun qırımı zamanı çatanda Dadaş tapşırırdı ki, sürü günorta yatağa gələn kimi mütləq getsin, qoyunları çaya salıb yusun. Qoca qarağacların seyrək kölgəsində başını bir-birinin qarnına soxub yatmış heyvanların içindən özünüküləri necə tapdığını indi həyətdəki bu qoyunun seçilən əlamətlərinə diqqətlə baxa-baxa da heç cür anlaya bilmirdi. Yuxulu qoyunu ayağından darta-darta suya salmağa gücü çatmırdı, bəzən yoldan keçənlər kömək edirdi. Heyvanın böyür-başından, qarnı altından pıtrağı təmizləmək isə ondan da çətin idi. Nisbətən asan yolunu çoban öyrətdi: dedi, əvvəlcə yunu isladıb sabunla, bir az gözlə ki, tikan da yumşalsın, əlini dalamasın; dedi, Qırmızı Abbasda yekə dişli dəmir daraq var, onnan rahat təmizləmək olur. Dar macalda durub kəndin o başına qaçasan, Qırmızı evdə ola, olmaya, sənə daraq verə, verməyə?! Darağı suya salıb itirəndə nə ola?! O vaxta kimi qoyun yataqdan qalxıb yenə kövşənə gedəcək.

Üzüb suyun dərin yerindən çıxmaq istəyən qoyunun dırnağı budunu, dizlərini elə cızırdı ki, ağrıdan o biriləri nəinki yumaq istəmirdi, qarağacların altında yatmış bütün kənd qoyunlarının yarısını qəssaba, yarısını da canavara peşkəş etmək keçirdi ürəyindən. Yuya bildiyinə tam əmin olmadığı üçün suyu quruyandan sonra qoyun yununun ağılığı ilə o birilərdən seçiləndə sevinirdi. Dadaş dibdən qırmağa çalışdığı yun qarışıq hərdən dərinə də qıncıdanda qoyun diksinib sərt hərəkətlə ayaqlarını oynadır, indi də onun

qol-biləyini dırnağı ilə cızırdı. Dadaş qara mazut butulkasını çalxayıb onun başına tıxadığı əski qırığını dərinin kəsilmiş yerinə basandan sonra qoyun növbəti kəsiyə qədər sakitləşsə də, qırxlığın xırıltısını, Dadaşın əlinin hərəkətini diqqətlə izləyir, bəzən hələ dərisi kəsilməmiş şıllaqlayıb yerdən qalxmağa çalışırdı. “Berk tut!” – Dadaş ona deyirdi. Dalğalı xətlərlə qırılmış qoyunların ora-burasındakı neftli ləkələr bir neçə gün qarala-qarala kənd sürüsünün keçdiyi küçələrdə Dadaşın heyvandar səriştəsini hamıya göstərirdi. Ancaq yunu “yuyulmuş” adı ilə Şirzadə əlli qəpik bahasına sata bilirdi. Şirzadənin dili qadaxlıydı, “pıtraxlı” deyəmmədiyi üçün “tikannı” deyirdi, əlindəki çubuqla yunun altını üstünə çevirib baxırdı, lap əsəbiləşəndə “pıtıxlı” deyib dirəşirdi. Dadaş da yunun yuyulmasına, pıtrağın təmizlənməsinə sübut kimi onun əlindən yapışıb ovuclarını Şirzadəyə göstərirdi.

– Bax da, budu eey, əlinin tikanını hələ çıxardıb qurtarammamışıq, – yayda olmuş işi payızda xatırlayırdı.

Ona elə gəlirdi ki, qoyunların necə yuyulmasından, ayaqlarının cızılmasından, əllərindəki tikanlardan Dadaşın xəbəri yoxdur, ona elə gəlirdi ki, bütün bunların belə olmaqdan başqa yolu və çarəsi də yoxdur, amma bunu nəzərə alan Şirzadə uzun çək-çevirdən sonra əlli qəpiyi əlavə etməyə razı olurdu.

– Səə, yox, haa, ona göə, ona göə, – yerə baxa-baxa Dadaşa deyirdi və çubuqla onu göstərirdi.

Belə anlarda Şirzadənin fani sifət möcüzəsində “Aldım qoz, satdım qoz!” yazısı oxunurdu.

Qəssab bir əlinə yerləşdirdiyi bülöv daşı, bıçaqları və dəhrəni qoyundan gizlətməyə çalışmış kimi, böyrünə qısdıra-qısdıra iti addımlarla yaxınlaşıb görüşür. Yüz ilin tanışlığına baxmayaraq, yad əraziyə daxil olmadan qıraqdaca dayanıb dəvət gözləyir. Onun qurub-yaratmaq üçün çox işləri bacaran yekə əlinin qumsal codluğu sıxdığı əldən hələm-hələliklə çəkilib getmir. Sonralar yada düşəndə də onunla görüşmüş hər kəs öz əlində bu codluğu hiss edir. Qoyun onu da bu həyətdəki asudəlik və rahatlığın şəriklərindən sayıb ürkmür və bununla öz qoyun həyatında sonuncu səhvi etmiş olur. Gölməçədən başını qaldırıb gözünü açınca qəssabın möhkəm və sərt əli onun buynuzuna fələyin kəməndi kimi ilişir.

Güc dəhşətli şeydir, qoyun da onu hiss edib dartınmır. Qəssab əli ilə buynuzu burub ayağını usta fəndi ilə necə tərpedirsə, qoyun naşı güləşçi kimi bir göz qırpımında daşın üstündə uzana qalır. Rezin çəkməli ayağını üstədən onun qarnı ilə budunun arasına basıb:

– Bismillahir rəhmanir-rəhim! – ucadan deyir. – Allahım, Misir oğlu Səmədin adından kəsilsən bu qurbanımızı qəbul elə!

Səda göydən yox, yerdən gəlirdi:

– Yox, yox!

Misir oğlu Səməd dərhal etiraz edərək yanlışlığın aradan qaldırılmasını, qurbanın Səidə Fərəcovanın adından kəsildiyinin uca dərgaha çatdırılmasını qəssabdan xahiş etdi. Qəssab, bir əli buynuzda, o biri kəsməyə hazır tiyə bıçaqda, ayağı qoyunun yapıxmış qarnı üstündə, başını çevirib səkiyə üzrxahlıqla baxa-baxa deyilən düzəlişi dinlədi. Və təzə çallaşmağa başlamış başını zavallı qoyuna tərəf döndərəndən sonra bayaqkindan da uca çağırışla, bayaqkindan da səlis ahənglə qurbanın Səidənin adından kəsildiyini cingiltili səsiylə şəhərrətrafi yaşıl qəsəbə qarışıq sonsuz kainata bəyan etdi. Ona elə gəlirdi ki, qoyunun kəsilməsinə yuxarıdan icazə verildi, çünki əks təqdirdə nəse gözlənilməz və fəvqəladə bir hadisə baş verməli idi

ki, həmin an bu iş yerinə yetirilməsin. Hamı razılaşdı, bircə zavallı qoyundan bu haqda heç nə soruşulmadı.

Bıçağın asta və qətiyyətli çəkilişindən sanki qoyun ağrını hiss etmədi, qan da tiyənin altından fışqırmadı, rəvan şırımla axıb ləkdəki otların üstünə, kiçik gölməçələrə tökülüb suya qarışmağa başladı. Yalnız qəssab onu buraxıb ip tedarükünə getmək üçün qəddini düzəldəndə qoyun çırpınaraq bədənindən tam üzülməmiş sərt buynuzlu başını sürüyərək qanının son damcılarını bozuntul daşın, otun və yaxınlıqdakı ağacların nazik gövdəsinə çilədi. Nə baş verdiyini, dünyanın birdən-birə niyə qaranlıqlaşmış səssizləşdiyini qoyun bilmədi. Onun açıq qalmış gözlərdən və qara ağız-burundan ibarət ifadəsiz üzündə yazılanlar qədim qoyun dilindən tərcümədə bu mənanı verə bilirdi ki, onu şair belə ifadə edib: "O evdən ki, tezi-geci köçməlisən, bunu bil, Nə xeyri var, on il yaşa, yüz il, ya da ki min il".

– Elə bu turnikdəcə asarıq, – qəssab gedə-gedə dedi və darvazanın arxasında qoyduğu əl arabasını sürüb həyəətə gətirdi.

– Yox, oradan asma, – qayıdanda yenə Səmədin etirazı ilə qarşılaşdı. – Səhərlər dartında yadıma düşüb məni həvəsdən salacaq. – Odey, küçə qapısının başındakı o boruya bir şey keçir, as ondan.

Bıçağının və əl-ayağının sərrastlığına baxmayaraq, hər iki təklifi hədəfdən yan keçmişdi. Ustanı bu narahat edən kimi oldu. Yaşca kiçik idi: yada düşməklə hesablaşan adam üçün cavabının yetərli olmayacağını düşünüb heç nə demədi və arabadan ipi götürüb getdi qoyunun qoyun, keçinin isə mütləq keçiyə ayağından asılacağı haqda dedə-baba həqiqətini qoca dünyaya bir daha sübut etməyə.

Quyruğu, arxa ətrafı soyub yekə yumruğu ilə basa-basa dərinə qoyunun boğazından çıxaranda xeyli ariq və uzun görünən cəmdək hələ də asta-asta buğlanırdı. Binəva, qazanda da elə buğlanacaq, sonra isə yox olacaq.

Qəssab işini görə-görə nağıl danışmağa başladı. Dedi, bir dəfə aşağıda bir kişinin qurbanını kəsəndə o məndən soruşdu ki, bu dünyada qoyun çox olar, ya it?

– Hə-ə, bərəkət məsələsi? – Səməd mızıldandı.

– Hə-ə, – qəssab günahkarcasına gülümsündü, amma üçüncü sözünün də yan keçdiyi diqqətindən qaçmadı.

– Hə-ə, – o dedi və fikirləşdi ki, kaş bilməyəydi və qəssab indi yarımçıq qoymağa məcbur olduğu bu nağılı axıracan danışaydı. Bəlkə, özündən elə bir şey əlavə edəcəkdə ki, o nağılı daha da gözəlləşdirəcək, onu daha ibrətamiz edəcəkdə.

– Sən heç uşaqlarına balaca vaxtı nağıl danışırısanmı? – qəssabdan soruşdu.

– Bir dəfə nəvəmə Şəngülümün nağılını danışmışam, onda da qayıtdı ki, keçiyə canavara süd versəydi, canavar da onun balalarını yeməzdi, eləmi?

Qarğa gəlib qarşıdakı evin damında həmişə qonduğu yerə qondu və bir ağız səliqəli "qarr!" etməklə sanki kiminləsə salamlaşdı. Orada adətən dimdiyini təmizləyirdi, üçmərtəbənin ucalığından başını tez-tez o yan-bu yana döndərərək ətrafı diqqətlə izləyirdi. Hərdən səs çıxarmaqla öz dünyasının feysbukunda nələrsə münasibət bildirirdi, sonra da gözlənilmədən qayğı və zəhmət dolu ağır bir uçuşla havaya qalxıb göydə fırlanırdı. Qarğa qoyundan ağıllıdır. Qoyun məzlumdur, nağılda deyilirdi ki, ondan çox kəsilən yoxdur bu dünyada, ancaq hər dəfə öldükcə daha da artır. Allah bərəkət verir.

– 5 –

Yasin cavan vaxtlarından yüksək dəqiqlikli çertyojlar müəssisəsində işləyirdi. Bu, öz qanunları olan qapalı bir Moskva idarəsinin törəməsi idi. Həndəsi teoremləri, planlama və proyeksiya çəkilişlərini natural ölçü əməliyyatları, arifmometr hesablamaları, sirkul və xüsusi xətkəşlər vasitəsilə yerinə yetirirdi. Onların hazırladığı çertyoj və koordinatlar sistemindən ilk növbədə hərbi-kosmik qüvvələr istifadə edirdi. Bir az köhnəlib dövriyyədən çıxanları başqa nazirliklərin istifadəsinə verirdilər ki, maliyyələşdirilmə davamlı olaraq onların büdcəsi hesabına təmin edilsin.

İdarənin adı “Zirvə-16”, rəsmi ünvanı isə “Poçt qutusu-7/29” qoyulmuşdu ki, məktublaşmadan-filandan düşmən baş çıxara bilməsin. O vaxtlar hər tərəf düşmən olsa da, onunla mübarizə formaları bir qədər dəyişdirilmişdi. Daha onları kütləvi şəkildə tutub saxta ittihamlarla həbsxanalara atmırdılar. Ancaq cibində xüsusi etibarlılıq vəsiqəsi və ya ailə quruluşunda rusa sədaqətin əsaslı dəlil-sübutu olmayanlara belə müəssisələrdə məsul işləri tapşırmırdılar. Məxfiliyə ciddi nəzarət edilirdi.

İcraçı mühəndis Beydullayev texniki qüsurlarına görə “zay” sayılaraq qəbul edilməmiş köhnə çertyojunun şəklini çəkdirib portret kimi divardan asmışdı. Guya üç aylıq əməyinin məhsulunu yadigar saxlamaq istəyirdi kişinin oğlu. Bir həngamə qopdu ki, “Poçt qutusu” az qala partlamaq vəziyyətinə düşdü: fotolenti, fotoaparatu, şəkli çap eləmiş fotoatelyeni, fotoqrafı axtarıb tapdılar və uzun-uzadı izahat, iltizam həngamələrindən sonra Beydullayevi işdən qovdular.

Bir dəfə Baş direktor iclasda çıxış edərkən açıq dedi ki, təzə açılan sahələrə köhnə əməkdaşların rəis göndərilməsi məsələsində hər kəsə bir şey mane olur. Namizəd kadrları saydı, niyə göndərə bilmədiyini bəzi əməkdaşların nümunəsində izah etdi. Yasinə çatanda yarızarafatla dedi ki, Vəliyevin qüsuru çoxdur, ancaq ən ümdəsi onun subaylığıdır; əgər o tezliklə evlənsə, (rəis əli ilə idarənin uzun koridoruna işarə etdi), bu qüsurların da avtomatik aradan qalxacağına ümid bəsləmək olar.

Yasin yerindən qaxıb cavab vermək istəyəndə Baş direktor onu dayandıraraq dedi ki, sözünü gəlib ikilikdə deməyə ona icazə verir. Bir neçə gün sonra onlar kabinetdə görüşəndə Baş yenə xeyli danışdı və Yasinə izah etdi ki, arvadı uca dağların başında yox, burada, yüksək dəqiqlikli çertyojlar idarəsində axtarmaq lazımdır ki, həm qoyunlar sağ-salamat qalsın, həm də canavarın qarnı tox olsun.

– “Poçt qutusu”nda vəziyyət belədir, – Baş direktor yenə yarızarafatla sözünü yekunlaşdırdı.

Yasin da sözünü belə dedi ki, buradakı qızların heç birinə onun iradə yoxdur, amma məhəbbəti də yoxdur: o səbəbdən də öz əvvəlki işində qaldığına görə darıxmır.

Amma söhbət genişləndi və Baş direktor zamanın, dövrün tələblərini, dövlətin, dövlətçiliyin prioritetlərini izah etməyə başladı və dedi ki, elə arvad almaq lazımdır ki, vəzifə pilləsində irəliləməkdə sənə kömək olsun, bunu da edə bilməsə, heç olmasa, mane olmasın.

Yasin müdiri düzgün başa düşüb və ona bir tarixi əhvalat danışdı. Dedi:

– Bir gün Çingiz xan ova çıxıbmiş, dağdan-dərədən keçir, ov ovlayır, quş quşlayır və çölün düzündə naxır otaran bir mehtərə rast gəlir. Görür ki, bu adam yerə sancdığı çomağının başına papağını keçirib oturub. Çin-

giz xanı görcək qalxır ayağa, hörmət, ehtiram göstərir, ona içməyə su təklif edir.

Xan soruşur ki, sən kimsən, oğul, burada neynirsən?

Kişi cavab verir:

– Mən bir tanqutam, sənın qarət edib sel kimi gətirdiyin əsir axınının içindən çıxmış bir damlayam, bu dağlarda tənhalıqdan darıxıram. Odur ki, papağımı çomağın başına keçirib ona deyirəm: “Gəl ikimizdən birimiz başçı olaq”. Papaq isə başçılıq məsələsində həmişə ucada olduğu üçün mən ona xidmət edirəm.

Tanqutun sözləri Çingiz xanın xoşuna gəlir. Bu adamda olan qabiliyyət və müdriklik əlamətini dövlətçilik düşüncəsi kimi qiymətləndirdiyindən onu gətirib əvvəlcə ordu mətbəxində aşpaz, sonra yüzbaşı, minbaşı eləyir. Vilayət hakimliyinə qədər yüksəldir.

– Alleqoriyanı başa düşdüm, – Baş direktor dedi, – bircə tanqutu başa düşmədim.

– Tanqut o zamanın ən böyük türk tayfalarından biri olub, – Yasin izah etdi.

Bir müddət sonra Yasini Baş direktorun müavini öz yanına çağırır və köhnə söhbəti ona xatırladaraq soruşub ki, niyə rəhbərliyin tövsiyələrinə biganə qalıb idarədəki mühəndis qızlardan biri ilə evlənmir?

Yasin müavinin də gənc və subay olmasından ürəklənib deyir:

– Mən bu idarəyə gələndə on yeddi yaşım vardı. Heç kimin qarşısında öhdəliyim yoxdur. İstəyərdəm evlənərdəm, istəmərdəm evlənmərdəm. Bu söhbət çox qeyri-ciddi səslənir və israrla çevrildikcə mənim inadımı artırır. Anam Fatma mənə doğma bacısı qızını ala bilməyibse, kimsə məni zəmanət və tövsiyə ilə evləndirə bilərmə? – Və zarafatla əlavə edib: – İndi durum sənə də Çingiz xandan bir nağıl danışım?

– Danış, – müavin sevincək deyib.

– Yaxşı... Qoy sənə evlənmək haqqında bir lətifə danışım. Ana oğluna deyir ki, sənın artıq 25 yaşın var. Niyə evlənmirsən? Bax, qonşumuzun qızı Aygül. Qəşəng qızıdır, ailəsi də yaxşıdır. Oğlu deyir: – O mənim xoşuma gəlmir. – Anası deyir: Yaxşı, o dey, Gövhər. Ağıllı qızıdır, pedaqoji institutu bitirib, onu al. – Oğlu deyir: o da mənim xoşuma gəlmir. – Anası deyir: Bəs sənın xoşuna kim gəlir? – Kolya. – Anası səsini qaldırır: Sən nə danışırısan? O, rusdur axı!

– Ayə, yavaş! – pısqıldayan müavin barmağını dodağına yaxınlaşdırıb.

– Lətifədir də. Qoy birini də danışım, gedim. Mənim kimi cavan bir oğlanı dilə tuturlar ki, evlənsin. Deyirlər ki, bax, həyatını tək-tənha yaşayacaqsan, öləndə bir stəkan su da verənin olmayacaq. Oğlanı qorxudurlar, o da tezəzar evlənir və başlayır uşaq ştamplamağa. Uşaqları buna nəvə, nəvələri çoxlu nəticə bəxş edir. İndi bu ölür, bütün qohum-əqrəbə, çolun-çocuq yığışib başına. Bu isə uzanıb fikirləşir ki, ölürəm, ancaq heç su içmək istəmirəm, qəti istəmirəm ha-a...

– Sənın bu yumorundan xəbərsizdim, – müavin deyib. – Ona görə səni elə bir yerə göndərəcəyəm ki, orada pulu kürəklə kürüyəssən. Dənizdə yaxşı işlər başlanıb. Onlara mütəxəssis lazımdır, bizə müraciət ediblər. Get əlindəki işləri yekunlaşdır, təhvil ver, hazır olan kimi gəl yanıma. Onun sifət möcüzəsindən hər şeydən hali olması, gəncliyinə baxmayaraq, incə mənaları duya bilməsi oxunurdu.

– 6 –

Dənizdə hər şey çox idi: su, neft, qaz, balıq, kürü, günəş, külək, o cümlədən pul da. Gəminin uca korpusuna çırpılan hər dalğa sanki illüminatordan içəri dəst-dəst pul atırdı. Bir neçə ay sonra yer üzündə pul və su hökmünün sonsuzluğu ona eyni dərəcədə qorxunc görünməyə başlamışdı. Pulu kefi istəyən kimi sağa-sola xərcləyirdi. Dostları onun dənizdən qayıtmasını səbirsizliklə gözləyir, növbədən qayıdanda bəzən gəmidən götürüb aparırdılar. Kimsə onun sahiləki bu fırtınalı həyatına məhdudiyyət, qadağa qoymurdu, amma kefi məclislərinin şıdırdığı vaxtında dənizin üfüqlərə dirənmiş sonsuzluğunda nöqtə boyda tənha gəmi xəyal görüntüsü olaraq gözü önünə gələndə çaşır qalır, nədən təşviş keçirdiyini anlamaqda çətinlik çəkirdi.

Geoloji-kəşfiyyat üçün ayrı-ayrı sektor və marşrutlar üzrə dəniz dibinin relyef xəritələrini işləyirdilər. Konsern Avropadan xüsusi gəmi gətirmişdi: iş və istirahət üçün o qədər rahat şəraiti vardı ki, həftəlik növbənin sonunda çox adam sahilə qayıtmaq istəmirdi. O isə gəmiyə minəndə ayağı altında dəmir xərəyin yox, yer kürəsinin ləngərini hiss edir və xoflanmağa başlayırdı. Bəzən şəffaf, yaşıl suyun dərinliklərində üzən balıqların səsinə eşidirmiş kimi diqqətini toplayıb sakitlikdə borta dəyən ləpənin xışıltısını dinləyir, sanki özünün mövcud bədən quruluşundan imtina edərək nəsə mücərrəd formalı bir canlıya çevrildiyini hiss edirdi. Bu canlı nə balıq, nə də quş idi. Onun məkanı yer, göy, su deyildi, üfünün arxasında hər şeydən xali boşluq idi.

Gəminin texniki xidmət heyəti tərəfindən balıq işi mükəmməl qurulmuşdu: heç kim unudulmurdu. Amma bu, əsas deyildi. Ulduzla dolu səmanın və qap-qara suyun səssizliyində tənha platforma gecələr onu xoflandırmaqda davam edirdi. Ona elə gəlirdi ki, gəmi bir gün dəhşətli tufana düşüb batacaq. Dənizin ən sakit, dalğasız səthinə də şübhə ilə baxırdı, sanki fırtına gəmini qəflətən çevirmək üçün suyun aşağı qatlarında gizlicə güc toplayırdı. Bu səhnənin ən müxtəlif şəkilləri onun yuxusuna girir, iş vaxtı da yaddaşına soxulur, kayutda tək yatmağına mane olurdu. O, növbə rəisinin yanına gedib təkadamlıq kayutu təhvil vermək istədiyini deyəndə bunu izah etdi və onu ikiadamlıq kayuta keçirdilər. On adamlıq kayut olsaydı, ondan da imtina etməzdi.

Çoxalanda pul da onun üçün dəyərdən düşdü. Bir ildə "Poçt qutusu"nun beş ilə verməyəcəyi pulu qazandı. Hərdən pulla dolu siyiməni çəkib baxır və fikirləşirdi ki, bir neçə il əvvəl bu qədər pulla dünyanı dağıdardı, amma indi heç nə eləmək istəmir. Gənclik arzuları indi ona potensial başağrısı kimi görünürdü. Onları yaddaşından silməyə çalışırdı, gücü çatmırdı. Gümanla hiss edirdi ki, bunu necəse etmək olar, sadəcə bacarmır, sanki işin texniki tərəfini bilmir.

Bir dəfə dənizdə fırtına idi, işləmirdilər. Sinoptiklərin proqnozuna görə, külək hələ bir sutka da əsəcəkdi. Yatanlar yatıb doymuşdu, o isə çimir də vurmamışdı. Yata bilmirdi. Gözünü yuman kimi ona elə gəlirdi ki, gah ciyərləri, gah ürəyi fəaliyyətini dayandırır, boğazının kilidlənib boğulur. Səhərəcən oturub dalğanın gərilmə gücünü, çırpılanda gəmini neçə metr yüksəkliyə qaldıracağını, korpusu neçə dərəcə əyə biləcəyini hesablayırdı. Çırpılan hər dalğanın bu hesabatlarını beynində kompüter dəqiqliyi ilə fasiləsiz hesablaması onu o qədər yordu ki, az qaldı gedib özünü dənizə atsın. Neçə dəfə göyərtəyə çıxmağa çalışdı, amma sağa-sola ləngər vurub geri qayıtmalı oldu. Birdən elə bil nəsə baş verdi, elə bil dənizin ona yazdığı

gəldi: yaddaşı aynıdı, ürəyinin döyüntüsü azaldı, su ilə metalın bu gərgin çarpışmasında qulaqbatıran gurultunun içindən çıxıb dağların ətəyindəki sakit kövşənlərin dinc, səssiz ağuşuna girdi. Sakitlikdə görünən hər şey öz aydınlığı, eşidilən hər səs öz dəqiqliyi ilə onun qəlbinə toxtaqlıq gətirməyə başladı.

O, indiyədək bütün ömrü boyu qarşılaşdığı, tanıdığı insanları, heyvanları, quşları, işlədiyi çöllərin kolunu, ağaclarını, Beydullayevin divara vurduğu qəzet səhifəsi boyda fotosəkli, gəzdirdi şəhərləri, bir sözlə, bütün keçmiş ömrünü, hətta dənizlə birləşən üfünün arxasındakı boşluğa doğru gedən o yolun qalan hissəsini də gördü. O hissənin ətrafdan tamamilə seçilən gümüşü-mavi parıltısı göz qamaşıdırdı. Təsvirdə xeyli uzun görünən o hissənin kağızdakı dəqiq riyazi ölçülərinə baxanda isə onun qısalığından heyrətə gəldi. Arxadakı adamlar onu getməyə qoymur öz qarmaqarışlıq hərəkətləri və səsləri, hətta susqun, mənalı baxışları ilə onu geri dönməyə məcbur edirdilər.

Gəmi həkiminin kayutunda dimedrol iynəsinin köməyiylə bir neçə saat yatandan sonra ayılındı müasir gəminin modern interyeri ona qəfəs kimi dar, çölün düzü kimi yabanı göründü. Amma həkimin suallarını, özünün verdiyi cavabları xatırlaya bilmədi. Yuxudan sonra da başındakı ağırlıq qalırdı: elə bil başının içindəki əsas hissələrdən biri yerindən açılıb ora-bura diyirlənir və zəif, zəhlətökən ağrı verirdi. Xatirələri daha səs salmırdı, sakitcə hər biri öz yerində oturub onun əmrini gözləyirdi.

– İstəyirəm onları unudam, – dedi. – Mənə elə gəlir ki, hamı onları görür, orada danışılanları hamı eşidir. Bəzilərinə görə utanıram.

– Hadisələri nə dərəcədə məntiqli xatırladığınızı müəyyən etmək üçün sizi dinləmək lazımdır, – doktor dedi və stulu çəkib taxtın böyründə əyləşdi, sanki özünün yumşaq və kök bədəni ilə bütün kayutu doldurdu.

Bu an mühəndislər qrupundan gəlmiş bir neçə nəfər də içəri keçib darısqallıqda bir-birlərinə sıxıla-sıxıla yerdəki xalçanın üstündə oturdular. Kayutun həmişəki steril təmizliyi, yüngül yod və spirt iyi dənizin tükənməz rütubət dolu qoxusundan sonra sanatoriya ovqatı yaradırdı.

– Mən Yasin bəydən xahiş elədim ki, onu narahat edən xatirələrindən birini danışsın, baxaq görək onlar nə tipli xatirələrdir, – doktor ətli buxağının yarısını tutmuş seyrək, sarımtıl saqqalını göstərmiş kimi çənəsini yuxarı qaldırıb bir qədər elə dayandı. – Siz də dinləyin.

– İndi sakitlikdir, – o dedi. – Məni narahat eləmirlər. Ancaq dünən gecə mənə elə gəlirdi ki, gəmi ləngər vurduqca içəri nəşə qara burulğanla bərabər adamlar dolur, çöldə isə canavarlar ulaşır. Bir kişi az qalırdı məni tutub boğsun.

– Dəqiq gördüklərinizdən birini danışın, – doktor gözüünü qırpmadan onun üzünə baxdı.

– Yaxşı, – o dedi və zoqquldayan başını yumşaq balışın üstündə rahatlayandan sonra tavandakı işıq və havalandırma cihazlarına baxıb gözlərini qapadı. – Danışırım. Ancaq başıma hava gəldiyini deməyin.

Dünənki o külək və fırtınanı Tuluy xanın cadugərləri qaldırmışdı. Mən onları göürdüm. Xaqan ona Tibet dağlarından keçib Çini basmağı əmr etmişdi. Düşmənin ordusu isə on qat artıq güclə onun qarşısını kəsmişdi. Düşmənin Tuluyun birbaşa döyüşdən yayındığını görüb, nəhayət, onu təqib etməyə başladı. Arxada xan qoşununu qəfləti hücumdan qoruyan dəstənin qırx nəfərini bataqlığa basıb öldürdü.

– Tuluy xan kimdir? – mühəndislərdən kimsə astaca soruşdu və həkim koppuş, ağ barmağını dodaqlarına yaxınlaşdırıb:

– Tsssss! – eləsə də, xəstənin həssas qulağı bunu eşitdi və dedi:

– Tuluy xan Çingiz xanın kiçik oğludu.

Onda Tuluy xan vəziyyətin son dərəcə ağır olduğunu görüb cadugərlərini çağırdı və onlara sehrli qüvvələri köməyə çağırmağı tapşırırdı. Cadugərlər daşlarını xurcunlardan çıxarıb çayın qırağında dövrələmə düzdülər, sonra isə o daşların ətrafında dəstə-dəstə fırlana-fırlana müxtəlif səslərlə oxumağa, ulaşmağa başladılar. Bir azdan daşları bir-bir çayda yuyub yerinə qaytarınca, uzun-uzun dualar oxuyunca xanın ordusu qarşıda görünən kəndləri basıb daxmalarda, tövlələrdə, qazmalarda daldalandı. Sığınacaq tapa bilməyənlərə xan əmr etdi ki, yağışlıq keçələri başlarına atıb atları ilə kürək-kürəyə versinlər. Başlanmış tufan, yağış, sonra da qar düşmənin ordularını çölün düzündə üç günə əldən saldı. Onların silah tutan əlləri qoyunlarında, qılıncları qında, atları yüyəndə soyuqdan donmağa başladı. Kəndlərdə dincəlib qarnını doyurmuş xanın ordusu isə tufan yatan kimi qayıdıb sayca özündən on dəfə çox düşməni darmadağın etdi.

Yaranmış pauzada heç kim sakitliyi pozmağa cürət etmədi.

– Siz bunları yuxuda, ya kino kimi gördüyünüzün fərqindəyinizmi? – həkim soruşdu.

– Yox, – o dedi və gördüklərinin ardını danışmağa başladı.

Bəlkə də məni heyrləndirən bunlar deyildi, ayrı şey idi. Bu qələbədən sonra Tuluy xanın qoşunu başqa səmtdən Çin yürüşünə çıxmış qardaşı Ugedey xaqanın ordusu ilə birləşdi. Onlar bütün Çini fəth etdilər. Xaqan ölümcül xəstələnmişdi. Adət üzrə loğmanlar və cadugərlər onun başı üstündə dayanıb ağac qabda xəstəliyi yuyurdular. Qardaşını canından artıq seven Tuluy xan həmin qabı əlinə götürüb bütün varlığı ilə dedi: “Ey əbədi Tanrı! Sən hər yerdəsən, hər şeyi görən və bilənsən. Əgər bu, onun günahlarına görədirsə, mən ondan çox günah eləmişəm: fəth etdiyim vilayətlərdə çox kişiləri öldürmüşəm, onların qadınlarını, qız-gəlinlərini əsir alıb ağlar qoymuşam; əgər sən Ugedey xaqanı onun xeyirxahlığına və mərdliyinə görə aparırsansa, mən ondan da xeyirxah və mərdəm. Onu bağışla, məni öz yanına çağır!” Qırx bir yaşlı xan bu sözlərdən sonra əlində tutduğu qabın suyunu başına çəkərək içdi və bir neçə gün keçmiş öldü. Ugedey xaqan isə sağalıb ayağa durdu və daha on il imperiyanı idarə etdi.

Bu sükut bayaqkindan ağır və gərgin oldu. Nə həkim nəse deyə bildi, nə də mühəndislər. Ancaq həkim hamının, o cümlədən xəstənin də onu gözlədiyini görüb barmağının ucu ilə saqqalını eşələyə-eşələyə:

– Hm-m-m! – elədi – Maraqlı biliklərdir.

– Yasin, sən bunları indiyədək haradansa oxumuşdun, ya bu gecə gözüne göründü?

– Bəlkə filmə baxıb, – o biri mızıldandı.

– Yox, bunlara mən ilk dəfə rast gəlirdim, – Yasin dedi. – Başqa şeylər oxumuşdum vaxtilə, ancaq cadugərlər, xaqanın xəstələnməsi, xanın ölümü haqda heç nə bilmirdim.

Növbə mühəndisləri dəqiq hesablamalarla məşğul olan gənc adamın bu fantaziyasına təəccübləndilər. Biri onların şəhərətrafı qəsəbəsinə yaşayan məşhur professor Gülməmmədovla məsləhətləşməyi tövsiyə etdi. Dedi ki, onun nəinki bu dünyada, o dünyada da bilmədiyi heç nə yoxdur.

– Hallüsinasiyalar insan orqanizmində ətraf mühitin qəbulu prosesinə cavabdeh olan sistemin hər hansı bir sahəsinin sıradan çıxması nəticəsində yaranır, – həkimi dedi. – Sahildə mütləq müayinədən keçin.

Sahildə özünü nisbətən yaxşı hiss etdi. Xatirələr əvvəlki reallığını itirərək bir qədər bozarıb uzaqlaşdılar, amma çəkilib getmədilər. Diqqəti bir şeyin üzərində fokuslaşan kimi gözləri önündə peyda olan keçmiş real görüntüləri qapayırdı.

Növbədən qayıdıb evdə iki gün yatandan sonra özünü yaxşı hiss etdiyi üçün konsernin diaqnostika mərkəzinə yox, şəhəratrafı qəsəbədə Gülməmmədovu axtarmağa getdi. Ona elə gəlirdi ki, tibb elmi yaraya yod sürtüb tikiş vurmaqdan və sarğı qoymaqdan başqa heç nəyə yaramır. O, ruh haqda danışmağa, məsləhətləşməyə ehtiyac duyurdu. İçində yeni bir ağırlıq mərkəzi yaranmışdı, orada onun xatirələri, ayrı-ayrı epizodlar şəklində daim çabalaşır, hərdən onu reallıqdan ayırıb uzaqlara aparmağa çalışırdılar. Təqvimdə payız, şəhərdə isə hələ yay idi. Fəsillərin belə yumşaq keçidi ətrafda və təbiətdə heç nəyi ürkütmür, əksinə, mehribanlığa səsləyirdi.

Qəsəbə şəhərin kiçildilmiş bir forması idi. Ortadakı yaşıllıqdan sıyrılıb qalxmış məscid minarələri və qızılı günbəzdən başqa özəl və maraqlı heç nə görünmürdü. Mərkəzi küçəyə qarışqa kimi daraşmış adamlar şəhərdəkilərdən daha konkret maşın sürür, səkinin ortasında dayanıb durur, əl arabaları ilə mal daşıyır, alış-veriş edirdilər. Elə bil bunlar yüz illərlə yaşı olan qəsəbədə məskunlaşmağa təzə başlamışdılar.

Professor Gülməmmədov çalsaqqal, diri gözləri sarsılmaz təəccüb hissi ilə dolu, pəhləvan cüssəli bir kişi idi. Adama elə gəlirdi ki, üstündən tank da keçsə, bu sonsuz təəccüb hissi onun yumru gözlərini qapanmağa qoymaz və zirehli dəmirin törətdiyi cinayət haqda hər kəsə sözsüz də izahat verə bilər. Onun dediklərindən başa düşdüləri elə də çox olmadı. Adamın baxışlarından və intonasiyasından hiss etdiyi bu idi ki, sanki yer üzündə bütün işlərini görüb qurtarıb və addımlamaq istədiyi başqa dünyadan kiminsə ona ünvanlanmış konkret çağırışına görə bir anlığa geri qayıdaraq burada ləngiməli olub.

– Sən mühəndissən, yer kürəsini necə təsəvvür edirsən? – professor ondan tələsik soruşdu.

– Şar formasında, – o dedi.

– Çox gözəl, – professor gözlərini tez-tez qırpdı. – İndi təsəvvür elə ki, o şarın ətraf kosmosu soğan kimidir, üst-üstə bələnmiş, şəffaf qatlardan ibarətdir. Yer o kosmosun ən güclü təsiri altındadır. İnsanlar o qatın birində doğulur, orada yaşayıb, orada da ömürlərini başa vururlar. Ancaq elə adamlar da olur ki, özünün müəyyən imkanları hesabına növbəti qata da başını soxa və ya addımlayıb keçə bilər.

– Mən nə vaxtlarsa başıma gələn-gəlməyən hadisələri ən kiçik təfsilatları ilə xatırlayıram, – o dedi. – Elə qəribə xatırlayıram ki, sanki bunları təkcə özüm deyil, hamının gördüyünü və bildiyini yəqin edirəm.

– Ola bilər ki, sən hərdən o biri qata keçirsən, ya da keçid ərəfəsindəsən, – professor dedi. – Ona görə də sənə məsləhət görürəm ki, xatırladıqlarını unutmaq üçün yazasan. Kağızda onlara baxmaq mənə də asan olar.

– Qəribədir, – o dedi. – Bir dəfə məktəbdə “Qəhrəmanlıq” mövzusunda yoxlama inşa yazmışdım. Müəllim oxudu, diqqətlə üzümə baxıb soruşdu ki, bunu haradan köçürmüşsən? Bu sual mənim üçün o qədər gözlənilməz oldu ki, çaşıb cavab da verə bilmədim. O da yəqin elə bildi ki, mən həqiqətən haradansa köçürmüşəm. Ondan sonra ciddi məktub yazmağa da utanırdım.

– Nə işin sahibisən? – professor soruşdu.

– Mühəndisəm, – o dedi. – Dəniz dibinin xəritəsini çəkirik.

Professor bir anlığa susaraq yəqin ki, bu mürəkkəb prosesi təsəvvür etmək istədi. Nəticənin hasil olub-olmadığını bürüzə vermədi. Civə kimi oynaq gözləri elə təəssürat yaradırdı ki, professor nəinki keçmişdə, hətta beş dəqiqə əvvəl də görüşdüyü insanların üzünü, dediyi sözləri xatırlamır. Onun bir an əvvəl soruşduqlarına yenidən qayıda biləcəyinə də ümid çox deyildi. Nəhayət, dedi:

– Hər bir insanın da həyat xəritəsi var. Sən dəniz dibinin xəritəsini çəkirsən, ancaq öz həyatının xəritəsini çəkmirsən. Ona görə belə rahatsızlıqların yaranır.

Burası artıq maraqlı idi. O bunu hiss edirdi, ancaq texniki baxımdan özü üçün belə dəqiq ifadə edə bilmirdi.

– Mən xatırladıqlarımın hamısını o xəritəyə daxil etsəm, çox böyük və qarmaqarışq bir şey alınar.

– Hamısını olmaz, – professor dedi. – Hamısı lazım deyil. Niyə siz çəkdiyiniz xəritələrə hər kiçik çökəyi, təpəni, ya balaca arxı, cığırı daxil edirsiniz?

– O miqyasdan asılıdır, – Yasin dedi. – Miqyas böyüdükcə, ora düşənlərin sayı azalır.

– Burada da həmin qayda ilə işləmək lazımdır. Yalnız şəxsi maraqlardan kənar olanları, sənin həyatına müəyyən təsiri olanları daxil etmək olar. Məsələn, sən xatırladıqlarından birini danış, mən onun xəritəyə daxil edilib-edilməməsi zərurətini çalışım izah edirəm.

O səhnədə ilk dəfə oxumağa hazırlaşan müğənni kimi özünü güclə toplayıb, nəhayət, danışmağa başladı:

Dədəm kolxoz bostanının ortasında çardağ qurmuşdu, gecələri mən qardaşım Əkbərlə orada yatırdım. Gündüzlər dədəm özü bostana gəlirdi: suvarırdı, alağ eləyirdi. Bir axşam Əkbər getdi kinoya, kəndə hind filmi gəlmişdi. Mənə dedi ki, kino qurtaran kimi qaça-qaça gələcək. Qorxmamağım üçün fənəri də mənim yanımda qoydu.

Bostanda yemiş təzə-təzə dəyməyə başlamışdı, hərdən necə olurdusa burnuma qovun iyi dəyirdi, ancaq dəqiq yadımdadır ki, mən qovun yox, vermişlə kotlet yemək istəyirdim. Bir-iki dəfə rayonda yemişdim, xırıltıdan kotletin dadı damağımdan getmirdi. Çardağın üstündən kəndin işıqları görünürdü, hərdən klubdan hind mahnılarının sədası dalğa-dalğa gəlib bostana çatırdı. Mən qorxmurdum, yerimin içində uzanıb göydəki aya, ulduzlara baxırdım və fikirləşirdim ki, nə əcəb Qaqarının peyki uçanda o ulduzlarla toqquşmayıb! Fənlə qaramtıl göyüzünə işıq salırdım, dörd batareyalıq, qol yoğunluqda işıq qara palçığa batırılan çubuğun ucu kimi dərhal yox olurdu. Çardaqdan bir az aralıda eşşəyimiz uzanıb yatmışdı, hərdən burnuna dolan ağcaqanadları qovmaq üçün qısaca finxırırdı.

Mən huşlanaram, özüm də başlayaram yuxu görməyə. Guya oturmuşam rayonda, stansiyanın yeməxanasında vermişlə kotlet yeyirəm. Qatardan qalmış bir adam da gəlib oturub stolun arxasında üz bəzəyir, zəhmli mənə baxır, heç nə demir, ancaq mən hiss edirəm ki, məndən kotlet istəyir. Eləcə, bunun zəhmli gözlərini görürəm və qorxudan iştaham kəsir, daha yemək istəmirəm. Özüm də perrondan bir-birinin ardınca sürətlə qatarlar keçib gedir, biri də dayanmır ki, bu adam minib çıxıb getsin. Bu an yuxudan ayılıram, harada olduğumu dərhal müəyyənləşdirə bilmədiyim üçün qorxmağa başlayıram. Baxıram ki, Əkbər hələ gəlməyib, aşağıda eşşək hörəkdə fırlana-fırlana sonucqlayır, qırıq səslə kişnəyir. O dəqiqə bildim ki, canavar gəlib. Fənlərin işığını salan kimi canavarlar eşşəyi buraxıb kənara çəkildilər. Oturub mənə baxmağa başladılar. Canavarların dörd gözü mənə fənlərin işığından

da güclü görünürdü, hətta fənəri söndürəndə də o gözlər ayın, ulduzun işığında yanmaqda davam edirdi. Mən bir az qorxdum, ancaq işığı eşşəyə tərəf çevirib görəndə ki, eşşəyin boynu, budu, bütün ayağı qandı, altdan da bağırıqları sallanır, daha çox qorxmağa başladım.

Bir azdan canavarlar başladı çardağın ətrafında fırlanmağa və arada eşşəyə hücum eləməyə. Mən qışqırmaq istədim, ancaq səsim qırılıb boğazımda qaldı, nəfəsim tənqiməyə, ağzım qurumağa başladı. Elə bil ürəyim çardaqdan aşağıdakı bir dərinliyə enib geri qayıtmaqda çətinlik çəkirdi. Ha gücəndim, faydası olmadı, tər məni basdı, hər dəfə yenidən qışqırmaq istəyəndə elə bil kimsə çiyimdən basıb məni çardağın atmalarının arasına soxur, orada qurumuş söyüd yarpaqları xışıltı ilə əzilir. Bu an eşşək zəncirlə dartışdığı mıxı yerdən çıxarıb anqıra-anqıra bostan boyu qaçmasaydı, bəlkə də çardaqdan sürüşüb yıxılacaqdım.

Eşşək, onun dalınca canavarlar qaçandan sonra yaranan sakitlikdə mən göydən yerə tökülən ulduzların səsinə eşitməyə başladım. Bostanın hər yerindən at ayaqlarının tappıltısına bənzər səslər gəlirdi. Bir anlığa mən onları böyük yağış damcılarının yerə dəyən səsinə oxşatdım və səmaya baxıb gördüm ki, orada ulduz xeyli azalıb. Mənə elə gəlirdi ki, o boyda ulduzun, yağış damcılarının töküldüyü bostanda bir dənə də olsun salamat yemiş, qarpız qalmadı və kolxoz sədri buna görə bizi mütləq cəzalandıracaq.

Əkbər səhərə yaxın gəlib çıxdı, hava artıq işıqlanmışdı. Mən ona nəse demək istədim, amma dilim açılmadı. Elə bil dilim şişmişdi, ağzıma güclə sığırdı, dilimi tərpedəndə başımı da tərpedirdim. Qupquru boğazıma bir vedrə su töksəydilər, islanıb açılmazdı. Sözləri deyirdim, ancaq səsim çıxmırdı. Üzbəüz durmuş Əkbərin səsinə gecə klubdan gələn hind mahnısının səsi qədər zəif eşidirdim, onun nə dediyini başa düşmək üçün isə elə bil qaça-qaça gedib kluba çatır və orada başa düşüb qan-tər içində geri qayıdırdım.

Sonralar Əkbər danışdı ki, məndən heç nə soruşulmayanda da tez-tez əlimlə kanal səmti göstərir, eşşəyin o tərəfə qaçdığını bildirmək istəyirdim. Bir azdan dədəm gəldi, fənərin işığında mənim üzümə diqqətlə baxıb əlini başıma qoydu və dedi:

– Qorxmusan, ə? Sən boyda kişi də caqqaldan qorxar?

Səhər dədəm kanal tərəfdən əlində zəncir qayıtdı, gecə isə pusqu qurub canavarlardan birini güllələdi. Biz gedib o canavarın leşinə baxdıq: arığın biri idi, heç deməzdin ki, gecənin qaranlığında çardağın başına fırlanıb cövlan edə-edə eşşəyi parçalayan, gözləri çıraq kimi yanan o idi.

– Adətən elə qorxudan sonra adamlar bütün həyatı boyu kəkələyir, – professor onun üzünə diqqətlə baxandan sonra yumşaqılıqla deməyə çalışdı. Amma buna adət etmədiyi üçün səsi də, yüksək intonasiyası da codluğunda qaldı.

Ona elə gəldi ki, xatirəni diqqətlə dinləyən professorun baxışları bir qədər sabitləşdi, üzündə şübhəyə oxşar ifadə yarandı. Onun nitqi də, əllərinin hərəkətləri də sanki daxili bir nəfəs, düşüncə ritminə uyğunluqla müəyyən mənalara doldu. Onun sifət möcüzəsində çox uzaq və kiçik bir işıq nöqtəsi közərməyə başladı, sanki professor özü də çoxdan yandıra bilmədiyi bu ocaq işığına sevinən kimi oldu və getməyə hazırlaşdığı o biri dünyanı tamamilə unutdu.

– Sən bu dediklərini də, vacib bildiyin başqa hadisələri də kağıza yazıb gətirsən, – professor dedi, – mən onlar haqda daha dəqiq fikirlər bildirərəm.

O, professorun yanından qəribə hislərlə çıxıb küçə boyu piyada getdi və bir də gördü ki, meyvə-tərəvəz köşkünün səkiyə düzülmüş yeşikləri arasında durub ilk dəfə görürmüş kimi soğana baxır. Soğanlarla bərabər o biri yeşiklərdəki meyvə-tərəvəzlər də ona canlı, möcüzəli və sirli təbiət varlıqları kimi görünürdülər. Elə də uzun çəkməyən ünsiyyətdə professor sanki onun qəlbini genişləndirib orada çox şeylərə sığınacaq vermişdi. O, bir dənə qırmızı soğan alıb əlində oynada-oynada mərkəzi küçənin alver malı ilə dolu səkisi boyu xeyli piyada getdi.

– 7 –

Nüşabə həftədə bir gəlir, yuyub-yığışdırır, bişirdiyi xörəkləri soyuducuya qoyub gedirdi. Onun nəyi, necə istədiyini fitri bir istedadla havadan tutan kollubaş bu qız saçlarını boynunun arxasından alnına tərəf çəkdiyi rəngli lent hörüyü ilə yığanda fabrikdəki toxucu qızları xatırladırdı. Ancaq Nuşu toxucu deyildi: nə ip, nə söz, nə hərəkət toxumağı vardı. Nuşu özü kələf ipi kimi bütöv, səliqəli və zərif idi.

Növbədən qayıdıb içəri girən kimi hər şeyin par-par parıldadığı hamamda çimmək, lüt canına tərtəmiz otaqlarda fırlanıb ora-bura baxmaq, kreslodə oturub ayaqlarını jurnal stolunun üstünə uzatmaq, mətbəxə girəndə ayaqüstü yeyib-içmək, yataq otağına baxan kimi mələfələri təzəcə dəyişdirilmiş çarpayıda uzanıb qış yuxusuna getmək istəyirdi. Əvvəllər bunların hamısında Nüşabənin əllərini, baxışlarını, hərəkətlərini hiss edəndə “Stop” işarəsinin qarşısında olduğu kimi mütləq ayaq saxlayırdı. Ona elə gəlirdi ki, nə vaxtsa Nüşabə ilə ər-arvad olublar, sonra yer üzündə böyük təlatümlər yaşanıb formasiyalar dəyişəndə onlar da çoxları kimi bir-birindən ayrı düşüblər və indi nəse çox mənasız bir səbəbə görə yenidən birləşə bilmirlər. Hərdən kefinin yaxşı vaxtına düşəndə bu və başqa məsələlər haqqında Nüşabəyə nağıllar danışdı. Nağılların bəzi yerləri onu tez kövrəldir və ağladır. Sonra o, dostları ilə uylaşib gecələri dağda-bağda keçirəndə Nüşabənin daha xörək bişirməsinə ehtiyac qalmadı. Onların növbəti ayrılığı da elə buradan başladı.

Ərə gedəndə, toyundan bir neçə gün əvvəl gəlib onunla vidalaşdı.

– Mən sənə danışdığın nağılların hamısını əzbər bilirəm, – dedi. – Onları heç zaman unutmayacam.

Ancaq sonra fikir verib gördü ki, tanıdığı, get-gəl etdiyi ev qadınlarının hamısı təmizliyi sevir, bircə rəhmətlik Fatmanın o işdə əli qısa olub. Bəlkə də kənddəki köhnə damda yerə sərilmiş nimdaş palazın altında kirli corab tayları hələ də qalırdı. İndi Nüşabə yox idi, ərə getmişdi. Bu ev də tökülüb gedirdi. Ona elə gəlirdi ki, son dövrlər nəinki ev-eşik, bütün bədən, geyim-kecimi, hətta baxışları və nitqi də pıtiləşib, küçəyə, adamların üzünə diqqətlə baxmağa, fikirlərini sözlə tam ifadə etməyə ərindir. O səbəbdən maşını da az sürməyə çalışır.

Bir dəfə sanki onun əhvalını hiss edərək Nüşabə gəlib çıxdı. Hamilə idi, saçları da daha qıvrım deyildi.

– Deyəsən, bu ev axırıncı dəfə mən silib-süpürdüyümdü, – dedi və otaqlara əl gəzdirmək istədi. Ancaq o razı olmadı. Bu evin əvvəlki təmizliyində necə yaşadığı indi onun özünə də qəribə gəlirdi.

– Evlənəndə, səni çağıracam, gəlib bir dəfə yığışdırarsan ki, arvadım buranı belə görüb ürkməsin, – o dedi.

– Tapmısan kimisə? – Nüşabə soruşdu.

– Yox, – o, başını hərlədi.
– Tapmaq üçün gerek axtarasan.
– Hə, – o dedi. – Gerek axtarasan. Mənim də vaxtım yoxdu axtarmağa, – gülümsündü.

İndi təmizlik də, pintlilik də ona eyni məzmununda görünürdü. Belə şeyləri görüb hiss etməyi lazımsız bir iş saysa da, bəzən özündən asılı olmadan diqqəti yönəlir, adi məişət cizgiləri gözündə böyüyüb cansıxıcı fiqurlara çevrilirdi. Evin, şəhərin dəyişməz mənzərələrindən bezdiyi üçün çölə gedib ceyranları kəşf etmişdi. Ceyranlardan əvvəl fikirləşirdi ki, dənizdən qıraqda yarımada kimi bir yer var, ora köçər, orada özünə təsərrüfat qurmuş qoca generalla da danışmışdı. Ancaq qismət bu yanaymış. Beynini qarışdıran dənizdən sonra torpaq üzərində asudə yerimək həvəsi onu şəhərdən çıxarıb çölə aparmışdı. Ayaqlarının altı ilə sanki yerin döyünən nəbzini hiss edir, hər şey haqqında sonadək rahatlıqla düşünməklə fikirlərini ümumiləşdirib müəyyən nəticələrə gələ bilirdi. Dənizdən fərqli olaraq burada üfük suya qaxılıb onun xəyallarını sıxmır, dağlara söykənmiş mavi göyüzü öz yüngül-lüyü ilə uçmaq istəyənləri cəzb edirdi.

Uzaqdan ceyranları görəndə sevindi ki, çöldə gəzə-gəzə dincəlmək, həm də heyvanları seyr etmək olar. Çoxdan görmədiyi adi ev heyvanlarından, quşlardan ötrü darıxmışdı, çölün düzündə isə bəxtinə ceyranlar çıxmışdı. Son illər yalnız balıqları görmüşdü: balıqlar suda da, mətbəx stolunun üzərində də həyat yox, ölüm qoxusu verirdilər.

Mənasız yulğun, cır söyüd kol-kosu, yağışın da dirçəldə bilmədiyi süddən yanıq dəvətikanı, yovşan topaları, qarağan otları, qabıq qoymuş şoran torpaqlar öz yabanılığı və ibtidai görkəmi ilə müasir tərəqqinin bütün nailiyyətlərini qulaqardına vururdu. Qıraqları ağ duz zolaqları ilə haşiyələnmiş sarımtıl su gölməçələrinə baxan kimi onların içilməyə yararsız olduğu görünür və havanın isti-soyuqluğundan asılı olmayaraq, adamın könlündən həmin an məhz su içmək keçirdi. Ancaq çölün dərinliyinə varıb uzaq dağlara doğru getdikcə mənzərənin ibtidai miskinliyi unudulur, yerin, göyün sakitliyində bütün canlılar üçün maneəsiz nəfəs genişliyi yaranırdı. Hərdən kollara toxuna-toxuna, çölün səslərini dinləyə-dinləyə getdikcə ona elə gəlirdi ki, o özü də adam cismindən çıxıb kola, budağa, tikana, suya çevrilir və bu halında dənizləri, çölləri, heyvanları – bütün yer kürəsini əlinin içi kimi açıq-aşkar görür, oradakılara demək istədiklərini ən adi sözlərlə ifadə edə bilər. Buna oxşar halları o, hələ lap gənc vaxtlarında institutu bitirib yüksəkdeqlikli çertyojlar idarəsinə gələndə Mil, Muğan, Şirvan çöllərində illərlə apardıqları proyeksiya ölçmələri vaxtı hiss etmişdi. Əvvəlcə nə baş verdiyini anlaya bilməmişdi, ona elə gəlmişdi ki, dəhşətli istinin təsirindən içi quruyur və orada maddələr mübadiləsinin pozulmasından görmə, eşitmə orqanları həddindən artıq həssaslaşır. İndi elə bil o vərdişləri bərpa olunurdu.

– 8 –

Konserndə müzakirənin gedişindən anladı ki, kəmərin Qarabağ kanalından keçən yerindəki istinad nöqtələrini deşifrə edib peykə bağlamağa onu göndərəcəklər. Ondən başqa büro mütəxəssislərindən heç kim oralarda işləməmişdi. Heç zaman ağlına gəlməzdi ki, hələ tələbəykən istehsalat təcrübəsi keçdiyi, sonra yenidən qayıtdığı bu çöllərə illər ötəndən sonra hərlənib-fırlanıb dənizdən gəlməli olacaq.

Dənizlə müqayisədə istənilən çölü ada kimi təsəvvür etmək olur. Bu çöldə hər otun, kolun, ağacın, hər qəfil səsin, hər damcı suyun öz yeri vardı. Heç nə başqasının yerini dar eləməirdi. Bu çöldən bircə dəfə keçmək kifayət idi ki, onu heç zaman unutmayasan. O isə aylar, illər boyu hər gün ora gəlmişdi, onun səhər şəhini də, gecə zülmətini də, günorta ilğimlərini də görmüşdü. Yulğunluqların dərinliyindəki talada canavar balaları ilə oynayırdı. Bu, çox ani baş verdi, hətta ona elə gəldi ki, gözü torlanır. Sonralar hər dəfə bunu xatırlayanda, canavarın özünü deyil, talada oynayan, bozuntul, qara xalları olan iki balasını gördüyünü yəqin edirdi. Onlar bir göz qırpımında yox oldular: hansı tərəfə qaçdıqlarını sıx kolluğun içində güclə tapdığı kiçik oyuq ağzına görə müəyyən etdi.

Uca sahil dambalarını böyürtkən kolları basmış kanalın bulanıq suyu sanki yuxarılarda Kürdən kəsib ayrıldığından düzənliklərdə qaşqabaqla axır, sonda gedib yenə peşmanlıqla Kürün yatağına girirdi. Kanala ən yaxın kəndin qəribə adını öz adı kimi ömür boyu unutmazdı: "Qurumuş".

Məxfi şöbədə peykin koordinatlarını verəndən sonra dedilər ki, bu günlərdə o tərəfə inşaatçı helikopteri uçacaq, onu da yolüstü ata bilərlər. O razılaşmadı, öz maşını ilə gedəcəyini dedi. Daha həyatını müxtəlif vəzifə borclarının yerinə yetirilməsinə, istirahətə, ünsiyyətə-filana bölmürdü: həyatını çamadan kimi yığmağa başlamışdı. Heç nə dağılmamalı, heç nə yırtılmamalı, heç nə düşüb itməməli idi.

Maşına oturub getdi, uzun yol boyu balaca Qurumuş kəndini, onun ətraf çöllərini və kanalın sahillərini düşündü. Bəzən ona elə gəlirdi ki, bu illər ərzində kənd Səfərcan düzünün istisində yavaş-yavaş əriyib yoxa çıxıb, kanalın uca dambasının üstündəki böyürtkənliklər də quruyub məhv olub və indi çılpaq, badları ağnayıb tökülmüş kanalın suyu da köhnə kollektorlarda qurbağa camağı, cil, qamış basmış yaşıl su kimi həşərat yığınağına çevrilib. Qurumuşda elələrinə "axmaz" deyirdilər. Bəzən ona elə gəlirdi ki, uzaqda qalmış keçmiş də, indi bu uzun yolu qayıdıb təzədən o keçmişin içinə daxil olmaq cəhdi də reallıq deyil, Nuh əyyamından da əvvəllərə bir səfər, soğanın bir qatından o birinə boylanmaqdır.

Bir dəfə yuxarı şlüzdən kanalın suyu bağlananda kənd uşaqları aşağıda bir naqqa balığı tutub gətirmişdilər onlara satmağa. On-on beş uşaq idi, çılpaq bədənlərinin palçığı qurumamış iki şana sapının üstünə qoyub hay-küylə gətirmişdilər düşərgəyə. İbrahim Cavadov ruletkanı qoyub ölçdü, düz 2,4 metr gəldi. Sonra məzələnə-məzələnə balığın çeçələ barmaq yoğunluğunda bıqlarından da birini ölçüb 24 sm olduğunu təsbit etdi və bizdən tələb olunan 20 manatın əvəzinə "2 manat 40 qəpik" deyərək bıq haqqını da məbləğin üstünə gəlib 3 manat kimi yuvarlaqlaşdırdı. Mühəndis Cavadov çox uzaqlardan buralara gəlmiş adam idi, ana dilində danışa bilmirdi, amma alverin qaydalarını pis bilmədiyini nümayiş etdirdi. Dedi ki, yayın günündə onun briqadası bu balığın çox yesə, 5-6 kiloqramını yeyər, qalanı günün altında ağacdən asılı qalıb iylənəcək. Odur ki:

– Tri rublya! – dedi və sarı tüküli barmaqlarının üçünü də uşaqlara göstərdi.

Uşaqlar pulu alandan sonra dedilər ki, kanalın dibi doludur bu boyda balıqların. Gedib baxdılar: qapqara, maili badların ən azı on metr dərinliyində böyüklü-kiçikli çoxlu naqqa balığı çapalayır. Başqa balıq növü gözə dəymirdi. O dərinliyə enmək istəyən quşların çoxu nədənsə yarıyolda fikrini dəyişib üzüyuxarı uçurdu. Dibi lıqlı, qapqara kanal məcrasının böyüklüyündən və ətrafı bürümüş kifli palçıq iyindən adamı xof basırdı. Elə bil bu üfunətli, nəhəng yarıqdan yerin altındakı ayrı bir dünyaya yol vardı və hələlik o dünyanın qapısı ağzında yalnız balıqlar çabalaşırdı.

– Naxa balıqlar o biriləri basıb yeyir, – uşaqlar dedi. – Onlar vəhşi balıqlardı.

Rayon mərkəzində onu gözləyirdilər. Dəhşətli isti vardı. Buralarda qış olmurdu. Sürət qatarları buradakı kiçik stansiyada dayanmadığı kimi palçıqdan və yüngül sazaqlardan ibarət qış da bu çöllərdə dayanmadan keçib dağlara sarı gedirdi. Deyilən doqquz iqlim qurşağından biri bura elə bil dayanmadan şütüyən o qatarların hansındansa sürüşüb düşmüşdü və lazımsız olduğu üçün sonralar da heç kim o itkini arayıb-axtarmamışdı.

Dərhal aparıb hotelə yerləşdirdilər və onun özü ilə gətirdiyi qiymətli optik alətlərə görə narahatlıq ifadə etdilər.

– Doğrudan onun qiyməti bir milyon dollardır? – rayon gənclərinin təmsilçisi kimi təqdim edilmiş, çox diribaş görünən Cəmil adlı oğlan soruşdu.

Bekar duranda, susub danışmayanda sanki özünün yox olduğunu fikirləşdiyindən bu gənc elə bil istəyirdi ki, kimsə daim ona tapşırıq versin, o da həmin tapşırığı tez yerinə yetirib buna hamıdan çox özü sevensin. Bəlkə də gənlik üçün yaxşı keyfiyyətdir.

– Yox, bir o qədər olmaz, – o dedi. – Maşında qalsa, oğurlamazlar ki?

Sual elektron beyin tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edilmiş seyf kodu kimi ikinci, nisbətən yaşlı yoldaşın ağzının kilidini rahat şıqqıltı ilə açdı.

– Yoooo! – o, dodaqlarını büzərək ucadan dedi və elə bil rayonda oğurluğun ehtimal oluna biləcəyi bütün yerləri tezcənə gəzib qayıtdı. – Bizim rayonda oğurluq yoxdur. Ola da bilməz.

Ona elə gəldi ki, son dərəcə qətiyyətlə deyilmiş sözlərə inandığını necəsə ifadə etməsə, uzun, parlaq saçları səliqə ilə arxaya daranmış yoldaş bütün günü narahat olacaq.

– Bilirəm, – başqa söz tapmadığı üçün dedi. Ancaq bu söz kişini elə bil bir az da əndişələndirdi və o bayaqkindan da təntənəli ısrarla yumruğunu düyünləyib:

– Bizim rəis oğurluğun kökünü birdəfəlik kəsib! – nədənsə bunu bir qədər aşağı tonda dedi.

Növbəti dəfə “bilirəm” demək mümkün olmadığı üçün o, mövzunu dəyişməyi üstün tutdu və bu iki nəfərlə peykdən, aerofotoşekillərdən, istinad nöqtələrindən tamam uzaq şeylər haqqında danışa-danışa özlüyündə yəqin etdi ki, Qurumuş kəndi də, onun ətəyindən keçən Qarabağ kanalı da, Səfərcan çölləri də olduğu kimi yerindədir və aradan min il də keçsə, onların varlığına xələl gələ bilməz.

Burada günəş heç zaman batmırdı. Sadəcə gecələr onun üstünə bir qara örtük atırdılar ki, camaatın yatmağına mane olmasın. Sehrli örtüyün arxasında günəş milyonlarla parlaq ulduz doğa-doga gecələri yata bilməyənlərlə pıçıldaşmağına davam edirdi. Ulduzlu kəhkəşanın içində bürclər bütün lampaları təzəcə dəyişdirilmiş çilçıraq kimi şölə saçırdı. Səhər kim yuxudan tez ayılsa, qara örtüyü çəkib aşağı salır, göyün ortasından bir qarış da o yana getməmiş alov kürəsi yenə özünün əsas işinə başlayırdı.

Bu gecənin örtüyünü günəşin üzündən bəlkə də Cəmil çəkib salmışdı. Hotelin bağçasında səhər yeməkləri ilə dolu stolun səliqə-sahmanına xələl gətirmək istəyən milçəkləri belinə tərtemiz ağ önlük bağlamış orta yaşlı kişi yelpiklə qovurdu. Yelpikçi aşığın böyründə daim ciddi görkəmdə durub çiyini kasıblığın ağır yükü altına vermiş balabançı kimi sənətinə sədaqəti bütün vücudu ilə fədakarcasına ifadə etməyə çalışırdı. Onun sifət möcüzəsində çalışqanlıq dolu həyat eşqinin xidməti təşəbbüskarlığı aşılıb-daşırdı.

– Siz bizim hörmətli rəhbərimizin qonağısınız, – xidmətçi heyətə qısa göstərişlər verən Cəmil gülümsünərək ona dedi. – Bizim də borcumuz əziz qonağa yüksək səviyyədə qulluq göstərməkdir. Burada nə var ki? Adama bir stəkan çay içib çıxıb gedəcəyik. – Bəlkə siz qəhvə içirsiniz? – soruşdu.

– Çay yaxşıdı, – o dedi.

Şəhər parkının ərazisindən dibçəklərdəki uca, yaşıl kollarla ayrılmış bağçada qızılgüllər açmışdı, limon tinglərinin dördləcəkli, ağ çiçəkləri aşağı baxırdı, sanki istidən gileyliydilər. Yerin təzəcə yuyulmuş daşı üstündə su nazik şlanqın başını sevinclə əsdirə-əsdire hələ axırdı. Kvadrat formalı hər stolun arxasında başına bozuntul parusin örtük keçirilmiş dörd boş stul bir-birinin acığına danışmayan, prinsipə susaraq ümumi ərin gəlişini gözləyən günübacıları xatırladırdı.

– Müəllimi yelləmə, – Cəmil hərdən sözünə və yeməyinə ara verib yelpikçiye deyirdi, – milçəyi qavlasan, yetər.

Yelpikçi uzun qamışın başında aypara haşiyəli parıltılı təbəqəyə düzülmüş balaca qu lələkləri ilə stola enməyə qoymadığı hər milçəyin dalından havadaca basa-basa uzaqlaşdıranda da ondan əl çəkmir, sanki qonağa sayğısızlıq cəhdinə görə aparıb onu rayonda oğurluğun kökünü birdəfəlik kəsmiş polis rəisinə təhvil vermək istəyirdi.

Yelpikçi Cəmilin qürur nöqtəsi kimi idi. O əmindir ki, belə şeyi qonaq ölkənin heç bir istirahət məkanında, heç bir hotelində xidmət olaraq görməyib. Odur ki, hərdən barmağı ilə astaca göstəriş verməklə yelpikçinin qədim, incə işini qonağa və milçəklərə nəzakətlə xatırladırdı.

Yedikləri qayğanaq haqqında da danışdı:

– Bizdə qayğanağın çox növləri var, – dedi. – Bax belə, yediyimiz kimi, “qlazok” da olur, ağı ilə sarısı tam qarışdırılmışı, hətta gül mürəbbəsi ilə yeyiləni də olur. Qubada buna, üzr istəyirəm, “Mıxlama” deyirlər. Qovurma-filanla da çox dadlı olur. Yumurta-pomidor çıxırtması da heç də... Mətbəxin bəzəyidi. Ən ləzzətli, mənim fikrimcə, göy soğanla bişirilən qayğanaqdır. İstəyirsinizsə, deyim, tezbazar həll ələsinlər.

– Yox, ehtiyac yoxdur, – o dedi. – Burada yeməyə gör nə qədər ləzzətli şeylər var!

Bu an yaşıl kolların arxasındakı parkda ucadan danışan adamlardan biri hansısa “yalançının anasını” xatırlayan kimi Cəmil yerindən sıçrayıb hotelin taybatay açıq qapısından içəri cumdu və onun göndərdiyi xidmətçinin işə müdaxiləsinin müsbət nəticəsi dərhal özünü göstərdi.

– Bura gəl görüm, ə!.. – amiranə səs parkdakını çağırırdı.

Sonrası elə də maraqlı deyildi. Maraqlı olan Cəmilin belə erkən gənclik yaşında bu qədər mükəmməl qulluq səriştəsinə malik olması idi. Yəqin ki, böyüyüb hansısa vəzifəni tutanda əlinin altında işləyənlərə bu vərdişləri qulluğun əlifbası kimi aşılacaq və onlardan təlimatın pozulmamasını, göz bəbəyi kimi qorunmasını tələb edəcəkdilər.

Cəmil tədarük etdirdiyi günorta yeməyini də müxtəlif qab və bağlamalarda öz maşınına daşımağı ofisiyanta tapşırıb dedi ki, öz maşını ilə mütləq Qurumuşa qədər müşayiətçi olacaq, çünki onun maşınında həm soyuducu kamera, həm də çöl şəraitində yemək qızdırmaq üçün istifadə edilən qaz balonu, su, qab-qacaq, hətta stol-stul da var.

– Dal-qabaq, yavaş-yavaş gedərik, – Cəmil dedi, – Nədir ki, on beş kilometr yol! İstəyirsinizsə, sizin maşın qalsın elə mənimkiylə gedək.

– Cəmil, sən çox tədarüklü oğlansan, – o dedi. – Ancaq maşın mənə iş üçün lazım ola bilər.

– Hə, problem yoxdur. Həyatdan və sizin kimi təcrübəli yoldaşlardan öyrənirik, müəllim. Bizdən əvvəl burada xombenvenlər varıydı. Üzr istəyirəm, rayonda it yiyəsini tanımırdı.

– Kimlər vardı? – o, qızılgüllərin üstündən başını qaldırıb diqqətlə gəncin üzünə baxdı.

– Xombenvenlər. – Gənclərin başqanı da eyni ciddiyyətlə cavab verdi. – Cəfər müəllim onları elə adlandırır. Deyir, Çində olublar, mədəni inqilab dövründə.

Gənc effektin zəifliyini hiss edib dərinə getmədi.

Qurumuşun kəndlərdən, pambıq tarlaları və taxıl zəmilərinin arasından keçən yolu asfaltlanmışdı, yol qıraqlarına ağaclar əkilmişdi. Kənd özü qaynayıb-qarışaraq bəzi yerlərdə kanalın sahillərinə qədər irəliləmişdi. Şlüzün körpüsünü də təzələyib məhəccərlərini göy boya ilə rəngləmişdilər: uzaqdan kanalın üstündə nəfəs dərmək üçün qoyulmuş kəcavəyə oxşayırdı.

Cəmil tozlu kolluqların arasından onunla birlikdə keçib nöqtələrin yerə vurulmasında, nöqtələr arasında vizual görüntünün yaradılmasına mane olan böyürtkən budaqlarının budanmasında ona kömək etdi. Günortanın istisindən sonra ilk baxışdan tamamilə mənasız görünən bu işlər elə bil maşındakı optik cihazlara, göyde görünməyən peykə, boru kəmərinə-filana onun marağını öldürdü. Onlar kanalın kənd tərəfinə düşən üç nöqtəni yerə vurub bu biri üzə qayıdanda qoyunlarını çölə otarmağa aparan qızla söhbət elədilər. Torpaqlı çöl yolunda onları görcək qız özü yaxınlaşıb dedi:

– Yaman tez-tez gəlirsiniz Qurumuşa. Birdən nöyüt-zad taparsınız ey buralarda, öyümüz yıxılar.

Qızın yaxınlaşması, dilavərliyi elə bil gəncin xoşuna gəlmədi.

– Ay qız, get quzularuuu otar, – Cəmil bir qədər cod səslə dedi. – Sən nə bilirsən nöyüt nədi, qaz nədi!

Qoyunlar qabaqda, onlar arxada, körpüyə səmt bir qədər dinməzcə getdilər.

Bu, bir uzun qız idi, adətən 23 yaşınadək davam edən boy artımı normasını qızmar günəşin enerjisi ilə bədəninə tam yığıb qurtarmışdı və elə bil indi fizioloji inkişaf baxımından daha nə etməyi fikirləşirdi. Güllü donunun hələ solmamış çiçəkləri, üzünün, ayaqlarının az qaralması qoyun otarmağın onun əsas məşğuliyyəti olmadığını göstərirdi.

– Bu yaqın sənin əmək təlimi dərşindi, – o, qıza gülümsündü ki, gəncin sözlərindən sonra yaranmış codluğu yumşaltsın. Qızın açıq dirsəklərindən yuxarı sanki xətkəşlə çəkilmiş iki dümdüz xəttin ortası ilə çiyinə qalxan qollarına, yaşıl sünbül kimi qılçıqlı qaş-gözünə diqqət yetirərək əlavə heç nə demədi.

Qız corabsız ayaqlarındakı rəngi itmiş rezin çəkələkləri şappıldada-şappıldada inamlı yerişinə davam etdi və ona tərəf baxmadan cavab verdi:

– Kimsə otarmalıdı da, heyvanı ac saxlamazlar ki...

Şlüzün körpüsünü keçəndən sonra onlar kanalın üstünə qayıtdılar, qız isə qoyunlarını böyürtkənli damba boyu yuxarı apardı. Cəmilin qıza qarşı ötkəmliyini yersiz saydı. Dünyanın bu qurtaracaq nöqtəsində iki cavan adamın tanımaza-bilməzə bir-birinə qarşı ikrahı qapılardan çıxan bütün kənd cığırılarını özündə cəm edib şoran çölə qurd dözüümü ilə girən bu torpaqlı yola, bu çöl sonsuzluğuna və günəşin ağappaq ağartdığı uca göyüzündəki genişliyə qəti sığmırdı.

O, cihazları yeşikdən çıxarıb qurdu, peykin azimutuna istinadən ilk nöqtələrin bucaq və məsafələrini ölçdü. Buralarda hava daim günəşli olduğundan

aerofotoşekillərdə kanalətrafı zolaqlar işıqlı düşmüşdü, relyefi olduğu kimi deşifrə etmək üçün xeyli vaxt itirməli oldu. Damba böyütkənliklərə qarışıb sonsuz ağ yayla effekti yaradırdı. Cəmil şlüzdən ayrılan arx boyu bulud kimi sıralanıb qalxmış söyüdlüyün kölgəsinə verdiyi maşının yanına çay tədarükü görməyə getdi və yol boyu gözəl səsilə ucadan oxumağa başladı.

Heyvanlarını çox da uzağa aparmadan yavaş-yavaş geri qayıdan qız yaxınlaşıb onun işlətdiyi optik cihazın durbinindən öz qoyunlarına baxmaq istədiyini dedi.

– On altı yaşı tamam olmayanlar bu dürbündən baxa bilməzlər, – o dedi.

– Mənim on altı yaşım tamam olub, – qız dodağının qırağı ilə gülümsündü.

– On yeddiyə keçmişəm.

Onunla yanaşı dayananda gördü ki, boyları da eynidir. Dikdaban geysə, bəlkə də qız ondan uca görünərdi.

– Onda baxa bilərsən, – dedi və durbinə yaxında otlayan qoyunlara tuşlayıb fokusu düzəltdi.

Qız içində saplar kəsişməsi olan güclü optik durbinlə qoyunlara, körpüyə, kəndin görünən həyətlərinə maraqla, öz taleyinə baxırmış kimi baxdı. Gözünün birini yumub, o birini okulyardan ayırmayan, bir əlində çubuq, o biri əli ilə fokusun vintini buran bu uzunboylu qızın adı Aysel idi. Saçını burub, büküb boynunun arxasına sancaqlamışdı.

Kənarda durub baxa-baxa belə bir qızla əvvəllər buralarda işləyəndə rastlaşmadığına təəssüflənirdi. Amma öz səhvini etiraf etməli oldu: o vaxt ev-eşiyi, fərli pulu da yox idi, onu harada, kimin yanında qoyub aylarla uzanan ezamiyyətlərə gedəcəkdi?! İndi rastlaşmağına sevinməyə isə utandı: aralarında yaş fərqi az qala yarıbayarı idi. Ayselin donunun üzərindəki balaca, qırmızımtıl güllər ona parçanın yox, gənc bədənə çiçəkləri kimi görünürdü. Bu çaşqınlıqdan o özünü birtəhər çıxarıb qızın dərsi ilə maraqlandı:

– Oxuya bilirsən, ya məktəbə elə belə gedib-gəliirsən?

– Mən əlaçıydım, – Aysel cihazdan ayrılıb kanalın dümdüz yatağı boyu uzaqlara baxdı. – Builki imtahanlara yaxşı hazırlaşa bilmədim. Riyaziyyat, triqonometriya... – hamısı batdı getdi.

– O-o-o, mən riyaziyyatı yaxşı bilərəm, – o dedi. – Gələrsən, sənəin dərslərinlə məşğul olaram.

– Hara gələrəm? – Aysel dəvət edildiyi yerin ünvanını yox, təklifin haradan hara edildiyini soruşdu.

– Necə yəni, hara? Bakıya. Sənəd verməyəcəksən instituta?

– Çətin məsələdir.

– Niyə?

– Atamı həbsxanadan buraxmasalar, mən necə gedərəm Bakıya?

Aysel ona qısaca danışdı keçən il ailəsinin başına gələnləri.

Söyüdlərin yanında Cəmil oxuduğu mahnıya ara verib Ayselin qarşısına getdi və onu saxlayıb danışdırdı. Nə soruşduğunu sonralar Aysel ona məktubda yazmışdı və bu sorğuya emosional münasibətini adətən transformator köşklərinin üzərinə trafaretlə həkk edilən “Əl vurma, öldürər!” stikeri ilə ifadə etmişdi. Ardınca haradansa köçürdüyü bir aforizmi də Aysel bu təsvirə əlavə eləmişdi: “Pis adamların yaxşı yaşaması üçün xeyli sayda yaxşı insan tələb olunur. Yaxşı adamların pis yaşaması üçün isə bir-iki pis də kifayət edir”.

Çay içəndə nədənsə duyuyq düşmüş kimi Cəmil ona dedi ki, bu kənddə keçən il bir nəfəri həbs ediblər.

– Onnardanıydı... – Cəmil başı ilə uzaqlara işarə elədi.

– Kimdən? – o artıq Cəmilsiz dəqiqləşdirdi. – Xumbenvenlərdən?
– Hə-ə-ə... Nə qədər sağına-soluna keçdilər ki, a kişi, tök bu daşı
ətəyindən, dinə-imana gəl. Xeyri olmadı. Axırda da tutub atdılar içəri, nəm 3
il verdilər, 4 il verdilər.

Yasin söhbətin kimdən getdiyini artıq bilirdi.

– 9 –

Magistralın sağ bir-birinə oxşar tikililərlə elə basılmışdı ki, onlara diqqətlə baxmaqla da nəyisə yadda saxlamaq mümkün deyildi: küçə kimi istifadə olunan dar keçidlərdə, dalanlarda, dəmirlə daşın, şüşə ilə fanerin, boru ilə talvarın qarışığında adamlar yalnız yaşamırdı, həm də öldürdülər. Bunu keçidlərin birindən çiyinlərdə çıxan yaşıl örtüklü tabutun arxasındakı al-əlvən dəstənin başından qarmon zırlıtısı təkcə ucalan cır molla səsi deyirdi. Nimdaş palaz kimi şəhərlə gölün arasına sərilmiş bu boz massivə uzaq küncdən boylanən yarıuçuq zavod borusu pensiyaya çıxmış qoca polis əməkdaşı zəhmilə nəzarəti davam etdirirdi.

Solda isə uca həbsxana hasarları, o hasarların başına pırpıra haşiyəsi kimi bənd edilmiş tikanlı məftil dolaqları, qarovulçu qüllələri qanunun vahiməsini ətrafa yayırdı. Nə vaxtsa bu hasarı çəkən məhbusların sağlam əməyindən belə dəhşətli bir tikinti məhsulunun alınması quldarlıq dövrünün qanlı üfüqlərindən gələn qoca dünyanın Biləcəriyə üzübəri çox ağır, dərin və əyri bir ləngərlə irəlilədiyini göstərmirdisə, bəs nəyi göstərirdi?

Hasar boyu Aysellə yanaşı, dinməzcə gedə-gedə ürəyində istədi ki, bütün dustaqlar azad edilsin, ancaq insanları tanıdığına görə fikrindən daşındı. İçəridəkilərlə də, onları burada qapamış adamlarla da istər-istəməz barışdı, bu çarəsiz barışıqlara ömürlük məhkumluğun bir gününü də belə, çirkli və uca hasar boyu gedə-gedə yaşamağın məcburiyyəti onun addımlarını ağırlaşdırdı. Barışığa baxmayaraq, qarşıda çətin işlər dururdu: qapı önündə gözləmək, Sədullayevin çağırılmasını xahiş etmək, yenə gözləmək, suallara cavab vermək, şübhə dolu nəzarətçi baxışlarını üzündə, bütün bədənində hiss etmək. Sonra da Sədullayevlə görüşüb onun dərдинin üstünə əlavə dərd yükləyərək xoşbəxt ailə həyatı qurmaq üçün yolu və zamanı təzədən geri çevirmək.

Yaddaşını dağıdan xatirələr azmış kimi, biri də indi qəflətən peyda oldu. Elə bil onun gəldiyini görüb həbsxanadan həsir şlyapalı bir nəfəri təcili küçəyə çıxarmışdılar ki, öyrənsin görsün nə məsələdir, hava niyə istidir, adamlar yolu niyə piyada keçidində yox, harada gəldi keçirlər? Şlyapa yolu keçmək istəyəndə qadını necə çaşıdırsa, əyləci basılmış maşın sərt cırıltı ilə başqa maşına, o da qadına dəydi: aləm qarışdı. Dünyanın düz vaxtında, həbsxana divarlarının arasında yox, önündə aləm qarışdı. Kişi isə maşınların arasından ilan kimi sürüşüb gözdən itdi.

Həbsxanana divarları arasında qeyri-adi heç nə yox idi, əksinə, görünənləri adiliyin sıfır xəttindən də aşağıda, minus işarəsilə təsnifatlandırmaq olardı. Divar və dəmirlərin təzəlikcə boyanmış al qırmızı, yamyaşıl yerləri daha boz və daha paslı görünürdü: elə bil o boyalarla günahların üstünü örtməyə çalışmışdılar və üstü örtülmüş o günah yerlərindən gələn hıçqırtı səsləri aramsız bir axınla yolun tozu içinə, yaşayış massivinin daşına, divarına sızırdı. Nəzarətçilər görüşə gələnlərlə nə qədər yumşaq davranmağa çalışırdırsa, bir o qədər yadlaşır, bəlkə də bəzilərinin gözündə müəyyən niyyət

güdəni məkrli varlıqlara çevrilirdilər. Poqonsuzun biri gəlib ona və Ayselini üzünə diqqətlə baxdı, elə bil onların nədən ötrü gəldiyini dediklərindən və kağıza yazdıqları ərizədən deyil, üzlərindən, üst-başlarından daha dəqiq oxumağa çalışırdı. Burada daha çox dayanmaq üçün mənasız suallar verməkdə davam edən nəzarətçiyə baxa-baxa o fikirləşirdi ki, bütün gününü belə, dərin şübhə burulğanında keçirən adamın içində sağ-salamat bir yer qalarmı ki, ora öz doğma, günahsız balasını oturtsun? Bu günah və rüşvət dəliyinin ortasında poqonsuzun ütlü, yaşıl köynəyi, hərbi şalvarı, hətta başındakı furajkası da dövlət adına qanuni uniforma geyimi yox, yalançı, butafor oyuncaq geyiminə oxşayırdı. Ancaq pulu gizlicə alan kimi nəzarətçi bütün hərəkətləri, baxışı, duruşu ilə çöldəki adamlara oxşamağa başladı. Hətta səsi də adıləşdı, həyətdəkilərdən kiməsə ucadan qışqırdı:

– Üçüncü xatadan Sədullayev görüşə!

Gör indiyədək bu adamın fikir-xəyalına nəçə belə Sədullayevlərin öz qızı, valideyni, dostu-qardaşı ilə adi görüşlərindən doğan şübhə, təhlükə və qorxu hisləri hopmuşdu?!

Sədullayev isə bu çağırışdan hər şey gözləyə bilərdi, bircə qızının ərə getmək xəbərindən başqa. Onun əlləri yüngülcə əsirdi, arıq üz, sərt baxışları bir ömür burada oturmağa hazır adamın üz-gözü kimi ayıq-sayıqlıq, həssaslıq və ehtiyatkarlıqla dolu idi. Elə bil buradan görünməyən üçüncü xatada son dərəcə vacib bir işi əlindən yerə qoyub tələsik gəlmişdi və tez geri qayıtmaq üçün hər şeyi ayaqüstü həll etmək istəyirdi.

– Axı bu oxumalıdır, – Sədullayev gələcək kürəkəninə səsində yumşaltmağa çalışdığı, amma yumşalda bilmədiyi xırıltı ilə dedi.

– Ona görə narahat olma, – Yasin özündən cəmi beş-altı yaş böyük görünən dustağı xatircəm etməyə çalışdı. – Oxuyacaq. Mən qoymaram o, təhsilsiz qalsın.

Dedi ki, anasını da kənddə tək qoymayacaq, onu da şəhərə gətirəcək, çünki ayın yarısını dənizdə olur. Sədullayev toyu ertələməklə bağlı heç nə demədi, görünür, burada işinin hələ çox olacağı ürəyinə dammışdı. Görüşün sonuna yaxın o dəyişdi, elə bil bu müddətdə kişinin buzu əridi, gələndə üzündə gətirdiyi sərt cizgiləri, hər şeyi görəni narahat baxışları bir qədər yumşalıb ağırlaşdı, geri qayıtmaq həvəsi də aşkarca öləzidi.

– Bir qızın ola, o da belə... – təəssüflə pıçıldayıb aşağı baxdı.

– Bundan sonra tez-tez gələcəyik yanına, ata, – razılığa sevinməyə belə gücü çatmayan Aysel ona təskinlik verməyə çalışdı.

– 10 –

Dənizə getməyə həvəsdən düşürdü. Sahildə başı o qədər qarışırdı ki, növbə zamanı gələndə vaxtın tez keçdiyini təəccüblənir, sanki əsas işindən ayrılıb gedirdi. Daha dənizin altı və üstü onu əvvəlkitək maraqlandırmırdı, dənizin özündən əvvəl sadəcə adı onu yorurdu: neft, qaz və xəritələr ona kimlərinə qazanc oyunu kimi görünürdü. Ayın sonunda maaş veriləndə əvvəlkitək ürək qızdırmadığı işə görə çoxlu pul almağına utanırdı. Ona elə gəlirdi ki, yer üzündəki bərbadlıqların sirrini tapıb: insanların çoxu bütün həyatı boyu ürəkdən sevmədikləri işlə məşğuldur.

O zaman özünü yetirdi ki, Qurumuşun yaşıllıqla əhatə olunmuş meydana camaat diri tutduğu iki çaqqalın boynuna zıncırov bağlayıb çölə buraxmağı müzakirə edir. Daha doğrusu, qərar artıq qəbul edilmişdi, gözləyirdilər

ki, zıncırovlar gəlsin. Camaatın bu qərardan xüsusi şadlandığını və ya bu qərarı yekdil qətiyyətlə qəbul edib icraya yönəltdiyini demək olmazdı. Adamların üzündə sevincdən çox qayğı vardı: oğurlanmış toyuq-cücənin, həyatını məhz bu minvalla yaşamağa məhkum heyvanların, dünyanın qəribə quruluşunda hətta heyvana da aid edilən cinayət və cəza qayğısı. Çaqqallar qəfəsin küncündə mısmışdı, adamların bəzisi qisasın qiyamətə qalmadığına həqiqətən sevinirdi. Sanki çaqqallar qəfəsdən buraxılıandan sonra bu sevinc onlar üçün belə ləzzətli olmayacaqdı. Odur ki, çaqqalların gözüne diqqətlə baxıb onları məzəmmət edənlər cəzaya tərəfdar çıxmış hakim kimi öz borclarını axıradək yerinə yetirməyə çalışırdılar.

– Qardaş, bunlar bizdə toyuq-cücə qoymadı, – üzdən tanıdığı kişi ona dedi. – Gözümüzün qabağındaca götürüb aparır. Kənddə də bir dənə silah qoymayıblar ki, vurasan. Ya eləcə “part” eləyib qorxudasan. Axırı tələynən birtəhər tutmuşuq.

Dedilər ki, bəzi çaqqallar o qədər azğınlaşıb ki, kəndin itləri ilə cütləşir, kimsəsiz evlərdə, tövlələrdə yuva qurub balalayırlar. Bəlkə də çaqqalların fahişəliyindən çox itlərin xəyanəti onlara yer eləyirdi.

Qaynaqçı ustalığı ilə düzəldilmiş “ikikameralı” dəmir qəfəsin içində büzüşüb küncə qısılmışdılar. Soyuq baxışlarında ciddi qorxu və ya həyəcan hiss olunmurdu. Yəqin bu onların zəif yırtıcı olaraq ömür boyu səksəkə içində yaşadıklarına görə belə idi: psixikaları daimi təhlükəyə alışırmışdı. Adama elə gəlirdi ki, onlar həmin dəqiqə qəfəsdən azad ediləydilər, hələ qaçıb meydandan çıxmamış bu dəhşətli olum-ölüm anlarını unudub yeni ov haqqında düşünməyə başlayardılar. Biri uzun ayaqlarını azacıq büküb başını qaldırmadan daim aşağı baxırdı, o biri qəfəsin ətrafında baş verən məzhəkəni anlaya bilmədiyini küskün, narazı baxışları ilə sanki belə ifadə edirdi: nolub, ala, kişi kişinin hininə də girər, toyuğunu da oğurlayar, kişi kişinin qəfəsinə də düşər, indi bundan ötrü bizi öldürməyəcəksiniz ki! Onun insanlardan həmişə gizlədilən sabit sifət möcüzəsində bu qınaqdan başqa hər hansı bir sevinc və ya kədər duyğusunun peyda ola biləcəyi hələlik təsəvvürə gəlmirdi.

Xəbəri eşidib gəlmiş bir neçə kənd iti də meydanın o başında var-gəl edə-edə könülsüzçəsinə hürməklə hələ insanlara sadıq it soyunun buralardan tükənmədiyini çölün bütün yırtıcı heyvanlarına çatdırmağı çaqqallara tövsiyə edirdilər. Görünüşcə bir-birinin təkrarı olan bu iki çaqqal haqqında deyilənlərin hamısını azğınlığın tənqidi nöqtəyi-nəzərindən dinləyib yadda saxlamaq mümkün olsaydı, Sovet hökumətinin süqutundan tutmuş, kanalda suyun azalmasına qədər hər şeydə məhz bu çaqqal soyunun günahkar olduğu üzə çıxardı.

Oxşarlıqda onlar bir-birinə ən doğma ailə tellərilə bağlı ola bilərdilər. Ən çox da buna görə heyvanlara yazığı gəlirdi. Qurumuşun çöllərində boynuzlı-qırovlı iki çaqqalın dəli olmasını təsəvvür etmək dəhşətli idi. Sədullayevin boyalı həbsxanası yadına düşdü. İndi bütün Səfərcan çölü bu çaqqallar üçün həbsxanaya çevriləcəkdirdi.

– Bunları canavar ikicə günə tutub parçalayacaq, – bir kişi qəlyanını sümürə-sümürə dedi.

– Bunları verin mənə, – zarafata salıb mərasimi idarə edən gənc müəllimə dedi. – Maşının dalında 10 dənə araq var, dəyişirəm. Ayə, çaqqala siz elə belə baxmayın. Çaqqallar qədim Misirdə fironlarla oturub-dururdular. Mən Misirdə olmuşam, fironların şəkli harada var, orada çaqqalın da şəkli var.

Fironları demək çətinidir, amma araq maraqlandırdı və qısa müzakirədən sonra razılaşırdı.

– Sən bizim mərd yeznəmizsən, - kişilərdən biri ona yaxınlaşıb mehribanlıqla dedi. – Araq-zad nədi, götür apar, neyləyəcəksən elə.

– Verəcəm zooparka, – o, neyləyəcəyini həqiqətən bilmədiyi üçün ağlına gələn ilk fikri dedi.

Məmnuniyyətlə iki çaqqalı ona verdilər. Heç zıncırovun gəlməyini də gözləmədilər. Onların hər birini ayrılıqda ikiqat kisəyə salıb ağızlarını bağladılar və maşının yüklüyünə atdılar. Mərasim hələ arağı içməmiş şənəlməyə başlamış bəzi adamların ruh yüksəkliyi altında başa çatdı.

– Bu bic heyvandır, açanda ehtiyatlı ol, – cavan oğlan ona dedi. – Üstünə tullanar, üz-gözünü cırar.

Qədim Misir hikmətlərində çaqqallara aid çox şeylər yazılmışdı. O vaxtdan bəri heyvanlar olduğu kimi qalmış, insanlar isə bir qədər dəyişmişdilər. Ancaq insanların yeyib-ichmək, rahat yaşamaq, nədənsə zövq almaq, təbiətin sirlərinə bələd olmaq kimi əsas məziyyətləri dəyişilməz qalmışdı. Çaqqalların nağılında zavallı filosof Beydəbə ölümünü göz önünə alıb zalım padşaha demirdimi?

“İnsanı bütün heyvanlardan ayıran, onu dünyanın bütün sirlərinə vəqif edən dörd şeydir: hikmət, əql, təmkin və ədalət. Belə ki, alimlik, savad və hər şeyi ətraflı düşünə bilmək qabiliyyəti – hikmətə; tədbir, səbir, nəzakət, mərhəmət – əqlə; həya, alicənablıq, özünü ələ almaq və özünü dərk etmək – təmkinə; doğruluq, əhdə vəfa, yaxşı işlər görmək və xoşxasiyyətli olmaq – ədalətə daxildir. Bu sifətlər gözəldir, ona əks olanlar isə çirkin”.

İndiyədək baş vermiş kütləvi qırğınlar bu zooparkdan cəmi-cümlətanı bir əlin barmaqlarının sayı qədər heyvanı qoparıb yox etmişdi. Çaqqallar fironlarla oturub-durduqları üçün, yeni ağıllı yaradılıqları üçün özlərini qoruyub bu günə çatdırmışdılar. Ancaq içinə dörd-beş cücə qoyulmuş qəfəs tələsindəki bicliyi anlamağa bu ağıl kifayət etməmişdi. Dünyada hər şeyin azı, çoxu var, o cümlədən tələyə düşməyin də...

Çaqqal sülaləsindən iki başın xilaskarı sayılırdı. Özünə gülsə də, iki heyvanın çöllərdə zıncırovla gəzib nə hallara düşə biləcəyini təsəvvür edəndə haqlı olduğuna şübhəsi qalmırdı. Canavar onları mütləq parçalayacaqdı. Canavarı tanıyırdı. Fikirləşirdi ki, kənd meydanına getməyi bəlkə də təsadüf deyildi. Ola bilər ki, bu da çaqqalların hikmətinə aid bir məsələ idi. O hiss edirdi ki, adamlar çox vaxt hadisənin əsas mahiyyətini görmür, öz ağıl və dərrakələrinin əhatəsi dairəsində yalnız onun hazır nəticəsinin şahidi olur və orada heçə nəyi dəyişə bilmirlər.

Yol ayrıcına axşamüstü, hava nisbətən sərinləyəndə gəlib çatdı. Havada heç kimə, heç nəyə dəyib toxunmadan öz uzaq mənzilinə doğru gizlicə gedən yüngül meh vardı. Yalnız magistr al boyu şütüyən maşınlar onun bütöv, bal kimi yumşaq pərdəsini yırtaraq keçir, yol qırağındakı otların ani titrəyişi ilə bunu torpağa da çatdırırdılar.

Çaqqallar maşının yüklüyündə özlərini sakit aparmışdılar, bəlkə də ikiqat kisənin içində nəfəs almağa hava azlığı elədiyi üçün uzun yolu yatmaqla birtəhər başa vurmuşdular. Allah bilir, heyvanlar belə vəziyyətdə özlərini necə qoruyurlar. Ancaq biri kisəni yırtıb burnunu çölə çıxara bilməmişdi, ardını cırmağa ya ustalıq çatmamışdı, ya da yüklüyün dəmir qutusu içindən onsuz da qurtula bilməyəcəyini başa düşmüşdü. Qığırdaq kimi sərt, qupquru burunun altında qara dodaqlar aralanıb yırtıcı çənənin bir neçə sarımtıl, güclü dişini açıq qoymuşdu. O, çaqqala xəbərdarlıq edirmiş kimi böyükdə vintburanı götürüb həmin dişləri yüngülcə taqqıldatdı. Heyvan fıxırıb burnunu geri çəkdi.

Çaqqallar kisədən çıxan kimi təzə məkanda nə yola, nə də dənizə sarı qaçdılar. Dərhal üz tutdular çölə: əvvəlcə torpaq yolla buraların daimi sakini kimi qaçdılar, sonra kənara çıxıb kolların oxşar rəngləri arasında görünməz oldular.

– 11 –

Şəhəri tərk edərək düşmən ordusunun qarşısına son əsgərinədək cəm etdiyi qoşunla çıxmış Sultan vəziri çağırıb məsləhət istədi. Yayın qızmarında çayın hər iki sahili boyu uzanan meşəliklərdə yerləşmiş qoşun döyüşqabağı hazırlıqda öz ölüm-dirim işi ilə məşğul idi.

– Qoşunumuzun sayı düşmən ordusunun yüzdən biri qədər də olmadığı üçün yaxşısı budur ki, biz Məndiri tərk edib çayı qoruyaq, düşmənin suya çıxışını bağlayaq, – vəzir dedi. – Bu istidə susuzluq onları əldən salar, onların atları, kəlləri qırılmağa başlayar. Onda biz döyüşə girib məsələni həll edərik.

Əvvəlki məsləhətləşmələrdə bu üsula elə də etiraz etməyən Sultan indi birdən-birə hirsələnib qarşısındakı mürəkkəbqabını vəzirin başına çırpdı.

– Onlar qoyun sürüsüdür, – Sultan qışqırdı. – Şir sürüdə qoyunun çoxluğundan qorxacaq?!

Dəyersiz təklif verib Sultanı əsəbiləşdirdiyi üçün vəziri əlli min dinar cərimə edib həbsxanaya apardılar. Vəzirin arxasınca baxa-baxa Sultan fikirləşdi ki, qələbə olmasa, həbsxana da onun canını xilas edə bilməyəcək.

Ertəsi gün Sultan yalnız qələbə naminə döyüşmək əzmilə qoşunu qaldırıb Məndiri keçdi və qıpçaq ordularının məskəninə yaxın təpələrin üzərində bayraqlarını qaldırdı. Onlara məktub göndərib yaxın keçmişdə qalmış xoş münasibətləri xatırlatdı, duz-çörəyi təzələməyi təklif etdi. Qıpçaqlar gənc Sultanın bu hərəkətini qiymətləndirib iyirmi minlik ordu ilə kənara çəkildilər. Bu xəbər Sultanı çox sevindirdi, qələbəyə inamını artırdı, sanki hansısa gözgörünməz qüvvənin ona köməyini hiss etdi. Bu, nadir hallarda olurdu, Sultan bunu uşaq vaxtı bir dəfə duymuşdu və çox dadlı bir savaş həzzi kimi unutmamışdı. Gürcü məliklərinin birləşmiş qüvvələrinə qarşı döyüşdə əvvəlcə hər iki tərəfdən gənclərin gücünü sınamasını təklif etdi. Bunu da dərhal qəbul etdilər. Gənclərin vuruşması heç bir tərəfə uğur gətirməyəndə Sultan özü at belində ortaya çıxıb gürcülərin pəhləvanını döyüşə çağırırdı və ilk həmlədən onu zirehli önlüyü və qurşağı qarışıq mızrağına keçirib atdan saldı. Pəhləvanın üç oğlu vardı, Sultan onları da bir-birinin ardınca öldürdükdən sonra qoşun hərəkətə keçdi və düşmən qüvvələri darmadağın edildi. Ardınca göl qırağındakı Əhləti şəhərində gizlənmiş düşmən tör-töküntülərini təmizləmək elə də çətin olmadı.

Məliklərin uzun müddət özlərinə gələ bilməyəcəyini düşünən Sultan məmləkətin işlərini nizama salmamış moğolların basqın xəbərini aldı. Bu dəfə basqınçı orduların başçısı özü onu görüşə çağırırdı. Getmək – məğlubiyyətin bəri başdan etirafı, getməmək – məğlubiyyətin daha ağır şərtləri və nəticələrini göz önünə almaq idi.

Sultan vəzir Şəmsəddin bəyi çağırırdı. Ölkəni və hərəmxananı ona tapşırıb yola çıxdı.

At belində iki gün yol gedən Sultan Muğana gəlib çatdı və moğol ordularının artıq burada olduğunu görüb Borakla danışığa gedib-getməmək haqqında bir daha düşündü ki, iki atlı ilə qarşılaşdı. Onlar əl-qolu bağlı bir adamı aparırdılar.

– Sultanım, mən çayda çimirdim, ona görə məni tutub bunlara verdilər, – kişi dedi. – Mən hardan bilim bunların qanunlarına görə çayda çimmək olmaz!

Sultan təbəəsinin aqibətinin necə olacağını bilmək üçün atını onların dalınca sürdü.

– Məni tutanlar dedilər ki, çayda çimdiyimi başqa adamlar da görüb, ona görə mütləq Yasa Qoruğa aparılmalıyam. Çimməyin cəzası edamdır bunların qanunlarına görə, – kişi yolboyu Sultana izahat verdi. – Ancaq o adamlar mən çimən yerə gümüş pul atıb dedilər ki, hakimə deyərsən çimirdim, pulum suya düşmüşdü onu axtarırdım.

Sultan sözünün keçməyəcəyini bildiyi üçün atlılara heç nə demədi. Onun məmləkətinin adamları da basılmış torpaqları kimi artıq moğolların hökmü altında idi. İndi Sultan bir yox, beş vəzirini də həbsə göndərməklə vəziyyətdən çıxma biləcəyinə şübhə etdi.

Hakim uzun bıqlı cavan oğlan idi, öz dəftərxanası ilə kəndin mərkəzindəki qollu-budaqlı iydə ağacının kölgəsində dəhşətli istidən birtəhər daldalanırdı. Sultana və onun atlılarına fikir vermədən qarşısına qolubağlı gətirilmiş kişidən soruşdu:

– Sən çayda çimirdin, ya mənə burada deyildiyi kimi, suya düşmüş balışını axtarırdın?

Kişi başını aşağı endirib çətinliklə anladığı sözləri tərcüməçinin də ifasında dinləyəndən sonra mızıldandı:

– Əvvəla, mən bilmək istərdim ki, çayda çimmək niyə qadağandır.

Ona izah etdilər ki, çimmək və ya paltar yumaqla suyu murdarlamaq olmaz. Su murdarlananda göydə Tanrı hirsələnir, gurultu qoparır, ildırım çaxır, yağış yağır, tufan olur və bu da moğol döyüşçüləri arasında Tanrının onlara qəzəbi kimi başa düşülür. Onlar qaçıb dağılışı, əmrə tabe olurlar.

– Sən çayda çimirdin, ya pulunu axtarırdın? – hakim bir də kişidən soruşdu.

– Mən çayda təkçə çimirdim, – kişi sakitcə dedi və vidalaşmış kimi, dönüb kənarda dayanmış Sultanın üzünə baxdı. – Əynimdəki bu paltarları da yuyub kolların üstünə sərmışdim.

Hakim köməkçisinə nəse yazmağı tapşırıb bir qədər gözləyəndən sonra hökmü elan etdi:

– Boynu vurulmaqla edam edilsin!

Kişini bura gətirmiş döyüşçü onu kənara çəkib boynunu vurmağa aparanda Sultan soruşdu:

– Sən niyə demədin ki, suda pulunu axtarırdın?

– E-eh... – kişi cavab verdi. – Çimməyib, paltar yumadan yaşamaqımı olar? Ondansa ölüm yaxşıdır.

Sultan atlılarının başını Qapan dağlarına səmt çevirməklə danışıqlara getməkdən imtina etdi. O fikirləşdi ki, indiyəqədərki saysız-hesabsız döyüşlərdə həlak ola bilərdi, amma qismət olmayıb. Gözləmədiyi ən acınacaqlı hallarda Allah ona dalbadal qələbələr nəsib edib. Nə vaxtsa haqqı sahibinə qaytarmaq hər kəsin – padşahın da, sultanın da, nökrin də borcudur. Düşmən qarşısında əyilib ölməkdənsə əyilməyib ölmək daha yey deyilmi? O bilirdi ki, müvəqqəti də olsa, siyasi əmin-amanlıq naminə ona cavan və gözəl anasını Boraka ərə vermək təklif ediləcək və anası ömrü boyu çimməyən adama ərə getməyə razı olmayacaq.

Özünü öldürməyi qət etmiş Sultan bütün yol boyu ölməyə və dəfn olunmağa yer seçimi ilə məşğul oldu və bunu ətrafındakılardan heç kimə bildir-

mədi. Nəhayət, dincəlməyə dayandıqları bir bulaq başında çörək yeməzdən əvvəl Sultan başının atlılarına yüz addım kənara çəkilib bulağı mühasirəyə almağı tapşırırdı. Yanında yalnız ən etibarlı adamlarından birini saxlayaraq dedi:

– Təbrizdən yola çıxanda mən sultanlığı, tacımı və hərəmxanamı Şəmsəddin bəyə tapşırıb çıxmışam. Sənə tapşıracağım başqa bir iş var.

Sultanın baxışı və səsinin hüznü o qədər ağır idi ki, ölüm tapşırığı alacağına şübhə etməyən döyüşçünü ani qorxu hissi bürüdü. Ancaq bu ölüm ona yox, Sultanın özünə aid idi.

Sultan özünü asmaqda ona kömək etməyi – əllərini arxada bağlamağı, ipin ilgəyini boğazına keçirəndən sonra altından atı çəkib aparmağı və göstərdiyi yerdə qəbir qazıb özünü basdırmağı tapşırırdı.

– 12 –

Nə qədər gizlətməyə çalışsa da, sinifdə, sonra da məktəbdə hamı bildi ki, Aysel Qurumuş kəndindən şəhərə yalnız onuncu sinfi oxumağa deyil, həm də ərə gəlib. O, sinifdə qızların ən hündürü və ən ərlişi idi. Fikirləşirdi ki, son günləri sağ-salamat başa vurub, imtahanlara bir-iki saatlığına gəlməklə məsələni bitirər. Ancaq birdən, sanki qəflətən necə oldusa, müəllimlər, başqa sinif şagirdləri ona aşkar və gizlicə baxmağa gəldilər. “10 B”-yə təzə gələndə də uşaqlar o cür gəlib ona baxırdılar, ancaq bu, bir-iki gün çəkdi. İndi isə baxanların sayı durmadan artdığından Aysel həyəcanlanırdı. Artıq hiss edilən qarnından utanıb ya oturduğu yerdən qalxmır, ya da koridordan qaçaraq keçib sinfə girirdi. Bir saat keçmədi, direktor Cahan xanım onu kabinetinə çağıraraq dedi ki, sabah polis gəlib onunla söhbət edəcək.

– Bəlkə də birtəhər gizlədə bilərdik, – direktor Ayselin gözlərinin içinə diqqətlə baxa-baxa astaca dedi, – amma sənənin hamiləliyin artıq görünür. Dərslərin qurtarmasına bir şey qalmayıb, get otur evdə, daha dərsə gəlmə. Görək imtahanları necə eləyirik.

Aysel polisin nə olduğunu hələ Qurumuşdan bilirdi. Bu, rəhmsiz, yad bir güc idi. Ərə getdiyinə ürəkdən sevinə bilməyən Aysel hamiləlik sevincini də belə, həyəcan və təşviş dolu notlarla bitirməli oldu.

Günəş şüaları ilə oxlanmış ağ bulud topaları dəniz səmtə axırdı. Onlar Qurumuş stansiyasından dayanmadan keçən sürət qatarları kimi elə bil ciddi hərəkət cədvəli üzrə harasa tələsirdilər. Günəş hələ yandırmırdı, ona doğru yerdən boylanların, balkonlarda açılan aynabəndlərin, gülün, çiçəyin sayının durmadan artdığını görüb təzə-təzə vəcdə gəlirdi. Yaz gününün qaymaqlı yumşaqlığında eşidilən bütün uca səslər Ayseli diksindirirdi. Bəzən səsdən sonra gec də olsa, əlini qarnının üstünə qoyub oradakının rahatlığını qorumaq üçün bütün fikir və diqqətini çöldən üzüb içəri yönəldirdi. Həyətlərdə oynayan uşaqların hay-qışqırığı da sanki bu dünyada nələinsə təzəcə başladığını şəhərə, onun sakinlərinə, polis idarəsinə gedən Aysellə onun ərinə xəbər verməyə tələsirdi. O, zarafata salıb özünün saxlanacağı halda nə etməli olduğunu Ayselə başa saldı. Daha doğrusu, ona anası ilə evdə oturub heç yerə getməməyi, heç kimdən heç nəyin xahişini etməməyi və narahat olmamağı tapşırırdı.

Aysel onun böyrüncə atlı qarışqa kimi tez-tez gedir, hərdən təngnəfəs olub yavaşlayır, çantasından çıxardıqı sudan qurtum-qurtum içə-içə xatırlayırdı ki,

bu gün onlar həkim yanına getməliydilər. O, doğum evindən körpə ilə çıxacaqlarını neçə dəfələrlə təsəvvür etmişdi və nədənsə həmişə ona elə gəlmişdi ki, bu, onun həyatında cəmi bircə dəfə olacaq. Ona görə də həmin günün bəzi hazırlıqlarını düşünüb daşınmışdı: həmin gün üçün evi xüsusi bəzəməli və həmin gün mütləq ziyarətə gedib orada, türbənin içində əks-səda verən mübarək səslə uşağın adını onun qulağına deməliydilər. Yasin elə istəyirdi. Deyirdi ki, əgər adi su, dibçək gülü səsə reaksiya verirsə, deməli, uşaq da hər şeyi eşidir və səs onun bədənində müəyyən emosiya yaradır. Hələlikse Aysel əlinin nəvazişi, addımlarının yumşaqlığı ilə uşağı səsdən qorumağa çalışırdı.

İndi o, arada imkan tapıb Yasinin heç vaxt codlaşmayan üzünə, qara saçlarının titrəyişinə baxanda onu həqiqətən yaraşıqlı, doğma və etibarlı görürdü. Ona elə gəlirdi ki, konsern neftçilərinin tanıdığı bu qiymətli mütəxəssisi heç kim incidə bilməz, çünki o, bircə həftə dəniz növbəsinə getməsə, orada işlər dayanar.

Sonra Yasini yenə çağırdılar. Müstəntiq rolunda bu dəfə uzunboyu kapitan Madar Şərifov çıxış edirdi. O, bir gözü ekranda "Təkrar" qriffi ilə gedən futbolda, bir gözü uzun-uzadı yazdığı protokolda, o birilər kimi Cinayət Məcəlləsinin 152-ci maddəsini xatırlatmırdı.

– Bağışla mənə, – deyirdi, – cinayət işi hər gün var, ancaq dünya çempionatı beş ildən bir olur. Hər axşam əməliyyat müşavirəsi keçirir rəis. Odur ki, təkrara baxmalı oluruq.

– Hesab orada yazılıb da, maraqsız olmurmu? – o soruşdu.

– Mən elə vermişəm ki, hesabı bilə-bilə baxanda daha yaxşı ləzzət alıram. – İfade ikibaşlı səsləndiyi üçün Şərifov ucadan gülməklə ikinci mənanı xətm eləməyə çalışdı.

Otağa çay, sərin su gətizdirirdi, siqaret təklif edirdi. Futbol fasiləsində hətta cinayət işini unudubmuş kimi otaqdan çıxıb harasa gedirdi. Qayıdanda əlində mütləq ya çiylək, ya da gilasa dolu nimçə gətirirdi. Rüşvətxora oxşamırdı. Ancaq rüşvət bu ölkədə cinayətkarlıqla mübarizənin ən keçərli forması olduğu üçün almaması yəqin ki, mümkün deyildi. Futbolu ölkənin ən böyük reklamı hesab edirdi. Qarşısındakı adamın cəzadan qorxmaması, bununla belə, öz sərhədlərini yaxşı tanıması elə bil onu da məmnun edirdi.

İsveç millisi İbrahimoviçin ustalığı sayəsində təkrarən 2:0 qalib gəldi və türk həmrəyliyi Şərifovu bir az da qanadlandırdı. Bəlkə də həmin an onların hər ikisi futbolçu olmadıqlarına görə – biri mühəndis olub həddi-buluğa çatmamış qızla evləndiyinə, o biri isə poqon daşıyıcısı kimi yazın bu günündə cinayət işi araşdırdığına görə Avropanın yaşıl meydançalarında deyil, otaqda qapanmağa məcbur olduqlarına bir az acıdılar. Ancaq futbolun eyforiyası bir siqaretdən sonra azalmağa, cinayətin kəsəri isə müvafiq nisbətdə artmağa başladı.

– Sizin qaynatanız həbsdədir, – nəhayət, Şərifov onun başı üzərindən qapıya öz qolunu vurmaq üçün həmlə etdi. – Bunu, əlbəttə, siz seçməmişiniz yəqin ki, qismət məsələsidir. Ancaq onun da taleyi, qisməti elə gətirib ki, ora ürcah olub. Bu da, təbiidir. Əgər cəmiyyətdə bu qütblər mövcuddursa, deməli, orada kimlərinse mövcud olması bizə təəccüblü görünməməlidir. Siz necə düşünürsünüz?

– Mən belə düşünürəm ki, artıq mənim qızım dünyaya gəlib, həyat yoldaşımın on səkkiz yaşı çoxdan tamam olub, – o dedi və fikirləşib əlavə elədi: – Qaynatamın harada olması onun öz işidir.

Şərifov beş dəqiqənin içində futbol oyununu öz həyatından bir turp kimi çıxarıb kənara qoydu və boşalmış qara çalaya cinayət işinin bəzi budaqlarından şitil vurmağa çalışdı.

– Tale, qismət təkcə sizdə deyil axı, – Şərifov soyuq-soyuq gülümsündü, – ondan bizdə də, başqalarında da var. Biz gerek onu da nəzərə alaq.

– Mən bilərəm, siz bu söhbətlə hara gedirsiniz, – o, başını aşağı salıb Şərifovun üzünə baxmadı. – Bəlkə də bu sizin işlərinizin adi bir gəlişməsidir, ancaq belə təklifləri eşitmək mənə xoş deyil. İkinci, mən fikirləşirəm ki, ona qarşı bu işi hazırlayıb həyata keçirənlər nə vaxtsa qanun qarşısında cavab verməli olacaqlar.

– Baxın, mən sizə variant təklif etdim, – Şərifov mızıldandı. – Bu təkcə sizin qaynatanızla məhdudlaşmaya da bilər. Həyat, tale, qismət Bakı küləyi kimi dəyişkəndir: onlar sizə ayrı şeylər də təklif edə bilər.

– 13 –

Çöldə tərənən hər şey bunu niyə etdiyini çox gözəl bilirdi, sadəcə, başqalarına bu haqda heç nə deyə bilmirdi. Çöl dənizdən fərqli olaraq nəfəs almağa quru hava verirdi; ayağı altında ləngərləməirdi, tənhalıq hissi ilə onun qəlbindəki xofu artırmırdı. Tumurcuqlar partlamışdı, onların hər birinin nə demək istədiyi bitki dilindən tərcüməsiz də başa düşülürdü. Uşaq evciyi kimi naşı və məntiqsiz pərakəndəliklə dikələn təpələr cılpaq dağ silsiləsinə çevrilib qatarlandıqca böyüyür, çölün şəhər və kəndlərə açılan sağ və solunda öz əzəmətinə daha da artırır. “Möhkəm olsun, zəlzələlər sizi yırgalamasın deyə dağları mıx kimi yerə çaldıq. Əmanəti yerə, göylərə, dağlara təklif etdik, onlar qorxub götürmədilər. İnsan onu boynuna götürdü. O həqiqətən özünə zülm edən bir cahil idi”.

O, yenə maşını dəmiryol keçidinin nəzarətçisinə tapşırıb təpələrə sarı gedirdi ki, oradan suya enən ceyranları böyük bir məsafədə seyr etsin. Torbasındakı donmuş toyuğun soyuğunu hərdən kürəyində hiss edəndə çaqqalları görmək həvəsilə ümitsizcəsinə ətrafa boylanırdı. Yəqin ki, heyvan təzə yerə insandan tez alışır. Ancaq burada onlar üçün təzə olan bir şey vardısı, o da magistralla gecə-gündüz şütüyən maşınların uğultusu idi.

Təpələrdən ən yüksəyinə qalxanda gördü ki, boynunda durbin olan bir nəfər yapıncı-plaşını altına atıb uzanıb, sanki onu dəmiryol şlaqbaumundan buradək izləyib, çünki buradan bütün çöl, hətta onun ağ maşını da yaxşı görünürdü.

Kişi orta yaşlı, qaraşın bir adam idi, ona şübhə ilə baxırdı. Düzbucaqlı bıçı, başında səkkizbucaqlı qara dəri şapkası vardı, yəqin fikirləşirdi ki, yazın bu erkən çağında işini-gücünü atıb çöllərə düşmüş adamın yalnız ceyranlara qəsd ola bilər. Bu çöldə onlardan başqa ovlanası nə vardı ki?!

– Palçıq vulkanlarına baxırsan? – kişi səsinə gizlətməyə çalışdığı kinayənin altından soruşdu.

O, cavab verməyə tələsmədi. Torbasını eşələyib çıxardığı parçanı yerə sərib oturdu.

– Nədən elə soruşdun? – nəhayət, dedi.

– Bu çöldə vulkanlardan başqa baxmalı ikinci bir şey ceyranlardı, onlara da mən baxıram. Odur ki, sənə vulkanlar qalır.

“Baxmağı” qorumaq kimi başa düşmək lazım idi. O elə də başa düşdü və gülümsünərək dedi:

– Təkcə ceyranlar deyil, – bardaş qurub oturdu. – İki dənə çaqqalı bu çölə özüm gətirib ötürmüşəm. İndi onlara toyuq gətirmişəm, ancaq bilmirəm harada axtarım.

Kişi elə bil nəsə çox vacib bir şeyi xatırlayıb susdu və sifətindəki bu çaşqınlığın görünməməsi üçün durbini gözlərinə sıxıb ceyranlar otlayan səmtə baxmağa başladı. Bəlkə də o, tanımadığı, ilk dəfə gördüyü adam haqqında pis fikrə düşməyinin xəcalətini çəkdi. Ancaq onun peşmançılığına səbəb bu yox, bəlkə də qarşısındakı adamın onun nə düşündüyünü və tamamilə səbəbsiz olaraq pis fikrə düşdüyünü hiss etməsi idi. Qarşıdakı adam nəinki bunu hiss etdi və gördü, hətta heç zaman olmadığı kimi, çəkinmədən öz hislərini sözlə ifadə etməyə zərurət duydu.

– Sən mənim haqqımda heç də yaxşı düşünmədin, – o, kişinin durbini gözündən endirməsini gözləmədən dedi. – Mən özümü bir anlığa hətta oğru kimi hiss etdim nədənsə sənin yanında. Bəlkə sən ceyranlarını vurub eləyiblər?

Kişi danışdı ki, kimsə təpənin bu biri üzündə tələ qurub və tələyə düşmüş ceyranı canavar parçalayıb yeyib.

– Ona görə, qardaş, incimə, mənim buralarda gördüyüm hər kəsdən şübhələnməyə haqqım var. Bir azdan tökülüb gələcəklər, dərimi soyacaqlar. Ancaq sən elə adama oxşamırsan, deyəsən...

Xeyli dərdləşəndən sonra onlar təpədən aşağı enib tələyə baxmağa gəndəndə kişi dedi ki, bir azdan nazirliyin helikopteri gələcək məsələni araşdırmağa. Hava günəşli olsa da, dənizə əsən, arada yanıq kükürd iyi gətirən yüngül meh adamı üşüdüdü. O, çaqqalları necə gətirib bu çölə buraxdığını danışanda kişi xeyli susdu, sonra dedi ki, tələyə düşmüş ceyranı çaqqallar da parçalaya bilər. Ancaq məsləhət gördü ki, bu haqda helikopterlə gələnlərin yanında heç nə danışmasın, çünki bu, tələf olan yeddinci ceyrandır, günahı boynuna yıxmağa adam axtarırlar. Tələdə ceyranın ayağının bir qarışı və bir cüt qara dırnağından başqa heç nəyi qalmamışdı. Canlı yulğun koluna zəncirlə bağlanıb, üstəlik də yerə mixlənmiş dəmir tələnin ətrafında torpaq qazıq-qazıq olmuşdu.

– Fikir verirsənmi, çiyid səpibmiş yan-yörəyə, köpəyoğlu, – kişi dedi. – Heyvanın da xoşuna gəlib... Kişmiş adam üçün nədirsə, çiyid də heyvan üçün odur.

Onlar dayanıb dırnağa tamaşa elədilər. Topuqdan yuxarıda lülə sümüyün ağaran yeri də vardı, dərisinin sallanan yeri də, başı elə bil butulka ağzı açanla iki-üç yerdən sındırılmışdı.

– Çaqqal çətin qırar onun ayaq sümüyünü, yəqin canavar olub. Özünü də burada dağıdıb yeyib, hər yer qandı. Qalanını da, Allah bilir, hara sürüyüb aparıb. Canavar dadandısı, əl çəkməyəcək. Gərək helikopternən axtaraq.

Hərbi helikopterlə televiziya qrupu və xeyli başqa adamlar gəldi. Silahlılar da vardı. Dedilər, gənc və gözəl xanım nazir müavini, hamı onun ətrafında pərvanə kimi fırlanırdı. Hərbi forma geyinmiş xanım ceyranın ayağının tələ qarışıq şəhərə aparılmasına göstəriş verib durbini kişinin dediklərini dinlədi və sonda səsini qaldıraraq ucadan dedi:

– Bu, yeddinci ceyrandır tələf olur. Biz nə cavab verəcəyik?! Bu kişiye əlavə köməkçilər verin.

Xanım başının dəstəsi ilə ətraf kolların arasında dolana-dolana uzaq dağlara, magistrala baxdı, televiziya müsaibə verəndən sonra helikoptərə oturub toz-duman qaldıra-qaldıra canavarları axtarmağa getdi. Televiziya tamaşaçılarına ceyranın ölümü xaincəsinə törədilmiş böyük faciə səviyə-

yəsində təqdim edilirdi. Canavar eşitsə, törətdiyi cinayətin miqyasını dərk edərdi.

O, kişi ilə vidalaşib təpələrin ətəyilə gedə-gedə fikirləşirdi ki, bu dünyada heyvan olmağın da heç bir sevinci, bəxtəvərliyi yoxdur. Canavar niyə ceyranı parçalayıb yeməli idi, adamlar niyə helikopterdən təqib edib canavarı güllələməli idi? Dağları mıx kimi yerə çalan fitrət bütün bunların daha sivil və qansız bir formasını icad edə bilməzdimi?

Çöldən çıxandan sonra yaxın qəsəbələrin birinin yol ayrıcında uşaqla qadının əl elədiyini görüb maşını saxladı. Başına doladığı yekə yaylığın qırıqları arasında qadının ağladığı qızarmış gözlərindən görünürdü, uşaq sifətinin donmuş ifadəsilə susurdu, elə bil köhnə, kirli oyuncaq idi, evdən tələsik çıxanda arvadın əlinə keçən bu olmuşdu. Qəsəbədəki evlərindən xəstəni şəhərə, xəstəxanaya aparmağı xahiş etdi qadın. Magistraldan bir qədər aralıda təpələr arxasından qəsəbənin bir-iki evi və neft buruğuna bənzər qaramtıl bir qülləsi boylanırdı. Elə bil qəsəbə qəsdən gedib orada gizlənmişdi ki, heç kim onu tapa bilməsin. Yolu da it ağzından düşmüş qabırğa sümüyü kimi sınıq, əyri və qabarıq idi.

– Təcili yardım maşını bura gəlmir, – qadın yolda dedi. – Nə vaxt çağırırsız, “Çıraqlı” deyən kimi başlayırlar bizə nağıl danışmağa çırağı keçmişlər.

Altmışı haqlamış şişman kişi idi, çevrilmiş kimi görünən qupquru alt dodağı çənəsinin ortasına sallanmışdı. Başına toxunma, torba papaq keçirmişdi, əlləri, üzü, bütün bədənini hiss olunacaq qədər şişmişdi. Xəstəxanaya getməkdən imtina edirdi. Səsi erkək şirin nəritisi kimi çox aşağı oktavada durmuşdu. Danışanda nəfəsi çatdırmadığına görə sözlərin çoxu qırılıb boğazında, oradan da aşağıda qalır, dodaqları boş-boşuna tərpənirdi.

– Niyə getmək istəmirsən xəstəxanaya? – kişidən soruşdu.

– Səbəb çoxdu, – xəstə dedi. – Gedib orada itin-qurdun... – Sözlər boğuldu və nəfəsini dərəndən sonra əlavə elədi: – Burada minnətsiz ölmək...

– Mən səni pulsuz müalicə edən xəstəxanaya apararam, – o dedi. – Gedək...

– Dur gedək, – arvad dedi. – Üç yüz manat pensiya alırsan, öləsən, o da kəsiləcək, qalacağıq xapan. Dur, kişini yoldan eləmişik, Allah köməyi olsun, gəlib sənə dalınca.

– Pulsuz bu ölkədə heç nə ... – “yoxdur” sözü onun yapışqan dolu boğazında çıxa bilmədi. – Pulun yoxdursa, adam ...

Qadın danışdı ki, əri heç nə yemir, gündə bir nəlbəki şorba içir, amma şişməkdə davam edir. Son günlər iyirmi kiloya yaxın çəki yığıb. Paltarları əyninə gəlmir, özü də daha yataqdan dura bilmir.

– Üç yüz manat əlillik pensiyası alır, birtəhər dolanırsız, – qadın təkrar etdi. – Ölsə, onu da kəsəcəklər, qalacağıq xapan.

Bura bir kasıb daxması idi, otağın eni birnəfərlik çarpayını və bir plastmas stulu güclə sığışdırırdı.

– Müalicə olmaq istəmirəm, – kişi qadının və uşağın köməyilə çarpayıdan ayaqlarını sallayıb dedi. – Nə mənası var? Gedim yenə... – bu dəfə itən sözlər, deyəsən, daha çox oldu, – ... eləyim? O nökrəçilik də ...

Zəif, boz kömbə kimi şişkin əli ilə ona “get” işarəsi verdi.

Günün uğursuzluğu ağır təəssüatları ilə onu əzirdi. O, nə vaxtsa tələbə vaxtı xəstəxanada yatdığını və qonşu çarpayıda eyni pessimist aqibəti yaşayan kişini xatırladı. O da sağalmaq istəmirdi. Sürətlə arıqlayan bədənini göz-görəti dağılıb gedir, hamının gözü qarşısında ölürdü. Pul istəyirdi. Deyirdi ki, bu dəqiqə gətirib bir milyonu qoyalar çarpayımın altına, durub bu dağılan

canımla “Qaytağı” oynamasam, atabatama nəhlət! Nəinki milyonu, heç manatı da gətirən olmadı, əksinə, palataya gələn personal ondan pul umurdu. Gecə o, nəşə qərribə bir səsə oyanıb işığı yandırdı. Kişinin alt-üst çənəsi bir-birinə elə şaqqıltı ilə dəyirdi ki, elə bil taxta çötkədə usta mühəndis şıdırğı vurma əməliyyatı aparırdı. Sonra bədəni də titrəməyə başladı. O arıq bədən elə qeyzlə əsirdi ki, deyirdin, bu dəqiqə çarpayından tullanıb qaçacaq. Tibb bacısı baxdı, baxdı:

– Ölür, bədbəxt, – dedi və həkimi oyatmağa getdi.

Gecə kişi keçindi. Bu, onun gözləri qarşısında canını tapşıran ilk adam idi. O, ölümün adiliyinə heyrtləndi, hətta oxuyub həkim yox, mühəndis olacağına peşman oldu. Ona elə gəldi ki, bir-iki iynə, dava-dərman, həkim qayğısı ilə kişini sağaltmaq olardı. Ancaq qərribə orası idi ki, bu kişi pul istəyirdi, özü də milyon istəyirdi. Öləndən sonra qollarının ikisi də çarpayından kənara uzana qalmışdı. Dışləyib yaraladığı qanlı dilinin ucu açıq dodaqları arasında qapqara yad cisim kimi görünürdü. Öləyə yaxın kişi gücəndi, havada oynayan qolları bir anlığa dayanıb sanki bədəninin özünü torparlamsına kömək etmək istədilər. Onun əzgin, quru sifəti ağrı qırıqlarında əyilib simmetriyasını itirdi. Birdən daha güclü xırıldayıb sakitləşdi, gözünün də biri ağzı kimi açıq qaldı. Sakitləşməyi, sifətinin bütün əzab-əziyyətləri dadmış və son ana qədər onlardan qurtula bilməmiş peşman möcüzəsilə o sanki öz keçmiş həyatına çağırış etmişdi: “Niyə?”

Həkim səhərə yaxın gəldi. Palatanın ortasında dayanıb əsnədi və yuxulu gözlərilə ona baxıb nədənsə gülümsündü. Kişinin nəbzini yoxladı, əlinin dalını boğazının altına qoyub dinlədi:

– Gedib! – deyə sakitcə palatanı tərk etdi.

Ondan sonra bir təkəri güclü cırıldayan sanitar arabası gəldi. Sanki nasaz təkərin qeyri-adi cırıltısı deyirdi ki, bu dünyada hər dörd nəfərdən biri ayaqda dursa da, ölüdür. Gorsunuzmu, mən də bu gün-sabah öləcəm! Artıq səhər çoxdan açılmışdı, növbə dəyişilincə meyit morqa getməliydi. Sanitarın arxasınca gələn xəstələr və tibb bacıları qapıdan boylanıb meyitin yox, onun üzünü görməyə çalışdılar. Elə bil ölünün həyat və taleyinin epikrizi şəkil formatında onun sifətində əks olunmalı idi.

– 14 –

Professor Gülməmmədovun köhnə kitab rəfləri və nimdaş oturacaqlarla basırıq kabinetində həmişəki kimi adam çox idi. Çürüyən kağız iyini pəncərələrin taybatay açıq tağları birtəhər çölə ötürsə də, havalar isindikcə içəridə oturmaq çətinləşirdi. Bir neçə gənc oğlan ortadakı köhnə xalçanın üzərində bardaş qurmuşdu, sanki uçaçaqdılar. Barmağında yekə qızıl üzüyü olan biri də Gülməmmədovun uca kreslosunun ayaqları arasındakı qurşağa dirsəklənmişdi. Yeganə stol arxasına sığınmış üç xanım bəzək-düzəkli çöhrələri və xoş ovqatları ilə Gülməmmədovun gənc tələbəyə verdiyi məsləhətlərə yumşaq zəriflik qatırdılar. Söhbət tələbənin yazılı xatirələrindən gedirdi.

– Xatirələrin bədii inikası və tərəfsiz təhlili müəllifi intizamlı edir. Əgər ısrarında davamlı və ardıcıl olsan, səndə heç zaman hiss etmədiyən hakimlik düşüncəsi və mövqeyi formalaşıdır bilər öz xatirələrin. Bu hakimlik konstitusiya qarşısında deyil, yalnız haqq qarşısında cavabdehlik daşıyır. Ona görə deyirəm ki, sən o xatirələrin içərisində ola-ola onlara müəyyən qədər ucadan

baxmağı, vacibi, qeyri-vacibdən seçməyi bacarmalısan. Ən başlıcası, nədir? – Gülməmmədov başını çevirib pəncərə arxasındakı ağacda canı-dildən oxuyan quşa baxdı və xəfifcə gülümsünüb davam elədi: – Ən başlıcası, nəğməni o quş kimi konkret və dəqiq oxumaqdır. Ustadlar deyib ki, xatirələr “hər kəsi dəli edəcək dərəcədə dəqiq” olmalıdır.

Doğruluğuna şübhə etmədiyi həqiqətləri deyəndə professor Gülməmmədov yumru gözlərinin səksəkəli baxışlarını divarlardakı kitab rəflərində gəzdirə-gəzdirə ustadları axtarırmış kimi otaqdakıların diqqətini yayınmağa qoymurdu. Fikirlərini tələsmədən, beynindəki zəngin məlumat xəzinəsindən dəqiqliklə seçə-seçə, təkcə tələbə üçün deyil, otaqdakıların hamısı üçün maksimum ümumiləşdirmələrlə ifadə edirdi.

O, bir qıraqda durub bu adamların ünsiyyətindən onların özü və professor Gülməmmədov üçün nə hasil olduğunu anlamağa çalışırdı. Onlar təqdim edilmiş xatirələrdəki həyatın, düşüncə və ehtirasların nə dərəcədə dəqiq, həqiqi və vacib olduğunu müzakirə edir, bəzən də xatirələrin bugünkü reallıqlara müəyyən təsirləri haqda ehtiyatla danışırılar. Hamının məclisin əvvəlində danışmaq istəməsi otaqdakı səmimiyyəti azaldırdı. Bilirdilər ki, bir azdan fikirlərin təkrarından yaranan yorğunluq artanda eşidilmək imkanı azalacaq.

Sonra saqqallı bir gənc xatirələr haqda müzakirə mövzusunun içində dönüş edərək illər boyu ictimai rəyi təhqir edən bir adamın jurnalist fəaliyyəti haqqında danışmağa başladı. Bu qənaətə gəldi ki, jurnalistin daimi təhqirlərinə məruz qalan adamlar, nəhayət, qətiyyətli tərpenib hansısa formada onu cəzalandırmalıdılar. Ağsaqqallardan biri dedi ki, qanundankənar cəza tədbirləri cəmiyyətdə anarxiya yarada bilər, ancaq dönüşü etmiş gənc onunla razılaşmadı. Bu barədə professor Gülməmmədovun da fikrini soruşdular. Professor heç kimin üzünə baxmadan bir qədər susdu, sonra fikrini toplayıb belə dedi:

– Bu bizim işimizə birbaşa aid məsələ deyil. Bizim işimiz cəmiyyətdə düşmənçiliyin bu əndazəyə gəlib çatmaması üçün bir növ zamanı qabaqlamaqdır. Bəlkə də onu cəzalandıran şəxs insanların qarşısında ədalətli görünər. Ancaq bu, bizim haqqında söhbət etdiyimiz ədalətin qələbəsi olmaz: cəzalandırılan o nadürüstün yerini bir başqa nadürüstün tutma-yacağına kimsə zəmanət verə bilməz.

Professordan sonra məsələnin müzakirəsi daha da qızışdı. Ağıllı söhbətlərin gurultulu mənalı onu qorxutmağa başladı. Kağıza yazıb gətirdiyi xatirənin bütün sözləri, cümlələri, hətta bağlayıcıları, durğu işarələri də yadında idi. Burada səslənən ağıllı sözlərin biri də onun yazdıqlarının içində yox idi. O, nə vaxtsa qarşılaşdığı adamların adı şəraitdə gördüyü sifətləri, o sifətlərdə bəzən gözlənilmədən, ani şəkildə peyda olan möcüzəli ifadələr haqqında yazmışdı. O sifət və ifadələrin onun indiki, bundan sonrakı həyatına necə təsir edəcəyini, orada nəyi dəyişəcəyini də qətiyyət təsəvvür edə bilmirdi. Onları unutmaq üçün yazmışdı və aparıb professora təqdim edəndən sonra qaynanasını qarşılamağa gedəcəyini deyib otaqdan çıxdı. Gülməmmədov bir anlığa onun üzünə diqqətlə baxıb heç nə demədi, onsuz da burada görünmək, eşidilmək istəyən çox idi.

– 15 –

– Siz harada çalışdığınızı unutmamalısınız, – Nuru Bayramoviç asta-asta, ağır-ağır deyirdi. – Arabanı atdan qabağa qoşmaq olmaz ki...

Rəis ağıllı adam idi, dartdığı arabanın yükünü onun gözləri qarşısında dəfələrlə qarət edib dağıtmışdılar, atlardan bəzilərinə güllələmişdilər, bəzilərinə şil-küt edib sıradan çıxarmışdılar, onun isə burnu da qanamamışdı.

Onu konsern idarəsinin məxfi şöbəsinə çağırıb həddi-buluğa çatmamış qızla evləndiyinə və “bəzi lazımsız yerlərdə” göründüyünə görə məzəmmət edirdilər. Hiss etdi ki, Nuru Bayramoviç danışığında birmənalı ifadələr işlətməkdən çəkinir. Bu maşın həmişə belə ehtiyatla işləyib. Rəis onun dənizlə vidalaşmaq ehtimalını sözgəlişi vurğulasa da, heç olmasa, keçib sahilə dayana bilməsi üçün boş bir künc saxlayırdı. O, əsasən dinləyirdi. Ancaq bunu deməyi vacib saydı:

– Bizim artıq uşağımız doğulub, həddi-buluq məsələsi də bitib qurtarıb...

– Burada hər şey dəqiq yazılıb, onlar haqda danışmaya da bilərsiniz, – Nuru Bayramoviç onun sözünü kəsməklə yəqin ki, bu kabinetdə lazımsız sözlərin səslənməsinin qarşısını aldı.

Çox güman ki, ona variantlar üzrə müəyyən təlimat verilmişdi və təcrübəli rəis səlahiyyətlərindən kənara çıxıb əlavə heç nə təklif edə bilməzdi. Ancaq özünü elə aparırdı ki, guya danışiq əsnasında söhbətin gedişindən asılı olaraq o, nələrisə şəxsən həll edə bilər.

O, dənizdən belə ayrılmaq istəməzdi: hələ dənizlə sahil arasında yekunlaşdırma bilmədiyi bəzi işlər qalırdı.

– Yaxşı... – o, uzun bir pauza ilə dedi və Nurunun üzünə baxmaq istəmədi. Onun fikrincə, indi o sifət hələ soyulmamış qoyun quyuğu kimi mütəhərrik və qapalı idi. Özgenin fikir və qənaətlərini çatdırmaq missiyası altında adamın üzü də özgələşir və o sifətin möcüzəsi olmur.

– Yaxşı, – o, bir də təkrar etdi, – mən işdən getməyim haqqında düşünərəm. Fikrimi bir-iki günə sizə çatdıraram.

– Yox, yox! – Nuru rəsmi təmsilçiliyini bir az yumşaltmağa çalışdı. – Biz sizin getməyinizi istəmirik, biz sizin lazımsız yerlərə getməməyinizi istəyirik.

O getdi. Konserndən də, dənizdən də. Qəribədir ki, professor Gülməmmədov üçün yazdığı xatirələrini deyil, “Zirvə-16”-nı və dənizi tez bir zamanda unutdu. Qızını arabada gəzməyə bulvara aparanda da dəniz ona heç bir nostalji yaşatmadı. Onun görünməyən üfüqlərində işləyən neftçilər, orada üzən gəmilər küçədə şütüyən maşınlar kimi yaddaşından ani görüntü olaraq keçib itdi.

– 16 –

Döyüşən cəbhədən reportaj verirdi televizor. Vəziyyətin heç də yaxşı olmadığı haqda yayılan məlumatların çoxluğu fonunda televizor ruh yüksəkliyi yaratmağa çalışırdı. Bunun əks effekt verəcəyini jurnalist hələ reportajı hazırlayarkən hiss etdiyindən vəzifəsini başdansovdu və yalançı hay-küylə yerinə yetirirdi. İnandırıcı bir faktı vardısı, o da heç bir uğurun olmaması idi. Real görüntülü uğur faktı yox idisə, deməli, məğlubiyyət vardı və onu gizlədirdilər. Düşmən mövqelərinə yaylım atəşi açan top lülələrinin fərqli tuşlanması onu əndişələndirdi.

Gedib döyüşmək olardı. Müharibənin yaxşı cəhəti yoxdur. Əgər onun çoxlu sayda dəhşətli cəhətləri içindən bir yaxşısını axtarıb tapmaq mümkün olsaydı, o da yəqin ki, müharibənin insanlar arasında bütün hesabları silməsi olardı. Onun silinməyə hesabı yox idi, amma getdi.

Səhər tezdən evlə vidalaşib cəbhəətrafı toplantı mərkəzlərindən birinə yollandı. Çox sakit idi, elə bil müharibəyə yox, dənizə növbəyə gedirdi. Arxa-

da qalan hər şey tanış, doğma və əziz olsa da, onların yanından həyəcənsiz, təşvişsiz keçirdi. Elə bil qəlbində bu seçiminə xələl gətirə biləcək bütün sinir mərkəzləri qapanmışdı. Küçədə köhnə tanışlardan biri Vaqiflə qarşılaşdı. Gözləyirdi ki, o, kimlərisə lənətləməklə özünün cəbhəyə getməməsinə haqq qazandırmağa çalışacaq. Ancaq elə olmadı. Vaqif maşınında onu avtovağzalə qədər apardı.

– Hara lazımdı, de sürüm də, – Vaqif çox dil tökdü. – Lap Gəncəyə aparım.

Mərkəz də, poliqon da amansız günəşin altında od tutub yanırdı. Düşmən lazım deyildi, çölün düzündə bu istidən sağ çıxmaq qələbə sayıla bilərdi. Poliqondakı toz-duman zolaqlarının içində nərildəyən motorların səsi əsl döyüş cəhənnəmini xatırladırdı. Yuxarı qalxan toz enmək bilmirdi. Hərdən guruldayan təlim atəşlərində nəyin nişan alındığını avqust ilğımından sallana qalmış bu toz dumanı hərbi sirr kimi hamıdan gizlədirdi. Buraları yaxşı tanıyan könüllülərin dediyinə görə, üç-dörd dağ o yanda həqiqi döyüşlər getse də, irəliləyiş yox idi. Əksinə... Bütün müharibələrdə olduğu kimi, burada da “əksinə” gözlə görülmüş real əfsanə və nağıllar aləminə yüksələrək lazımsız xof yaradırdı.

Asfalt meydanda sıralarla addımlayan taqımlar üçün səslənən sərt komandir əmrələrinə baxmayaraq, şəxsi heyət arasında nəzakətli davranış hökm sürürdü. Kimdən nə soruşsan, çalışıb bütün təfəsilatı ilə izah edir, az qala aparıb əyani göstərməyə çalışırdı. Elə bil hər kəs ilk yox, son döyüş hazırlığında idi.

Qərargah rəisinin qəbulunu naməlum aqibətlə xeyli gözləməli oldu. Təzə hərbi-səhra forması geymiş zabitlər ora girməzdən əvvəl ön otaqda baş-başa verib pıçıldaşı, əl, üz, hətta ayaq hərəkətləri ilə də nəyisə bir-birlərinə izah edir, sonra qara qapını taqqıldadıb içəri keçirdilər. Çıxanda da təxminən eyni şeylər təkrar olunurdu, sadəcə, bu izahatlara qovluqlardan çıxarılmış yazılı, imzalı, möhürlü kağız vərəqləri də əlavə edilirdi. Bekarçılıqdan stolun üstündəki hərbyönümlü qəzet, jurnal və bukletlərə göz gəzdirdi. Başlıqlar və təxəllüslər dağlara atəş açan tanklardan da betər guruldayırdı. Yazılarda adətən böyük hərflərlə yazılmış “vətən”, “namus”, “qeyrət” sözləri isabətsiz atəş kimi əsas hədəflərin birinə də dəymədən yan keçirdi. Ancaq biri xoşuna gəldi, adlar da tanış idi. Janrı müəyyənləşdirə bilməsə də, yarısı başqa səhifədə getmiş bu yazının əlinə keçən hissəsini diqqətlə oxudu.

“...Oğlunu müharibəyə yola salanda ona iki məsələni heç zaman unutmamağı tövsiyə etdi: 1.Yalnız tapşırılan işi yerinə yetirməyi. 2.Yatanda yuxuda da ehtiyatı əldən verməməyi.

Üçüncü tövsiyəni Səidəyə həvalə etmək istədi, ancaq Səidə yalnız oğlunun boynunu qucaqlayıb ağladı, heyət boyu onunla yanaşı gedə-gedə əlləri ilə üzünü tutdu, sonra da maşının içində ikiqat olub hönkürdü. O, yaşadığı ölkəyə yaxşı bələd olduğu üçün yeganə uşağını belə böyük ölüm-dirim təhlükəsinin altına öz əli ilə verməyi sanki özünə bağışlaya bilmirdi. Sonrakı günləri də gecə-gündüz televizorun qarşısında keçirdi, onun arıqlamağı və yaddaşının zəifləməyi içindəki fikir və xəyal qəzalarının sayının artdığından xəbər verirdi.

Bir dəfə o, vəziyyətin ağırlığını görüb Səidə ilə cəbhə istiqamətində yola çıxmağa məcbur oldu. Yol hərbi və mülki maşınlarla dolu idi. Səidə boylanıb hər maşına göz qırpmadan baxır, imkan olanda “Qartal” batalyonunun hansı tərəfdə döyüşdüyünü soruşurdu. Bu yırtıcı quşun adına da, özünə də nifrət etməsinə baxmayaraq, həmin an qartal olub oğlunun yanına uçmaqdan ötrü

nəyindən keçməzdi?! Ətrafda düşmənin bombaları partlamağa başlayanda maşından enib yolun altında oturdu. Geniş yol zolağının üzərində maşınların arası ilə elə asudə yerləşlə getdi ki, deyərdin, ətrafa düşüb partlayan mərmilərin dəqiq hesabını aparır. Dambanın altında oturanda da nə gözüünü qırpdı, nə də başını əydi. Üzünün sakitliyindən sanki düşən hər mərmiyə sevindiğini hiss etmək olardı. Bəlkə də ona elə gəlirdi ki, düşmənin mərmiləri bura nə qədər çox düşsə, onun oğlunun döyüşdüyü yerlərə bir o qədər az düşmüş olar.

...İndi onun sifətinə əvvəlki yüngül təbəssümü də qayıdırdı. Sevincləri çox uzaqda qalmışdı, amma qığılcımları hərdən onun gözüne çatıb parlayır və instinktiv olaraq tez də haradansa peyda olan vahimə içində sönmürdü. Bəzən o, bir saat, bir gün əvvəl baş verən hadisələri xatırlayıb orada nəyəsə gülür, gəlib onu ərinə təzə xəbər kimi çatdırırdı.

Əri bu boyat gülüşlərə yalnız başını tərpətməklə şərik çıxırdı. Söz deməyə qorxurdu ki, birdən onun da əsl mənası bir gündən sonra lazım olan nöqtəyə gedib yetişər və o yetişincə nəyin baş verəcəyini bilmək olmaz”...

Qərargah rəisinin kabinetinə hay-küylə girib-çıxan hər kəs özünü bu müharibənin iki gün sonra elan ediləcək əsas qəhrəmanı sayırdı. O, hərbi biletini göstərib artillerist olduğunu dedi.

– Top atəşi hansı həndəsi sistem üzrə yönəldilir? – yorğun polkovnik onun hərbi biletindəki müvafiq yazılara baxandan sonra soruşdu.

– Üçbucaq, – o, dərhal cavab verdi. – Müşahidə məntəqəsi – hədəf – atəş mövqeyi.

– Doğrudur, – əlavə suala ehtiyac duymayan polkovnik dedi. – Zabitləri mən götürə bilmirəm. Siz Gəncəyə gedin, nazirliyin nümayəndəliyi oradadı, onlar götürür və hara məsləhət bilsələr, ora da göndərirlər. Bilikli, təcrübəli zabitlərə çox ehtiyac var. Əfqanıstanda olmamısınız?

– Yox, olmamışam, – o dedi. – Siz məni burada götürüb ora məruzə edə bilməzsinizmi?

– Mən hələlik pexotaynan məşğulam, – polkovnik siqaret yandırır gözlerini qıydı. – Gedin ora, problem yoxdu, götürəcəklər. İstəsəniz, zəmanət üçün mənim də adımlı verə bilərsiniz.

Bura necə gəldiyini güclə xatırlaya bildi. Magistrala gedən uzun yol çölün dəre-təpəsindən, sönmək bilməyən avqust ilğımlarının göz önündə sayrısan başgicəlləndirici, şəffaf şırımlarından keçirdi. Təlim poliqonunun yaradılması üçün xeyli geri çəkilmiş dağlar bəzi yerlərdə azıb tamam gözdən itirildilər. Dağılmış asfaltdan kənarlarda yüngül maşınlar qaramal kimi özləri üçün əlavə yol qövsləri tapdamağa məcbur olmuşdular. Gələndə yük maşını o qədər atıb-tutmuşdu ki, qasığı hələ sancırdı. O da maşın kimi sərt çınqıllı yolun çala-çökəyinə girmədən həmin yumşaq zolaqlardan nisbətən rahat keçib gedirdi. Ayağının altında torpaq güclə hiss ediləcək, yumşaq dingilti verirdi, elə bil poliqondakı tanklar, dağların o biri üzündəki cəbhədə döyüşən silahlar öz dağıdıcı gücü və hökmü ilə yırgalayır yeri.

Müharibə bütün qüsurları görünməz edib yalnız özünü yüksəltmişdi: nə yol yada düşürdü, nə çöl, nə də dağ. Yay günəşi uzaq dağ qaraltılarının üstündə müharibə konvoyu kimi göz qırpmadan durmuşdu. Hər tərəf işıq, isti və hər an partlayıb böyük fəlakət xəbərinə çevrilə biləcək qara xofla dolu idi. Təlim poliqonuna tərəfə gedən böyük, kiçik bütün maşınlar sanki döyüşən cəbhəyə yardıma tələsirdilər. Bəzən ona elə gəlirdi ki, magistrala doğru yox, əks tərəfə də addımlasaydı, tələsən bu maşınlar bir an belə ləngiməsinlər deyə dayanıb onu götürməzdilər.

Heybəsi də köynəyi qarışıq tərtib küreyinə yapışmışdı. Çöl yolu ilə gedə-gedə fikirləşirdi ki, camaatı küçədən zorla maşına basıb aparırlar, o isə öz ayağı ilə könüllü gəlib çıxıb cəbhəyə yaxın toplantı mərkəzinə, burada da ağzını salıblar dağa-daşa. Bayaq polkovnikin qəbul otağında təsadüfən oxuduğu mətndəki birinci tövsiyəni xatırladı: “Yalnız tapşırılan işi yerinə yetir”. Ona elə gəlirdi ki, müharibə qəhrəmanlıqla dolu şərəfətli ölümlərlə bərabər həm də təsadüfi ölümlərin sərsəri gəzişdiyi məkandır. Güllənin kimə dəyəcəyi, kimi öldürəcəyi, kimi yaralayacağı əvvəlcədən məlum ola bilməmi? Bunu bilən, gülləni yan keçirən qüdrət müharibənin qarşısını ala bilməzmi?

Oxu azca yerə tərəf əyilmiş Zülfəli kəndinin yol nişanına çatanda özünü ağacın kölgəsinə verib gözlədi ki, kənd maşınlarından gələn olsa, əyləsin. Adından başqa heç nəyi görünməyən Zülfəli kəndinin çılpaq təpələrə doğru qalxan iki təkərlik yolu kimsəsiz çölün ortasında tikan koluna ilişmiş çürük qatma qədər mənasız bir görkəmdə idi. Belə yolları ən kiçikmiqyaslı xəritələrdə hətta punktirlə də göstərmirdilər. Müharibə, əlbəttə, yolla gəlmirdi. Müharibəyə yol lazım deyil, qan lazımdır.

O, professor Gülməmmədovun təşviş dolu gözlərini, onun müharibə əleyhinə təmkinli çıxışlarını xatırladı və yerindən qalxıb bura belə gəlməklə bayaq təsadüfən oxuduğu yazıdakı ikinci tövsiyəni də pozmuş olduğunu fikirləşdi. Ancaq ona elə gəldi ki, belə tövsiyələri adama ən doğma adamları, valideynləri edərsə, onları pozmaq olmaz. Yad adama nə var ki! Adamlar var ki, məsləhət sandığıdır, ağzı açılan kimi aforizmlər, zərb-məsəllər, atalar sözləri pərvaz edib havada göyərçin kimi qanad çalır. Müharibə təzə başlayan vaxtlarda gəmidəki dostlardan biri ondan sərhədlərin demarkasiyasındakı çətinliklərlə bağlı müsahibə alan jurnalistə demişdi ki, dünyada asan üç iş var: özgəsinə məsləhət vermək, hamamda duş altında işəmək və xəritə üzərində xəyali dövlət qurmaq.

Gülməmmədov öz fiziki və ruhi həssaslığı ilə ayrı şeyləri hiss edirdi. O bu müharibənin əsgərlərinə yox, generallarına inanmırdı, ancaq bunu təbliğata çevirmirdi. Dedikləri hərdən az və ya çox miqdarda təhrif edilərək qəzetlərdə görünməklə ona başağrısından başqa heç nə gətirmirdi. Harasa tələsən, qaçan, bu qarmaqarışıqlıqda öz köhnə arzularını reallaşdırmağa fürsət axtaran adamların içində o, çox sellərin tərpedə bilmədiyi köklü-köməclə ağac kimi öz həmişəki yerində – köhnə kreslosunun üstündə oturmuşdu. Bir dəfə otağın qonaqlarından kimsə dəftərinə yazdığı xatirələrini oxuyandan sonra pauza verib, gəldiyi mühüm nəticəyə görə alqış gözləyirmiş kimi başını qaldırıraq Gülməmmədovun, sonra da başqalarının üzünə baxdı: “Bu dünyada satılmayan heç nə yoxdur. Əgər varsa, ya sövdələşmənin vaxtı, ya da məzənnəsi düzgün müəyyən edilməyib”.

Gülməmmədov da başını qaldırıb gənc fatehin üzünə maraqla baxa-baxa susdu, sonra ağır qayğı yükü çəkməkdən zəifləmiş yekə əli ilə oturanlara işarə verdi ki, qoy onlar münasibət bildirsin. İlk səslənən fikri bir az dinlədikdən sonra Gülməmmədov nəyisə bəhanə edib otaqdan çıxdı və pəncərəyə yaxın oturanlar onun hətta həyəti də tərk edib darvazadan küçəyə keçdiyini gördülər. Təxminən iyirmi dəqiqədən sonra o qayıdanda hamı dərhal sakitləşdi, çünki cavabı bəlli olan bu ziddiyyətli fikrə münasibət də əsasən iki mövqedən şərh edilmişdi: həm var, həm də yoxdur!

– İnsanın düşüncəsi də, bədəni də daim inkişaf edir, – Gülməmmədov yerini rahatlayandan sonra dedi. – Biri müdrikləşdikcə yuxarı meyillənir, o biri köhnədikcə aşağı enir. Qədimdə deyirdilər ki, müəyyən yaşdan sonra adamı dörd məsələ daha çox maraqlandırır: mal-mülk toplamaq, kef etmək,

başqaları tərəfindən təriflənmək və əbədi şöhrət qazanmaq. Deyir, tibb elmini gözəl bilən bir təbib varıydı. İnsanları müalicə eləyirdi, onları xəstəliyin əzablarından qurtarırdı, odur ki, hamı, o cümlədən ölkənin padşahı da ona hörmət edir, ruzisini, payını, xələtini heç zaman əskik eləmirdi. Bu adam yaşayır və işini uğurla davam etdirirdi. Ancaq bir gün necə oldusa... Necə oldusa!.. – professor uzun şəhadət barmağını qaldırıb təkrar elədi. – Axı insan həyatı bir-birinə zidd olan dörd ünsürün qarışığından hörülmüş nazik bir sap kimidir, onun uzun müddət müxtəlif təsirlərə, o cümlədən zişansız, faydalı təsirlərə də eyni dərəcədə davam gətirəcəyinə tam əmin olmaq mümkün deyil. Bir gün, necə oldusa, bu həkim tibb elminin müvəffəqiyyətləri və nəticələri haqqında, verdiyi fayda və səmərələr haqqında düşünməyə başladı. Elə bir hadisə xatırlaya bilmədi ki, tibb əsl sağlamlığa səbəb olsun, ya heç olmasa, bircə xəstəliyi tamamilə aradan qaldırsın, onun geri qayıtmaq yollarını tamamilə bağlamış olsun. Təbib fikirləşdi ki, əgər həqiqət belədirsə, o zaman ağıllı adam tibb elminə etibar edib onu şəfəverici hesab edə bilərmə?

Bəli, bu zaman ona insanın ruhi yaralarını müalicə etmək fiziki yaralarını sağaltmaqdan daha müstəcəb görünməyə başladı. Ona elə gəldi ki, bu yolla günahlardan doğan xəstəlikləri birdəfəlik aradan qaldırmaq olar və onlar bir daha geri qayıtmaz. Təbib bütün bunları düşündükdən sonra tibb elmindən əl çəkib ilahiyyatla məşğul olmağa başladı və çox keçmədi ki, əvvəli-axırı görünməyən bu yolun təriqətləri içində çaş-baş qaldı. Uzun çarpışmalardan sonra bu yolda da həqiqəti tapa bilməyəndə ziyanın yarısından qayıtmağı faydalı sayıb öz işinə qayıtdı və o qərara gəlir ki, olduğu kimi qalıb əlindən gələn yaxşı işləri görməyə davam etsin.

Professor bütün danışığı boyu əlindən buraxmadığı çay dolu stəkandan bir neçə qurtum içib sözünü belə yekunlaşdırdı ki, öz xatirələri ilə əlləşən insan bazarda alınıb-satılan hər şeylə maraqlansa, onun yaxşı bacardığı vacib işləri görməyə vaxtı qalmaz və ömrünü lazımsız cəfəngiyat içində çarpışmalara sərf edər.

Zülfəli kəndinin yol ayrıcındakı tənha söyüdü kölgəsində maşın gözləyə-gözləyə Gülməmmədovun nitqini belə dəqiqliklə xatırlamaq yenə əvvəlki vaxtlardakı kimi ona qorxunc göründü. Yazdığı xatirələrin hamısını indi də əzbər bilirdi, birinin sözünü də unutmamışdı. Əslində isə unutmaq üçün yazmışdı. Yaddaşı uzaqvuran artilleriya kimi zaman məsafəsinin dərinliyə qüsursuz işləyirdi. Yaxın məsafəni yoxlamaq üçün bir saat əvvəl ayrıldığı polkovniki xatırladı: pırpız, ağ bıqlarını elə bil saçlarının ucundan kəsib bur-nunun altına yapışdırmışdılar. Sönük baxışlarında, üzündəki seyrək, dərin qırıqlarda və qırıq olmayan yerlərdəki qaramtıl talaların döyüş möcüzəsində qələbəni mayalandıra biləcək erkək əzmi, komandır inamı yox idi. Elə ona görə özünün burada xidmətə götürülmədiyinə çox da heyifsilənmədi.

Nəhayət, Zülfəli kəndindən gələn yük maşını dayananda o, heybəsini götürüb qaçdı.

– Gəncəyə gedirəm, məni trasa qədər aparın, – o, tozu əli ilə üzündən qova-qova kabinetdəki hərbciyə dedi.

– Yuxarı! – hərbcı səngərdəki kimi əmr verdi.

O, maşının arxasına keçib yuxarı qalxdı və çadırın tozu tökülən quyruğunu qaldıran kimi orada döşəmənin üzərinə uzadılmış əsgər meyitini gördü. Əsgərin ağımtıl plastmas kimi ayaqlarında çəkmələri, belində kəməri, bir də güllə dəymiş qanlı başında papağı çatışmırdı. Sonradan özünə də qərribə gəldi ki, bunu ani bir baxışla, eynən Səfərcan çölündəki canavar

balaları kimi gördü və tullanıb yerə düşəndə bu görüntü ona reallıqdan çox uzaq, yuxu kimi gəlməyə başladı.

Kabinəyə yaxınlaşıb:

– Siz gedin, – dedi. – Mən başqa maşın gözləyəyəm.

– Nədi, meyitdən qorxdun? – sıx tüklü dirşeyini açıq pəncərədən çölə çıxarmış hərbiçi onun üzünə baxdı.

– Yox, qorxmadım, – o cavab verdi. Meyitin artıq iyləndiyini demədi.

– Yaxşı, gəl burada otur, – kişi ona öz yanında yer təklif elədi. – Görürəm, meyitdən qorxursan.

Çəkmələrini soyunub ayaqlarının altında əzmiş mayor onu şoferlə öz arasında oturtdu. İkisi də kəskin tər, kir-pasaq iyi verirdi. Hər dəfə yolun qırağındakı arxılarda su görəndə istəyirdi onlara desin ki, düşüb bədənlərini yayxalasınlar, ancaq maşında iyin daha ağırının mövcudluğu onu susmağa məcbur edirdi. Məlum oldu ki, şəhid Zülfüqarlı kəndinə aparılmalıymış, onlar əllərindəki xəritəyə baxa-baxa səhvən gəlib Zülfəli kəndinə çıxıblar. Xəritəyə baxmamış dedi ki, Zülfüqarlı kəndi hansı rayondadı, yeni trasa çıxıb sola, sonra da Kürün qırağı ilə xeyli aşağı getmək lazımdır.

– Biz də guya kəsə çıxmaq istədik, – mayor açdığı xəritəni iki qatlayıb dedi. – On iki şəhid paylamışıq, bu axırıncıdı. Üstündə sənədi də yoxdu bədbəxt oğlunun. Gəncəlisən? – sonda ondan soruşdu.

– Yox, – o dedi. – Mən dəqiq çertyojlar mühəndisiyəm. Vaxtilə özüyəriyən artilleriyada qulluq eləmişəm. Televizorda gördüm ki, atəş açan top lülələrinin hərəsi bir tərəfə baxır... Durdum geldim. Polkovnik götürmədi məni, Gəncəyə göndərirdi.

– Ayə, sən bizliksən, a qardaş! – mayor altdan-yuxarı qayğılı nəzərlə onun üzünə baxdı. – Bizimki pexotadı, ancaq artdivizionumuz da var. Təptəzə “Qi-atsint” toprakı gətiriblər, 152 millimetrlik! 40 kilometri vurur.

– Qırx kilometri vurmaq üçün gerek düşmən cəbhəsinin arxasına sızasan ki, nəyi vurduğunu biləsən. Buralarda o asan məsələ deyil, hər yer kənd-kəsədi.

Zülfüqarlı kəndində şəhid gözləmədilər. Kəndin kənarında qoyun otaran xəstəhal kişinin yuxarı qalxması üçün arxa bortu açmalı oldular. Kişi dizin-dizin gedib meyitin üzünə xeyli baxandan sonra Ələsgəri tanıdı və irəlindəki körpüdən sağa dönüb Fərzalı kişinin evini soruşmağı tapşırırdı.

– Ağrın alım, ürəyim xarəfdi, – kişi hərbiçiyə deyib tənənfəs halda arxın qırağına çökdü. Güclə suya çatdırdığı solğun əlini üz-gözüne çəkdi. – Anasının şivənini görsəm, mən də yığılıb bunun böyründə qalasıyam.

Maşını kənd küçəsində canavarı qarşılayan kimi vahimə və sükutla qarşılayıb Fərzalı kişinin qapısına təkərli tabut kimi apardılar. Şəhidi ailəsinə çatdırmaq çox ağır işdir, amma xüsusi hazırlıqlı bəzi zabitlər bunu bacarır. Şəhid valideyninin qəlbə təskinlik verən sözə çox böyük ehtiyacı olur. Bunları ona mayor gecələdikləri evdə yatanda dedi, zarafata salıb mızıldandı ki, şəhid olsa, onu da özü aparıb Bakıda arvadına təhvil verəcək. Bütün gecə kəndi başına götürmüş ağlaşma səsinə yata bilmədi. Mayorla əsgər isə yorunuq olduqları üçün başlarını yerə qoyan kimi yuxladılar. Üstəlik də xoruldaşdılar.

Səhər Ələsgəri dəfn edəndə günəş artıq qalxmışdı. Dağın döşündəki qəbiristanlıqdan taxılı biçilmiş sarı zəmilər, əyri bucaqlarla kəsilən yaşıl tarlalar, lap uzaqda isə bir yerdə sahil meşələri arasından Kürün parıldayan döngəsi görünürdü. Müharibə gedən səmtə isə ağappaq, cırıq-yırtıq, sanki it ağzından çıxmış buludlar dağın arxasına doğru sallana durmuşdu. Hərbiçi rəis Ələsgərin qəbri üstündə qısa nitq söyləyərək dedi:

– Ələsgər orada sizi, vətən torpağının bütün bu gözəlliyini düşmən təcavüzündən qoruyurdu. O, cəsur bir əsgər kimi vuruşub döyüş meydanında qəhrəmancasına həlak oldu. Şair deyirdi ki, kişi üç şey uğrunda savaşa bilər – torpağı, şərəfi və qadını uğrunda; qalan davalar kişiye yaraşmaz. Ələsgər cəbhəyə torpağımızı düşməndən qorumağa getmişdi, neçə-neçə döyüşlərdə olmuşdu. O, qorxu-ürkü bilməyən bir qəhrəman idi. Siz böyük qürur hissi ilə gələcək nəsillərə nümunə kimi kəndinizin meydanında onun heykəlini qoya bilərsiniz. Hərbi hissənin komandanlığı Ələsgəri və onunla birlikdə həlak olmuş qəhrəman kəşfiyyatçılarımızı yüksək dövlət təltifinə təqdim edəcək.

Mayor bu sözləri düşünmədən, əzbər deyirdi, ancaq bu həssas və kövrək məqamda xırıltılı, bəlağətli səsi ilə hər kəsin ürəyinə nüfuz edə bilirdi.

O, mayorun ağsaqqallığı ilə öz meyitinin Ayselə necə təqdim edilməsini təsəvvüründə bir neçə dəfə canlandırmağa çalışdı, ancaq nə illah elədisə, alınmadı. Gah Aysel başqa qadına çevrildi, gah qəbiristanlıq attraksionlarla dolu parka oldu, gah da mollaının canfəşanlığına baxmayaraq, tabut tapılmadı. Belə mistik bir nəticəyə gəldi ki, ölüm hələ onu gözləmir.

– 17 –

Hərbi bileti təzə əlifba kitabı kimi diqqət və maraqla oxuyan artilleriya divizionunun yekəpər komandiri sonda gözlərini bərəldib onun şəklini sifətilə tutuşdurandan da sonra bir anlığa nə deyəcəyini dəqiqləşdirmiş kimi susdu. “Hı-ı-ı” mızıldanıb, nəhayət, sinəsindən gələn qalın səsilə, bir az da təntənəli şəkildə dedi:

– Mən səni diviziyonda xidmətə qəbul edirəm, kapitan Vəliyev! Sən bizə belə lazımsan! – əlinin tilini ağ-qara tüklü boğazına qoydu.

Qərargah rəisinə tapşırırdı ki, müqavilə imzalayıb korpus rəhbərliyinə göndərsin, özünü isə ya yanında saxlasın, ya da kəşfiyyat qrupunun tərkibində irəli getməyə hazırlasın. Onların poqonları rütbəsiz, bütövlükdə geyim-kecimi, saç-saqqalı, danışıq və davranışları hər b qanunları çərçivəsindən kənar idi. Bunlara baxanda müharibənin əsl həqiqətdə nə olduğunu başa düşmək olmurdu.

Bir tərəfi qoca söyüdlərlə çəpərlənmiş köhnə MTS ərazisində yerləşən batareyanın atəş mövqeyinə gələn kimi televizorda gördüyü topları da, söyüdlüyü də tanıdı. Həyətin künc-bucağındakı müxtəlif rəngli kənd təsərrüfatı texnikasının fonunda toplar, hətta bir-birindən küsmüş kimi lülələrini fərqli səmtlərə çevirmiş iki tank da ölüm maşınına az oxşayırdı. Dövrələmə uca dambanın üstünə qalxıb ot-alaf basmış böyük tarlalara və sıra ilə gedən yüksək gərginlik xətlərinin gümüşü dirəklərinə baxanda müharibə, uzaqdakı boz şəhərdən boylanın düşmən unudulur, pambıq yığını, taxıl biçini, məhsul daşıyan maşın karvanları və buraların bir əmək qəhrəmanı haqda köhnə mahnı yada düşürdü. Ancaq dünənin dəhşətli raykom xofunun əbədi görünən çarəsizliyindən bugunun müharibəsi daha insafli idi.

Rusca yazılar və müxtəlif rəqəmlərlə bəzənmiş yaşıl mərmə yeşikləri həm topların yaxınlığında, həm də qıraqdakı şiferli çardağın altında üst-üstə qalanmışdı. İşlənmiş gilizlərlə dolu təkərsiz yük maşını qızıl yüklü eşşək kimi yerindən tərpənmək şansını itirmişdi.

Ona izah etdilər ki, bu artilleriya batareyasının əsas vəzifəsi düşmən möv-qələrinin dərinliyindəki hədəfləri vurmaq deyil, qarşı şəhərdəki düşmən qüvvələrinin susdurulmasını təmin etmək və onların mümkün hücumunun qarşısını almaqdır. Düşmənin zəbt edib mövqe kimi möhkəmləndirdiyi şəhər

avqust ilğiminin arxasında dəmiryol stansiyasının su qülləsi və dağın başındakı televiziya ötürücüsündən başqa, demək olar ki, heç nəyini göstərmirdi.

– Arada danışmışdıq ki, onlar bizim şəhərə atmasın, biz də onların, – batareya komandiri, deyilənə görə, orduda “Dədə qurban” kimi tanınan saqqallı qoca sanki buradan birbaşa görünən o iki hədəfin indiyədək niyə salamat qaldığına aydınlıq gətirdi. – Oradakı komandirlərin bəzilərini tanıyıram. Ancaq onlar kimdi ki?! Urus nə deyir, onu da eliyirlər.

Yay gecəsini tarla ağcaqanadlarının zəhlətökən hücumu altında keçirən kapitan Vəliyev batareyada artilleriya üzrə elmi biliklərə əsaslanan döyüş hazırlığının olmadığını düşünürdü. Yəqin ki, divizionda da vəziyyət bundan yaxşı deyildi. Ona elə gəlirdi ki, müharibənin qələbə perspektivini özü üçün aydın təsəvvür edə bilməyən bu hərbi hissə durduğu mövqedən geri çəkilməməyi yetərli hesab edir. Bunun nə vaxta qədər davam edəcəyi buradakılara yox, yuxarıdakılara məlum idi. O, hələlik deyilən yerdə bacardığını etmək və tələsməməyi qət etdi. Artilleriyanı başqa qoşun növləri ilə müqayisə edəndə yarıyuxulu başına haradansa belə bir fikir gəldi ki, artilleriya çamadanın qulpu kimidir, gec-tez yuxarılarda bu zərurəti dərk edən tapılacaq və bu sahənin qaydaya salınması üçün ciddi işlər görülməli.

Müharibədə əsgərin qanı su yerinə axır, ancaq bircə damla isti əsgər qanından ötrü özlərini real ölümün ağzına atan ağcaqanadlar bəzən vıyıldayan güllədən də artıq narahatlıq yaradır. Əsgər güllədən gizləne bilər, ancaq ağcaqanaddan nəinki əsgər, heç polkovnik də gizləne bilmir. Gecənin boğanağında “raskladuşka”sını harada gəldi qoyub yatan əsgərləri bu hücumdan qorumaq üçün qarovulun uşaqları tüstü paketi yandıraraq onu ərazidə qaçaraq gəzdirdirdilər. Hələ mülki geyimini hərbi formaya dəyişməmiş kapitan Vəliyev xatırladı ki, nə vaxtsa çöl ekspedisiyalarında onlara milçəkkən verirdilər. Bir dəfə o, ağacın altında qurduqları çöl düşərgəsinə qayıdanda gördü ki, milçəkkənin ortası torbalanıb az qala altdakı döşəyə dəyir: boz gürzə qıvrılıb yatmışdı. Müharibə gecəsinin ayılı-ulduzlu gözüne baxa-baxa fikirləşdi ki, görəsən, o bədbəxt ilan indi sağdırmı?

Səhər saat 10-da yeməxanada “Dədə qurban” onu şəxsi heyətə təqdim etdi. Dedi ki, artilleriya mütəxəssisidir, hərbi biliklərini topçulara öyrətmək onun borcudur. Şəxsi heyət onun təqdimatını soyuqqanlıqla qarşıladı. Sanki heç kim kombata qulaq asmırdı. Yuxudan təzə durmuş əsgərlər təzə zabitin müharibənin gedişində nəyisə dəyişə bilməyəcəyinə arxayınlıqla stollara çaydanların verilməsini gözləyə-gözləyə onun haqqında deyilənləri eşitdi. Yalnız səkidəki ən uzaq stolda oturmaş bir nəfər kombata, sonra da yaşıl budağa qonub qoqoldayan alacəhrə quşa qulaq asaraq ucadan dedi:

– Xoş gəlir, safa gətirir! Görüm, snaryadı Qurqenin bunkerinin avışqasından içəri soxa biləcəkmi?!

Səhər yeməyi – sıyıq, yağ-pendir, çay, kökə-filan hər şey qaydasında idi. Müharibəni unutmaq və xəyalən də olsa, ondan çıxıb uzaqlaşmaq mümkün olsaydı, o cür səhər yeməyindən sonra ən azı brezent çarpayını söyüdü kölgəsinə qoyub, yuxusuz gecənin əsəbi yorğunluğunu candan çıxarmaq ləzzətli bir iş olardı. O, böyrüncə yüngül axsaya-axsaya addımlayan bir əsgərdən yalnız tankların vəziyyətini soruşmağa macal tapdı.

– Birinin motorunda problem var, o birinə də bilmirəm nə olub, gəlib düzəldəcəklər. Ancaq ikisinin də puşkası işləyir, – əsgər ayağındakı təzə çəkmənin burnu ilə yerdəki şam qozasını top kimi vurub dedi. – Vəziyyət qarışanda onlardan da atırıq.

Əsgər iki il idi burada qulluq edirdi, rus dili müəllimi olmuşdu. Batareyanın starşinası sayılırdı, təchizat işlərinə baxırdı. Heyifsilənirdi ki, daha məktəbə qayıda bilməyəcək:

– Ölməsəm də, qayıda bilməyəcəm məktəbə, – dedi. – Uşaq öyrətməyə nə hövsələ qalıb, nə də həvəs. Müharibə adamın içini yandırır.

Günortaya yaxın, hava hələ tam qızmamış düşmən şəhər batareyanı vurmağa başladı. Top mərmiləri seyrək intervalla hara gəldi düşürdü: tarlaya, şəhər tərəfdə çayın yatağına, hasarın içində söyüdlüyə, maşın qəbiristanlığına. Partlayan hər mərminin yeri titrədən guppultusu və səs qarışıq zərbə dalğası məkanda birdəfəyə yerbəyer olurdu. Amma söyüdlükdə şaqqalanan böyük budaqların səsi bütün bu gurultunun içində canlı uşaq səsi qədər ağırılı təsiri ilə seçilirdi.

Batareya əmr gözləmədən dərhal hərəkətə keçib düşmənin oturduğu şəhəri əks-zərbə ilə vurmağa başladı. Düşmən mərmilərinin partlayış səsi altında batareya toplarının dalbadal, bəzən isə yaylım atəşi guppultusu hər kəsi qanadlandırıb döyüşə atırdı.

Komandir arada hasardan da uca torpaq tiqləməsinin arasındakı yarıqdan çıxıb hava telefonunun dəstəyini əlindən buraxmadan qışqırırdı:

– Üçüncü! Dədə qurban, nol-nol beş, sağa! – Bu minvalla o, altı topun altısının da atəşini ən azı iyirmi metr sağa sürüyürdü. Görünür, kimse müşahidə məntəqəsində komandirin əvəzinə işləyirdi.

Hava şəffaf olduğu üçün mövqeyə doğru uçan düşmən mərmiləri göyde uzaq məsafədən görünür və onların düşəcəyi yer dəqiq məlum olmadığından şəxsi heyətdən bəziləri bir anlığa hara gəldi başını soxub gizlənir və mərmə gumbuldayandan dərhal sonra ayağa qalxıb atəşi davam etdirirdi. Bir azdan qızıışan döyüşdə atmosfer tamam dəyişdi, daha heç kim gizlənmir əsgər və zabitlər təhlükə və reallıq hissini unudur və bütün instinktlər yalnız atəş açmağa xidmət üçün aktivliyin son həddinə yüksəlirdi. Batareyanın mövqeyində elə bil döyüş yox, düşmənlə əsəbə toxunmayan soyuqqanlı dialoq gedirdi və söhbət alınmasa, döyüşün daha da şiddətlənməsinə ciddi ehtimallar vurulurdu. Boş gilizlər incə mis cingiltisi ilə üst-üstə qalananda, yanan barıtın iyi topların guppultusu ilə bərabər havadan asılı qalanda və düşmən mərmilərinin qəlpələri söyüdlərin budağını şaqqıltı ilə pardaxlayıb yerə tökəndə döyüşün həqiqiliyi də sanki unudulur və hər şey xəyal aləmində olduğu kimi qüsurşuz bir gün mütələq olacaqdı və kim ona yaxşı hazırlaşsa bilsə, o da qalib gələcəkdi.

O, sonuncu topun böyründə dayanıb əks cəbhənin də təxminən eyni vəziyyətdə olduğunu fikirləşirdi. Ancaq bu, uzun müddət davam edə bilməzdi. Həllədicə döyüş bir gün mütələq olacaqdı və kim ona yaxşı hazırlaşsa bilsə, o da qalib gələcəkdi.

Təmir boksunun qarşısında partlayan mərmə kazarma pəncərələrinin şüşələrini sındırırdı, dəmir darvazanın tağını çərçivədən qoparıb yerə atdı. Bunu elə asanlıqla elədi ki, sanki o mərminin təyinatı yalnız qapını həncamadan çıxarıb yerə qoymaq idi. İrili-xırdalı deşiklərlə yaralanmış tağ güclü danqıltılardan sonra nəhəng bir heyvan kimi yerə sərilib sakitləşdi. Starşinanın ölüm xəbəri bütün top heyətlərindən bir anın içində sınan söyüd budağının şaqqıltısı kimi keçsə də, həkimdən başqa heç kimi işindən ayırmadı.

Atışma bitəndən sonra düşərgəyə qəbiristanlıq sakitliyi çökdü. Tüstü, toz-torpaq çəkilib getdi, yanq barıtın və trotilin yüngül iyi hələ qalırdı: söyüdlükdə bir quş təşvişlə qışqırırdı, bəlkə də yuvası dağılmışdı. Müharibəni adama izah etmək olur. Quşa necə izah edəsən? Heç kimin cıncırı çıxmırdı, elə bil

hər kəs belə susmaqla yaralanan, zərər yoldaşının olub-olmadığını özü üçün dəqiqləşdirirdi. Birdən top sırasının orta heyətindən kimsə zil səs ilə qışqıraraq ölü sakitliyi dəldi:

– Ayə, sağsınız mı?

Mərmə maşın qəbiristanlığı tərəfdən keçən starşınanı yerdən qaldıraraq tankın qülləsinə çırpmışdı. Onun qasıqdan qopmuş sağ ayağı kombaynın bunker dəmirinin arasına elə girmişdi ki, sanki zavallı müəllim bunkerin içində uzanıb təzə, uzunboğaz çəkməsinin möhkəmliyini və yaraşığını nümayiş etdirmək üçün dəmirin arasından ayağını çölə çıxarmışdı. Ətrafdakı maşınların böyür-başından toplanan bədən parçalarının arasında həmin ayağın əsgərdən qalan ən böyük hissə olması sonradan, qalıqları qara kisəyə yığanda aydınlaşdı. Haradasa yaxınlıqda bir saat əvvəl o ayaqla vurulmuş şam qozası olmalı idi. O, qozanı tapıb müəllimin kiçik bədən qalıqlarından biri ilə bərabər gizlicə kisəyə qoydu.

Yaşamağın, əlləşib-çarpışmağın və sonda ölməyin mənası anlaşılmayan kimi bu atışmanın da mənası anlaşılmaz qaldı. Neçə ki, gün batmamışdı, şikəst olmuş darvaza, uzaq küncdə yerə tökülmüş yaralı söyüd budaqları, ikinci mərtəbənin sınımış pəncərələri, yorğun toplar, həlak olmuş müəllimin qanlı görkəmi qarışıq – hər şey hüznü və cansızlığı idi. Bütün heyətlər toplardan birinin ətrafına cəmləşib “Dədə qurban”ın rəhbərliyi ilə atışmanı müzakirə etdi. Atəşin düşməyə nə dərəcədə ziyan verdiyini kəşfiyyatçılar qayıdanda bilmək mümkün olacaqdı. Hələlik müharibə buradakı hər kəs üçün müəmma və təxmin dolu qeyri-dəqiq hərəkətlərdən və onların naməlum nəticələrindən ibarət idi.

Aşpazlar birləşdirilmiş günorta və axşam yeməklərinin təmtərağı ilə batareyanın gün ərzində yaşadığı həyəcanlı saatları az da olsa, unutdurmağa çalışmışdılar. Hər tərəfdən od yağdığı bir vəziyyətdə onların bu bacarığı tərifəlayiq idi. Ona elə gəldi ki, təzə yaranmağa başlamış bu orduda yeganə peşəkarlar dəstəsi varsa, o da aşpazlardır. Bu dəfə səhərkindən fərqli olaraq, onlar stolları birləşdirib uzun bir məclis açmışdılar. Məclisin adına əsgərlərdən birinin doğum günü şadanalığı da əlavə olanda təbrik və sağlq demək üçün lazımi vəsait də, söz də, hətta şeir və mahnı da tapıldı. Çoxlu pulu olan məşhur ağsaqqallardan biri nə vaxtsa demişdi ki, bu dünyada yeməkdən və tərifdən hələ heç kim imtina etməyib.

Gecə həyəti projektorlar işıqlandırır. Günün hüznü sıxışdırılıb beyinlərdən çıxarılır, həyəət öz çıraqbanlığı və dünyanın faniliyindən doğan əhval dəmi ilə toy evini xatırladı. O, başını qaldıraraq ulduzların sayrışmasında qaradan maviyə çevrilmiş göyüzünü görəndə yadına Səfərcan çölləri düşdü və yavaşca stol arxasından çıxıb işıqlı zolaqlardan qaranlığa keçdi. Torpaq dambasının üstünə qalxıb ətraf çöllərin qorxunc sükuta dalmış qaranlığına və yanar lampaları ciddi seyrəlməmiş şəhərə baxdı. Göyüzündəki saysız ulduzlar kimlərsə bəs eləmiş kimi, arada yaxın dağların qoynundan havaya müxtəlif rəngli fişəng və işıqsaçan güllə qatarları buraxırdılar. Hərdən dağların arxasında susmuş iriçaplı lülələr də dilə gəlib qaqqıldaşırdı. Dağların arasına böyük sükutla dolan axşamın artmaqda olan qaranlığını ağcaqanad vızıltısı qədər didişdirən bütün bu ölüm qoxulu səsləşmə və işıq parıltıları müharibənin bir an belə unudulmasına imkan vermir, yaşanan hər dəqiqəni qiymətli edirdi.

“Dədə qurban” özü gəlib onu dambanın üstündə tapdı. Kefinin yuxarılığını kəşfiyyatçılardan aldığı yaxşı xəbərlə izah etməyə çalışdı: batareyaya düşmənin yanacaq bazasını vurmuşdu. Xəbərin dəqiqliyi ona görə şübhə

doğururdu ki, bu haqda atəş mövqeyinə beş-altı saat sonra məlumat verilmişdi. O, komandirin kefini pozmaq istəmədi.

– Gərək kəşfiyyatçılarla bərabər özümüz müşahidə məntəqəsində olaq, – kombata dedi.

– Özümüz, yəni mən də, siz də?

– Bəli. Artilleriya komandirinin yeri müşahidə məntəqəsidir. Atəş mövqeyində isə qərargah rəisinin olması kifayətdir.

– Onu bilirəm, – kombat daşın üstündə oturub kürəyini söyüdü gövdəsinə söykədi. – Səni bizə göndərdilər ki, biz elmi şəkildə, dəqiq atəş açə bilək. Koordinatnan!

– Məni heç kim göndərməyib, özüm gəlmişəm, – o qaranlıqda gülüm-sündü. – Koordinatlar üzrə dəqiq atəş üçün xəritə, bucaqölçən, məsafəölçən cihazlar, atəşi idarə planşeti və sair lazımdır.

Əgər ertəsi gün nazirliyin artilleriya rəislərindən birii əlində “Qırmızı paket” gəlib düşmənlə atəşkəs imzalandığını və bundan sonra atəşin qadağan olunduğunu şəxsi heyət qarşısında rəsmi elan etməsəydi, batareyada bundan sonra nələrin baş verəcəyini demək çox çətin olardı.

– Təlim-tədris dövrü başlanır, – qaraqabaq polkovnik dedi. Elə bil atəşkəs müqaviləsindən narazı idi. – Sizi başqa yərə göndərmək istəyirik.

Polkovnik onu batareyadan ayırıb özü ilə hərbi qənimət kimi apardı.

– 18 –

Onlar maşına oturub müharibə altında qalmış şəhərin bomboş küçələrindən yad adamlar kimi keçdilər. Şəhər nə yatmışdı, nə də oyaq idi, ağır kəllə-beyin silkələnməsi almış yaralı əsgər kimi dağların ilk silsiləsinin döşünə sərilib qalmışdı. Dağılmış evlərin birindən bombanın havaya uçurduğu yorğan küçədə elektrik naqilinə dolaşib quyruğunu sallamışdı. Elə bil naqilin calaq yeri həm də soyuğa qarşı izolyasiya olunmuşdu, üstündə də qırmızı gülləri. Müharibə təkəcə adamların yox, güllərin də məkanını dəyişir. Məkanı dəyişmiş güllər ölüm qoxuyur.

– Siz niyə buralara gəlib çıxıbsınız? – atəşkəs müjdəçisinə qətiyyətlə oxşamayan polkovnik sanki əsas sualını indiyədək gizlədirmiş kimi arxaya çevrilib ondan soruşdu. – Siz səhv gəlibsiniz, sizin kimi mütəxəssislər tamam ayrı yerdə bizə lazımdır. Çünki... – polkovnik sözünün ardını ya gətirmədi, ya da gətirə bilmədi.

Polkovnik sərt sifətli, sərt səsli və sərt düşüncəli adam idi. Ağzını açanda sanki dost-düşmən cəbhəsindən mütləq kiminsə taleyinə ciddi əl gəzdirəcəkdə. Danışib qurtaranda onun sifət möcüzəsində görünməyən sülh və əmin-amanlığı adam özünü sakitləşdirmək üçün dərhal başqa yerdə, əlinə keçən başqa sifətdə axtarmağa məcbur olurdu.

O, cavab vermədi. Polkovnikin sərtliyini unutmağa çalışaraq fikirləşdi ki, səhvən hansısa hərbi hissəyə gəlib çıxmağın yanlışlığını aradan qaldırmaq, səhvi düzəltmək olar. Bəs birdən adam bütün ömrünü səhv yolla getmiş olubsa, onun çarəsini harada axtarsın?! Bəlkə o heç müharibə adamı deyil, başqa yerdə olsa, daha çox fayda gətirər? Bəlkə onun axtarıldığı o yerlərdəki adamlar da kimin həqiqətən harada lazım olub-olmadığını dəqiq bilmirlər? Bəlkə bu polkovniki də kiməsə aldadıb hərbi eləyib?

Hüznü şəhər arxada qalıb kəndsayağı çəpərlərlə qurtarandan sonra müharibə də yavaş-yavaş unudulmağa başladı. Yaralı asfaltdakı çala-çökəklər, yolqırağı dağıntılar azaldı. Göyüzü də qəddini düzəldib genişləndi, yorğun

dağlar üfünün qarşısından çəkildi və ölüm adi həqiqət reallığından çıxıb gözəgörünməz, acı fəlakətlər cəngəlliyində gizləndi. Polkovnikin tərtemiz, sanballı boynu maşının rahat süzməsində dərin mürgü ləngəri vurdu, hərbi geyimli sürücü isə atəş altından çıxıbmiş kimi sevincə irəli baxa-baxa polkovniklə bərabər başqa bir cəbhədə top atəşi altından necə qaçdıqlarını təsilatla danışmağa özündə həvəs tapdı. Polkovnikin başı arada aşağı-yuxarı qalxmaqla sürücünün dediklərini təsdiqləyir, bəlkə də onun əzələli boynu kimi geniş sifətində də həmin anlar təbəssümə bənzər məmnunluq ifadəsi gəzirdi. Bəlkə də sürücünün monoton danışığı altında mürgüləməyə polkovnik sadəcə adət etmişdi. Deyilənə görə, bütün müharibələrdə, ta qədimdən üzü bəri, ən çox çatışmayan şey əsgər, ərzaq, sursat, top-tüfəng yox, məhz yuxu olub.

Yol boyu müharibə, ordu haqqında çox düşünüb daşındı. Professor Gülməmmədovun bu müharibədə əsgərlərə yox, generallara inanmamasının məntiqini görmək üçün paltarını belə dəyişmədən keçdiyi birgünlük qeyri-rəsmi hərbi xidmət ona yetərli görünməsə də, ona elə gəldi ki, xalqın tarixi yaddaşında ordu, müharibə ilə bağlı bütün hislər bu polkovnik kimi mürgü vurmaqdadır. O hislərin oyadılmasının çətinliyi bir yana, onların nizama salınması əsas məsələ idi.

Mürgüləməkdən bezmiş polkovnik yavaş-yavaş başını “yuxu” adlı gözəlin ağuşundan çıxarandan sonra qəflətən nəyi xatırladısa, cəld hərəkətlə dönüb arxaya baxdı, onu görüb dərinədən kəhildədi və sürücüyə irəlindəki yol restoranlarının birində dayanmağı əmr etdi.

– Suvorov deyirdi ki, ac əsgərin gözü öz patavasından başqa heç nəyi görməz, – vaxtında nahar etməyin vacibliyini hərbi mükəlləfiyyət zəminində əsaslandırır. – Çünki... – ardı gəlmədi.

Polkovnik sürücünü bir qədər uzaq stolda oturdub sifariş verəndən sonra dedi:

– Elə məsələlər var ki, əsgər onu bilməməlidir, çünki... – Xeyli fikirləşib zarafatyana əlavə elədi: – Çünki əsgər ac olanda gözü patavasından başqa heç nəyi görməz. Hah-hah!

Onun sərt üzü, sərt danışığı bir qədər yumşalmışdı. İndi hətta onun qəlbinə xoş və yaxın nəyəsə baxanda bulanıq gözlərilə gülümsəyə bildiyini də təsəvvür etmək olurdu.

– Bilirsənmi, bizim nazirlik təzə formalaşır, – o dedi. – Bu qarmaqarışıqlıqda ora həsənsəxdə dəyirmanına çevrilmişdi. İndi biz yenidən qururuq. Ciddi, savadlı mütəxəssislərə ehtiyac var. Mən səni öz şöbəmə götürə bilərəm, amma gərək sən də...

Polkovnik yenə lazımı ifadəni axtara-axtara susdu və nəhayət, birbaşa deməyi qət etdi:

– Gərək sən etibarlı adam olasan. Orada indidən qırğın gedir, sonrası daha çətin olacaq. Çünki...

– Mən başa düşdüm, – o cavab verdi. – “Etibarlı” deyəndə mən sizə sadıq adam olmalıyam. Eləmi demək istədiniz?

Polkovnik başını tərpətdi və baxışlarını endirdi. O, fikrində polkovnikin təklifini rədd etdi. Atəşkəs elanından sonra nəinki nazirlikdə, heç hərbi sistemdə təlimçi olmaq da istəmirdi. Amma polkovniki axıradək dinləməyi qərara aldı.

– Mənim vətənə və xalqa sadıqlıyım yetərli deyilmi? – gülümsündü.

– Əgər mən deyirəmsə, deməli, yetərli deyil, – polkovnik günəşdən qaralmış sifətini oynatdı. – Yaxşı, bu söhbəti olmamış kimi xətm edək getsin. Sən ara qırırsənmi?

– Kişi deyilik? – o cavab verdi.

– Yol uzundu, başımızı bir balaca düzəldək ki...

Polkovnikin fantaziyası zəif olduğuna görə nəticə olaraq dediklərinin səbəbini xəyalında quraşdırıb axıra çatdırı bilmirdi.

– Başımız ağrımasın, – polkovnik əlavə edərək fikrini tamamladı.

Yemək-ichmək çox uzanmadı. Polkovnik arağı da rusca içirdi: böyük stəkanı yarıya qədər doldurub, qeyri-hərbi ritorikaya aid bir neçə söz deməklə qarşısındakını gözləmədən başına çəkirdi. Araq onu nədənsə qüssələndirdi. İndi onun xeyli yumşalmış görünən tanış boynu, arxaya daranmış saçları, sallaq çiynləri hərbiçidən daha çox pəhləvan cüssəli Göyçə aşlıqlarını xatırladırdı. Onlar yolun çoxunu dinməzəcə getdilər. O, polkovnikin təklifini qəbul edəcəyi halda hansısa oyunlara cəlb olunacağından ehtiyatlandı. Burada barıt iyinə başqa iylər qarışırdı. Torpağın düşməndən müdafiəsi belə onların qarşısını ala bilmirdi. Əks təqdirdə, ön cəbhədə o cür bərbad artilleriya batareyası saxlayardılarmı? Yeganə təskinliyi atəşkəsin elan olunmasında tapdı ki, heç olmasa, məğlubiyyətlərin qarşısı alınar. Ayrılanda polkovnik maşından enib ona öz telefon nömrəsini verdi və sabah nazirlikdə gözləyəcəyini dedi.

– Biz çalışmalıyıq ki, ordumuz həqiqətən güclü olsun, – dedi. – Çünki ...

O artıq bilirdi ki, polkovnik sözünü tamamlamaq üçün fikirləşməli olacaq, ona görə səbirlə gözlədi ki, lazımı ifadəni tapıb gətirsin.

– Çünki hər tərəfimiz düşməndir! – polkovnik qətiyyətlə bəyan etdi, üzündəki qara sərtliyi artırmaqla sanki buradan birbaşa o düşmənlərlə vuruşmağa yola düşəcəkdə.

Ancaq ertəsi gün o, nazirliyə getmədi. Yaşadığı ailə, məişət sadəliyinin içindən baxanda nazirlik hər şeydən əvvəl ona daimi gərginliklə dolu, biliyin, intellektin deyil, yalnız kobud rütbə üstünlüklərinin haqlı olduğu bir yer kimi görünürdü. O, gərginliyi sevmirdi, bu vərdisləri də çoxdan unutmuşdu. Bir halda ki, hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı, təlim keçməyə də, ayrı işlərə də müvafiq adamlar tapılacaqdı.

– Ya “Zirvə”yə qayıdaram, ya da layihə institutundan müstəqil iş götürüb evdə işləyəm, – onun sanki iki günlük deyil, illər boyu uzanan müharibədən sağ-salamat qayıtdığına uşaq kimi sevinən Ayselə dedi. – Acından ölmərik, inşallah.

Bir həftə keçmiş nazirlikdən maşın göndərdilər. Getdi. Uzun, kimsəsiz koridorda ölü sükut hökm sürürdü: müharibə vəziyyətində Baş qərargahın bu cür yuxuya verilməsi Gülməmmədovun dediklərindəki bəzi mətləbləri inandırıcı edirdi. Pilləkən meydançasında onu gənc zabıtdən sərt üzlü tanış polkovnik təhvil alıb generalın kabinetinə apardı. Qapısında iki silahlı əsgərin keşik çəkdiyi, pəncərələrindən şəhər və dənizin füsunkar panoramı görünən kabinetdə ona oturmaq təklif edildi, polkovnikə yox. Generalın qarşısında onun hərbi komissarlıqdan gətirilmiş şəxsi iş qovluğu vardı. Yuxarısında böyük hərflərlə “Министерство Обороны СССР” yazılmışdı. Yaxşı qovluq idi, o dövlət lənətlənib dağıdılsa da, qovluğun içində onun gəncliyinə aid yazılmış gözəl sözlər və alın təri ilə qazanılmış sənədlər öz mənəvi gücünü hələ itirməmişdi. Əks təqdirdə onu bura yəqin ki, çağırırmazdılar.

Saçlarının ağı qarasını basmaqda olan generalın geyimi, bütün xarici görünüşü böyük kabinetdəki yaraşlıq mebel, qızılı hərbi texnika maketləri, rəflərdəki, şkaflardakı oyuncaq silahlar, medallar və çərçivəli diplomlar kimi səliqəli, gözoxşayan idi. Hərbi oyuncaqları xoşlayan uşaq burada qətiyyə

darıxmazdı. Generalın vəzifəsini bilmirdi, ancaq elə bil bu adam müharibə qan-qadası ilə torpaqları işğaldan azad etmək üçün yox, silahlı qüvvələrin və hərbi texnikanın təqdimat çarxlarına şəkil çəkdirmək üçün xüsusi seçilmişdi. Artilleriyadan imtina edəndə general ona raket alayında, daha sonra hərbi hava qüvvələrində rütbə və vəzifə təklif etdi. Söhbət alınmadı.

– Mən hərbi deyiləm, – o dedi. – Xahiş edirəm məni düzgün başa düşəsiniz. Mənim həyat doktrinomda “ordu” və “hərb” anlayışları yalnız gəncliyimə aiddir. O da keçib gedib. İndi atəşkəstdir, inanıram ki, siz peşəkar hərbi kadrlar yetişdirmək üçün yaxşı imkan əldə etmisiniz.

General kartları açmaq məcburiyyətində qaldı.

– Biz tanımadığımız, bilmədiyimiz adamı burada nəinki vəzifəyə, heç qapıda durmağa da götürmürük, – dedi. – Ancaq biz xalqımız, dövlətimiz üçün sıfırdan ordu qururuq, ciddi mütəxəssisə ehtiyacımız var. İdarə rəisinin müavini, ayrıca kabinet köməkçi ilə, yüksək maaş, xidməti maşın, külli səlahiyyət! Adama özgə nə lazımdır, mən bilmirəm.

Sözlərinin qarşısında daş kimi oturmuş adama çatmadığını görən general əsəbiləşdi, hirsini boğmaq üçün ayağa qalxıb pəncərə qarşısında ağır-ağır gəzindi, vətən, oğul borcu-filan haqda nələrisə bir də təkrarlamağa çalışdı, amma nitqi öz rabitəsini və rəvanlığını itirdi. Bu dəfə onun yox, polkovnikin üzünə baxıb əlavə elədi:

– Biz onu hərbi mükəlləfiyyət qaydasında da orduya çağıra bilərik. Ancaq hələlik bunu etmirik. Getsin fikirləşsin, bir ay vaxtı var.

O, kabinetdən çıxıb koridordakı uzun xalça zolağının üstü ilə ağır-ağır addımlayanda nədənsə arxayın idi ki, bir aydan sonra bu nazirlikdə işlərin qarışıqlığı üzündən onu da, onun göyümtül qovluğunu da unudacaqlar. Bunu ona dəhlizin kimsəsizliyi, uzaq dağlarda qoyub gəldiyi artilleriya batareyasının illər boyu apardığı təxmini müharibə, eləcə də dünənədək döyüşən cəbhənin o biri istiqamətlərindəki biabırçı məğlubiyyətlərdən sonra məcburiyyət aktı olaraq atəşkəsin imzalanması deyirdi.

O, bu müharibənin tarixini, səbəblərini gözəl bilirdi. Ciddi qələbə üçün fürsət hakimiyyət uğrunda gedən daxili savaşa itirilmişdi. Bunu kimlərin, nə üçün etdiyini bilə-bilə hansısa vəzifəni tutmaqla heç nə etmək mümkün deyildi. Bu xalqın, ölkənin bundan qat-qat pis, ağır günləri olmuşdu. Bu xalq düşmənin hər üzünü görmüşdü. “Mən bu ordunun əsgərinə yox, generalına inanmıram”, – Gülməmmədov deyirdi və onun dediyində həqiqət payı heç də az deyildi.

– 19 –

Birdən qarşına çıx, özün də tanıyasan. Tanıyıb bir daha əmin olasan ki, bu dünyada adam itmir, xatırlayanı, arzulayanı olanda mütləq gəlib çıxır. Səsi, gülüşü, boy-buxunu tanış, doğma görünür, amma elə bil onilliklərin bütün qar-boranı ondan keçib, qiymətli xəz kimi tala-tala solub. Baxanda təkcə gözlərilə deyil, bircə an əvvəl haradansa şad xəbər yollamış bəxtəvər keçmişlə, yalnız yaxşı olmağa məhkum sevgi dolu gələcəklə baxırdı o vaxtlar. Əlini at, yapış o gələcəyin uzun, inamlı qolundan, sən də onunla bərabər kefin istəyəni elə, xoşbəxt ol!

Zamanı gözəlliklə də aldadıb azdırma bilməmişdi. Yumşaq sifəti saxta vurmuş tənək yarpağı kimi qıraqlardan dağılırdı. Keçmiş sanki indi də buralarda, dörd həndəvərində başına fırlanırdı, di gəl, oradan bir zərrəni də

qaytarıb öz yerinə qoymaq mümkün deyildi. Bütün hücrələr sonradan gəlmiş yad sakinlər tərəfindən tutulmuşdu. Onlar da orada həmişəlik deyildilər.

Bu görüşü dəfələrlə təsəvvür etməyə çalışmışdı. Hər dəfə ondan qalan əl-qolunun, qaş-gözünün ani hərəkətləri, bir də baxışlarının səpələdiyi sevinc zərrəcikləri olmuşdu. Sonra təkrarlandığıca hər şey xəyal olaraq da yavaş-yavaş köhnəlib solmuşdu və indi bu köhnə xarabazarın içində bitmiş köklü-köməclli ağac kimi ətrafındakılara oxşarlığı ilə barışmış kimi görünürdü.

Ev-eşik, oğul-uşaq... Adi əhvalatlar. Bununla özündən başqa kimi hey-rətləndirə bilərsən ki? Bu nə qədər vacib və əhəmiyyətli görünə də, aldığı diplom kimi yalnız sənə məxsusdur. Uşaqlar, əlbəttə, nəsil artımının maraqlı növüdür, ancaq onları həyatın əsas məna yekunu kimi qiymətləndirmək üçün impuls momentinin saxlanma qanununu əzbərləməyə, institut, aspirantura oxumağa, meydanlarda havalı kimi "Azadlıq!" qışqırmağa nə ehtiyac vardı?

Maraqlı olan odur ki, bütün bunlar niyə baş vermişdi, kimə lazım idi? Elə onlar özləri də kimlərinə uşaqları, nəvə-nəticələri deyildilərmidi? Bunun cavabı yox idi.

– İndi inandım ki, bu dünyada qarşılaşmaq istədiyim yeganə adam sənmişsən!

Generalın idarəsinin yaxınlığındakı poliklinikanın girişi qarşısında az qala toqquşacağı xanımı dərhal tanıdı, ancaq bu sözləri bir az sonra, öz içindəki həyəcanı nizama salıb dedi.

Yeganənin uğurları göz önündə idi: yanaşı yeriməyi, dinləməyi, təmkinlə sual verməyi öyrənmişdi. Sonra da deyirlər, həyat... Belə çıxırdı ki, həyat verdiyi dərslərlə adama əvvəlcə danışmağı, sonra isə susmağı öyrədir. Bəxti gətirməyənlər yəqin onların yerini dəyişik salanlardır.

– Niyə? Nə üçün? – Yeganə irəli baxa-baxa soruşdu.

İllər boyu qəlbində bu üzrxahlığa ehtiyacın necə yaranıb möhkəmləndiyini heç özünə də izah edə bilməzdi. Olur ki, adam çoxdan oxumadığı bir kitabın vərəqləri arasında köhnə açıqcaya, kino, qatar biletinə və ya adi kağız parçasına yazılmış kiçik qeydə rast gəlir və onunla bağlı xatirəsində nəyisə dəyişmək istəyir. Sonra fikirləşir ki, dəyişmək imkanı olsa belə, ona toxunmazdı, çünki o, bioqrafik fakt qapanaraq keçmişdə qalmayıb, əhatə etdiyi digər adamlar vasitəsilə artıq sıçrayıb gələcəyə düşüb. Amma burada bir az ayrı cür idi.

– Səndən üzr istəmək üçün, – o dedi. – Ölüm-itim dünyasıdır.

– Maraqlıdır. Nə məsələdir belə onilliklərin hicran qəmində, Yasin?

Sanki üzr istəmək üçün onunla görüşməyi arzulayanların sayı-hesabı yox idi. Yeganə üçün küçə, görünən evlər və sıradakı ağaclar xeyli dəyişmişdi. Burada yaşayan, buradan hər gün keçən adamlar da, əlbəttə, yaşlaşmışdı. Bəlkə də tanışlıq verib yabanı şabalıd ağacları ilə o illəri xatırlamaq olardı. Onda bu üzrxahlıq da gedib keçmişdə qalmış o yeri tapa bilərdimi?

Onlar xiyabanın başındakı kafedə oturub ofisiənti gözlədilər. Külək dayanmışdı, yaxındakı maqnoliya kolu qırmızı çiçəklərinin acı iyi ilə bütün bu cənnət lətafətinin içində yad cismə oxşayırdı. Bir az o yanda dayaza düşmüş yekə balıq kimi arabir quyruğunu şappıltı ilə suya çırpın dəniz də özünün rütubət dolu yüngül iyini əsirgəmirdi. Qalxıb ayrı kafeyə getməyə tənbəllik etdilər.

Dedi ki, üzr istəmək üçün neçə illərdir onunla rastlaşmağını arzulayır. Söz uzaqdan atılmış daş kimi suyun aynasını ləpələndirib qərq oldu. Yenə sakitlik.

Suyun dibi o cür daşlarla doludur, suyun dibi onu çoxdan maraqlandırmır. Həyat onu suyun üzünün vacibliyinə inandırır: evi, ailəsi, uşaqları, qohumları – hər şeyi orada, suyun üzündə gəmi kimi üzür, hamı da onları görür, tanıyır. İstəyənləri, istəməyənləri var. İndi əyləncə vaxtı deyil, nəslin estafet dəyişməsi gedir.

– Demədin axı niyə? – Yeganə ani olaraq onun gözlərinə baxdı.

Adətən baxılan yerdə həqiqətən nə baş verdiyini dəqiq görmək üçün elə baxırlar. Sanki lampanın açarı barmaq altındadır: tıq – yandı, işıqlandı, hər şey göründü, tıq – söndü, heç nə, elə belə...

Üzr istəməyin vacibliyini hiss etmək azmış, onu necə başlamaq, necə yumşaldıb əsaslandırmaq və peşman olanın özünün-özünü necə bağışlayacağını bilmək lazımmış.

– Bir dəfə siz qızlar yataqxanasında nəse eləmişdiniz, – o, boğazını arıtlayaraq dedi. – Dekan bizi göndərdi, gəlib iclas elədik. Mən orada səni ciddi tənqid elədim. O qızların içində təkəcə səni tanıyırdım... Yadıma düşəndə indi də xəcalət çəkirəm.

– Biz neyləmişdik ki? – Yeganə bic-bic gülümsündü, elə bil nəse eləmiş o qızı bir anlığa suyun altından çıxarıb gəmiyə oturtdu.

– Deyilənə görə, oğlanlarla öpüşməklə yataqxananın daxili qayda-qanunlarını pozmuşdunuz. Bağışla məni, Yeganə, bu axmaqlığa görə.

– O-o-o, yo-o-ox! – suyun altından çıxarılmış qız qeyri-ixtiyarı təəccüblə dedi və imkan verdi ki, üzr istəyən şəxs öz həyəcanını əsaslı şəkildə hiss etsin. – O zamanın axmaqlıq üzrə ölkə çempionu mən özüməm! Heç kim mənə çata bilməz! Ha-ha!

Onlar susdular. Məlum olmuşdu ki, bu dünyada axmaqlıq sayılası, üzr istəniləsi işlərin siyahısı hər kəsin əlinin altında var. Özü də çox böyük siyahıdır.

Ola bilərdimi ki, xatırlamasın? Bəlkə o yox, başqa qızlar öpüşmüşdülər? Nəse dinmədi. Heç o vaxt da dinməmişdi. Arxa sırada divara yaxın oturub susmuşdu, başqaları onun yerinə danışmaq istəmişdilər. Amma unudulası iş deyildi, adamı öpüşdüynə görə iclasda hər gün tənbeh eləmişlər. Yaxşı ki, dinmirdi. Belədə o öpüşlər daha qiymətli olurdu. Görəsən, haradadı indi bununla öpüşmüş o həpənd?! Belə qızı əldən verərdilər?!

Yay gününün sərinlik vəd etməyən boğanaqlı dəmləri çox uzaqdan, sanki dənizin o biri üzündəki səhralardan belə hərlənib ağır-ağır gəlirdi. Bircə qumun üstü ilə diyirlənən dəvətikanı topaları çatışmırdı. Bulvarda iki-bir, üç-bir gəzənlərin çoxu boz yarpaqlı zeytun ağacları kimi bikef və adamayovuşmaz görünürdü. Adamlar ağaclarından fərqli olaraq elə o zaman da özlərindən sonra gələnlər üçün məzhəkəli nağıllar, əfsanələr uydururdular. Əgər universitet tələbəsi sevgilisi ilə öpüşməyə görə ümumi iclasda danlanırdısa, deməli, hamısı mənasızmış. Zeytunların cəzası ölüm yox, bu susuz, daşlı, qumlu torpağın verə biləcəyi şirənin ən azına qane olmaqla çox yaşamaqdır. Min il ömür sürüb sulara qərqlənmiş Nuh peyğəmbəri zeytun budağı ilə müjdələyən xilas etsə də, bağışlamamışdı, öldürmüşdü.

Acmışdı. Ofisiantın stola düzdüklərinin hamısından daddı. Ən çox xoşuna gələn içalat kababı ilə qara zeytun qarışıq göyəm turşusu oldu. Yayın bu qızmar çağında elə bil o turşu da uzaq keçmişdən gəlmişdi. Sonra danışdı ki, ərinin maqnit-tomoqrafiya plyonkalarını gətirib həkimə göstərməyə. Bütün gözəl xanımlar “ər” sözünün böyründə sanki şeirdən mahnıya çevrilərək sürətlə köhnəlir.

Gözlərinin parıltısı artdı, əli-qolu hərəkətə gəldi. Özünə oxşamağa başladı. Açıq yaxasındakı qızıl ayparanı tapıb yerinə qoydu.

– Hə, – dedi, – indi üzr istə, bağışlayım səni! Ac qarnına əfv olar? Ha-ha-ha!

Adam dörd tərəfi qadağa və məhdudiyyətlərlə çəpərli bir ömrü başa vurunca nə qədər səhvlər eləyir. Onların hamısını üzr istəməklə düzəltmək mümkün olsaydı, nə vardı ki! Həyat təkcə üzrxahlıq tələb etməyən düzgün fikirlərin, sözlərin və hərəkətlərin yox, həm də kimlərinə etiraf edilməmiş səhvlərinin və yanlışlıqlarının nəticələri ilə doludur. Yəqin yer üzünün ədalət çetiri altında hamının istədiyi qədər xoşbəxt ola bilməsinə məhz o səhvlər imkan vermir.

– O iclas hərdən sənə də yadına düşürdümü, Yeganə? Mənim yadıma düşürdü, xəcalət çekirdim. Fikirleşirdim ki, səni mütləq axtarıb tapacam. Ancaq familiyanı heç cür xatırlaya bilmirdim.

Dönüb az öncə işə düşmüş fəvvarəyə baxa-baxa daha nəse xatırlamağa çalışdı. Bu an sanki ona kömək üçün qağayı gəlib hovuzun yaxın badi üstünə qondu və öz qüsursuz, ağappaq tükü, sarı dimdiyi, qırmızı ayaqları ilə rənglərdən necə məharətlə istifadə etmək nümunəsini göstərdi.

– Yaşadıq getdi, Yasin, – yavaş-yavaş başını döndərək dedi. Qağayı əlvan rəngləri özünə götürüb ona yalnız qaranı verdi. – Düşürdü, düşürdü, indi nə fərqi var? Yaxşı olar ki, sən məni aparasan o yataqxanaya, oraları bir də görə... Sən demiş, ölüm-itim dünyasıdır.

– Mənim də o tərəflərə çoxdandı yolum düşür, – o dedi.

Bulvar xiyabanlarının arası ilə gedəndə Yeganə arada bir başını çevirib onun üzünə diqqətlə baxırdı. Elə bil keçmiş tələbə yoldaşını indi yavaş-yavaş tanıya-tanıya isinişir və özünü bu şəhərə bağlayan tellərdən birinin hələ də bu dərəcədə canlı, həqiqi olduğuna təəccüblənirdi. O özü nadir hallarda yadına düşən bu əhvalatı zamana bağlı mənasız bir təşviş kimi xatırlayıb üstündən keçdiyi halda kiminsə bundan belə pərişan olduğunu heç ağına da gətirmirdi. Onların dəhlizdə, yeməxanada salamlaşmadan və qərribə təbəssüm mübadiləsindən ibarət üç illik tanışlığının ən dərin və ən axmaq yeri həmin iclas idi. Oradan da ayrılışdılar. Dərinə düşmüş axmaqlıq elə oradaca dəyişməz qalmışdı.

Görmək istəməyəndə rastlaşmamaq da arzulayanda tapmaq kimi normaldır.

Qaralmaq bilməyən yay günü bulvardan onların arxasınca yorğun it kimi şöngüyə-şöngüyə çıxırdı. O vaxtın yataqxana, trolleybus, auditoriya, imtahan təəssüratlarının qarmaqarışıqlığından qopub hərdən irəli çıxan bu it daş-divarı iyləməklə də itirdiyini tapa bilmirdi. Fasadı dəyişdirilmiş köhnə binaların butafor möhtəşəmliyi haradasa tumurcuq sevinci ilə çırtdayan hər hansı bir yenilik hissəsinə göz verib, işıq vermirdi.

– Mənim iki ərim olub, – Yeganə dedi.

– Necə? – o, qaşlarını çatıb dedi. – İkisi də birdən?

– Yox, birinci ilə beş-altı il yaşayıb ayrıldıq. İkinci məni ondan çox sevirdi.

– İndi sevmir?

– İndi daha nə sevgi-məhəbbət! – Yeganə irəlində tıxacın qırağı ilə əmcəklərini yelləyə-yelləyə qaçan qancıqdan baxışlarını üzmədən başını yüngülcə çiyinə tərəf əydi. – Komediya bitib artıq.

Adamların evlənin ayrılması da bu tıxac kimi qərribə idi: yoxdan var olur və öz dəhşətli, sarsılmaz formasına baxmayaraq, mahiyyətə mənasız bir

oyunu xatırladır. Sanki uzaqlardan bu işlərə göz qoyan kimsə hər şeyin necə olacağını gözəl bilir, ancaq pisləklərin qarşısını almaq üçün əlini ağdan qaraya vurmur.

Yataqxanaya qaçqınları yerləşdirmişdilər. Nə vaxtlarsa kənardan hotelə bənzəyən daş üzlüklü binanın içəridən necə zorlandığı onun fasadına kütləvi şəkildə çıxmış su, kanalizasiya, qaz borularından, elektrik kabellərindən, çanaq antenalardan, balkonlara necə gəldi vurulmuş taxta və tənəkələrdən görünürdü.

Binanın yalnız bir bloku əvvəlki görkəmində qalmışdı. Xoşbəxtlikdənmi, ya nədənsə Yeganənin otağı orada idi. Dəmir məhəccərləri tünd plastiklə örtülmüş balkonların üst-üstə sırasında yaşayış əlaməti görünməsə də, şüşələr təmiz idi. Günəş artıq batdığından şüşələrin hamısı bulvarda qağayının Yeganəyə bağışladığı qara rəngdə idi və diqqətlə baxanda nədənsə adama elə gəlirdi ki, onların arxasından kimlərsə daim həyatə göz qoyur.

– İkinci mərtəbə, soldan birinci balkon, – Yeganə maşından düşüb binanın tanış sifətinə xeyli baxandan sonra pıçıldadı. – Doqquzuncu otaq.

Onları müşayiət edən orta yaşlı, dar donun içinə birtəhər yerləşdirdiyi bədənini sanki ovcundakı açar dəsti kimi cingildədə-cingildədə pilləkənləri qalxan qadın ikinci mərtəbədə sola getmək istəyəndə Yeganə onu dayandırdı.

– Bu yana gəlin, dedi. – Sağdan ikinci qapı olmalıdı.

– Dayan! – o, yarıqaranlıq dəhlizdə Yeganənin qolundan tutub astaca dedi. – Bura fahişəxanadır. Eşitmirsən səsləri?

Yeganə təəccüblə onun üzünə baxdı.

– Mən bilirdim buranın axırı belə olacaq, – nəhayət, zarafata salıb pıçıldadı və başını yırğaladı. – Daha gəlmişik də, heç olmasa gedək otağa baxaq.

Qadın onlardan irəlində ikinci qapını açarsız açdı və onları içəri dəvət edəndən sonra enli çarpayını təyinatı üzrə nümayiş etdirmiş kimi dedi:

– Saati on manatdır.

Dinməməyə, göydəndüşmə günün bu sürprizini də kinayəli təbəssüm kimi qəbul etməyə gücləri çatdı. Qadın qapını örtmədən getməklə sanki onları üzbəüz otaqlardan gələn seksual iniltiləri dinləməyə dəvət etdi. Eşitməmək, dinləməmək sadəcə mümkün deyildi. Bir anlığa ona elə gəldi ki, bu səslər həqiqi yox, fonogramdır. Eyni prosesin həzzini ifadə edən səslərin ikisi də yanaşı otaqlardan gəlirdi. Birinin içində qadın zarımasından başqa heç nə yox idi. O biri daha səmimi sovqat idi, oxşama janrında ifa olunan bir neçə sözlük mahnını xatırladırdı. Yeganə özünü çox da itirmədi, yaxınlaşıb pəncərə pərdələrinin arasından çölə baxa-baxa mızıldandı:

– Burada dəyişməyən birçə pəncərədən görünən bu mənzərədir. Qalan hər şey dəyişib, hətta dəhlizdən gələn səslər də...

İniltilərdən biri bağırçıya keçib, nəhayət, susdu. O biri telefonda seks oyunu kimi öz mexanikasını davam etdirməyində idi.

– Gedək, – o, divara bərkidilmiş çərçivəli, böyük güzgüdə özünə maraqla baxan Yeganəyə dedi. Sanki buranın güzgüsü də adamları nəşə başqa cür, bəlkə də lüt canına əks etdirəcəkdə.

– Biz bədbəxtləri də sən öpüşməyə görə tənbeh eləyirdin, – Yeganə onun arxasınca gələ-gələ dedi.

– Görünür, bu yataqxananın bünövrəsində nəşə var.

Həyatdə dayanıb binanın üzünə baxmadılar. Qorxdular ki, bina öz eybəcərləşmiş sifətilə nə vaxtsa Qırmızı guşədəki o iclasdan da betər ağırlıqla onların yaddaşına həkk olar. Ağaclarda görünməyən quşlar sanki divarın o

üzündə cani-dildən oxuyurdu. Quşların bu mahnısı elə bil dünyanın dəyişməsi haqqında idi və elə bil onu dinlədikcə bütün binanın öz boruları, kabel-ləri, antena və eybəcər balkonları ilə birlikdə aşağı-yuxarı yırğalandığı aşkarca görünürdü.

Yeganə axşam qatarı ilə qayıtmalı idi. Vağzalda vidalaşanda çantasını və əlindəki plynka paketini skamyanın üstünə qoyub onun boynunu qucaqladı, yanağını yanağına sıxıb, vücudunu dinləyirmiş kimi ona qısılib pıçıldadı:

– Sən institutdan gedəndən sonra mən daha koridorlarda heç kimdən gizlənmirdim. Ancaq sənin olmadığın yerlər hərdən öz boşluğunu mənə xatırladırdı. Sonra mən səni unutdum. Bu gün ona çox heyifsiləndim...

– Mən isə səni heç vaxt unutmadım, – o dedi.

– 20 –

Bir gün deyil, iki gün deyil... Hər səhər trampolinlərdən, radarlardan, kameralardan keç, tıxaclarda sürünə-sürünə birtəhər özünü yetir mərkəz çuxuruna, orada da maşın saxlamağa yer tapma. Neyləyirsən elə, işə yubanma, doqquza iki saniyə qalmış barmağını turniketin gözüne sox, istehsalatda yüksək keyfiyyət əmsalı nümayiş etdir, tikinti sənayesinin inkişafına layiqli töhfə ver. Axşam işdən çıxandan sonra da eyni şey, üstə gəl sabah bir də bu labüd dəhşəti yaşamağın qaçılmazlığından doğan üzüntü... Evə çat və bütün bu cahilliyyətin siyasi qiyməti, ictimai mənası, ekoloji və iqtisadi səmərəsi haqda reportajlara bax, maşın sürüb şəhərin küçələrində sıxlıq yaratdığına görə xəcalət çək.

Həmin gün layihə təqdimatında iştirak etmək üçün tezdən instituta yox, nazirliyə getmişdi. Təzə təmir olunmuş binanın abad, geniş həyətidə maşını saxlayanda fikirləşdi ki, təkcə bu parklanma rahatlığına görə nazirlikdə işləməyə dəyər. Bilirdi ki, nazirlik işçilərinin də ayrı cür dərdi-azarı var: çoxlu vəzifə adamlarının cəmləşdiyi dövlət idarəsində hər şey maşın parklanması qədər rahat və asan ola bilməz. Onun qəti inamına görə bu, sadəcə, mümkün deyildi. Bura gəlməsi münasibətilə boynuna taxdığı köhnə qalstuk, geydiyi ağ köynəyə baxıb xüsusi məmnunluq duymasa da, bəzənib-düzəndiyini düşündü və bəzənib-düzənib bura gəlmişkən gedib nazirlə də görüşməyi münasib saydı. Nazir genişlikdə mərtəbənin yarısını özünə kabinet eləmişdi: köməkçiləri, cangüdənləri-filan, maşını da bura qalxsaydı, rahatlıqla yerləşərdi.

Kimsəsiz koridorda sütunlu foyedən çıxan bir nəfər iti addımlarla ona yaxınlaşıb salan verdi, özünü təqdim edəndən sonra dedi:

– Yasin müəllim, mən sizi tanıyıram. Siz cənab nazirin tələbəlik dostunuz. Xahiş edirəm cənab nazirə deyəsiz məni ikicə dəqiqələyinə qəbul eləsin. Çox vacib işim var, köməkçilər məni buraxmır.

– Burada işləyirsiniz? – o soruşdu.

– Yox, mən Sumqayıtda 18 nömrəli espetekada işləyirəm. Adım Kamal Hüseynovdu.

– Bəs bura necə keçmişən?

Oğlan qızardı, çaşqınlıqla ikiəlli aşağı işarə edərək nəsə mızıldandı. Suala cavab kimi demək istədiyini isə dilinin ucunda güclə tutub saxladı.

Yüksək, qotik tavanın, gözəl pərdələrlə süslənmiş pəncərə qatarının, pə-rıldayan qırmızı mebelin və sair saray təmtərağının içində nazir uzaqdan kiçik muzey eksponatına oxşayırdı. Ölkənin sənaye və mülki tikintisinə aid

bütün əməllərin bu təmtəraq içindən çıxması onların dəqiq icrasını şərtləndirən mühüm amillərdən sayıla bilərdi. Nə vaxtsa bir yerdə oxuyub yataqxanada yaşamışdılar.

– Gəlirəm nazirlikdə işləməyə! – içəri keçən kimi ucadan səsləndi.

Nazir yüngülcə gülümsünüb heç nə demədi, qalxıb görüşdü.

– Nədi, noolub? – oturandan sonra onu diqqətlə süzüb sakitcə soruşdu. Bu, elə tanış, harmonik, ekoloji baxımdan elə təmiz və sağlam bir intonasiya idi ki, üstündə yalnız “Dövlət tərəfindən qorunur!” lövhəciyi çətmirdi. Fikirləşdi ki, illər çox qəddar olsa da, bəzi adamlar özlərini onların təsirindən necəsə qoruyub dəyişməz qala bilirlər.

– Sizin heyətdə şəhərin heç yerində olmayan parkovka rahatlığı var. Burada adam maşına minəndə yox, maşından düşəndə sevinir.

– Elə ona görə? – nazir həmin intonasiyada davam etdi.

– Sən bilmirsən biz o çuxurda hər səhər nə zülm çəkirik! Bax, indi buradan çıxıb gedəcəm, qalacam göydə fırlana-fırlana...

Nazir heç nə demədi. Heç orada tikilən ikimərtəbə, yeraltı avtodayanacağı da xatırlatmadı. Bilirdi ki, nazirliyə gəlməyəcək, bilirdi ki, Şamilov onu institutdan buraxmaz. Əmin idi ki, özünü təsdiq və axtarışlar zamanı çoxdan keçib qurtarıb; indi dərin özüllər, şəbəkəli kommunikasiya sistemləri dövrüdür. Tələbəlik yoldaşı isə hələ də xidməti maşınısız, istədiyi vaxt işə piyada gəlib-getmək imkanı olmayan, öz şöbə müdirliyində heç bir diskomfort hiss etməyən kişidir, qaşlarında uzanıb pırpızlaşan bəzi tükləri adi maqqaşla dartıb çıxarmaq da ağılına gəlmir. Maraqlıdır, vəzifədən də imtina edir. Bəs bu nə istəyir, görəsən, həyatdan? Ola bilməz ki, bu boyda kişinin yeganə dərdi-səri səhərlər maşının parkovkası olsun!

Eləcə də soruşdu:

– Yasin, sən bu dünyada parkovkadan başqa bir istəyin varmı? – Şəffaf, böyüdücü şüənin arxasında gözlərini qırpıb əlavə elədi: – Böyük hesabla soruşuram: sən yaşayıb nə etmək istəyirsən?

– Bəs sən nə etmək istəyirsən? – Yasin da maraqla ondan soruşdu.

Əslində, nazir bu sualı tələbə yoldaşına yox, özünə vermişdi. Yaxşı ki, Yasin suala birbaşa cavab verməyib onu geri qayıtdı. Belədən nazir sanki öz düşüncələrini bir daha təftiş etmək imkanı qazanırdı.

– Mən, Yasin... – o ağır-ağır dedi. – Daha doğrusu, mənə elə gəlir ki, bu vəzifə pillələrini keçə-keçə mən adi insanlardan çox uzaqlaşmışam. Mənim başım dövlət işinə o qədər qarışıb ki, reallığı unutmuşam, adamların nə etdiyi məni yalnız tikinti işlərinin vüsətinə görə maraqlandırır. Mənə elə gəlir ki, insanlar tarix üçün tikinti materialıdır. Mən robot olmuşam: beş milyon ora, on milyon bura; bunlara ev ver, bunlara müalicə, onlara təhsil haqqı; lenti bağla, lenti kəs, nə bilim, bu rayona, o rayona!.. Bu, dəhşətdir, Yasin! Mən indi oturub arzulayıram ki, kaş mənim də ən böyük problemim səninki kimi parkovka olaydı.

– Sən artistlik eləyirsən, ya doğrudan bugündəsən? – Yasin diqqətlə nazirə, onun qızıl sağanaqlı eynəyinə, gur saçlarına, rəngi kartof cücərtisi kimi ağarmış əllərinə baxıb təəssüfləndi. Yataqxanada o əllərlə soyulmuş nə qədər kartof yemişdi. İndi o əllər, belə çıxırdı ki, heç nəyə, kartof soymağa da yaramır.

Nazir tələbə yoldaşını yaxşı tanıyırdı, onun hər şeyi görəni itə baxışlarına da belədən idi. İndi onun içini görə bilmədiyinə, dediyi sözlərin səmimiyyətinə şübhə etdiyinə təəssüflənib köks ötürdü.

– Əşşi, nə artistlik?! – başını çevirib pəncərədən görünən parka baxdı. – Mən ürək qızdırıb sənə söz deyirəm, sən də... “artistlik”. Utanmırsan?

Nazir, əlbəttə, tələbəlikdən sonra tabeliyində olan adamları danlamaq təcrübəsi də qazanmışdı, ancaq Yasinə bunun dəxili yoxdu.

Dostunun könlünü almaq üçün ordan-burdan danışdı, nazirliyə layihə təqdimatına gəldiyini deyib tez də xudahafızlaşdı və onun vəziyyətinə acıya-acıya fikirləşdi ki, gör indi bu bədbəxt evində, qohum-əqrəbası ilə nə boyda problemlər yaşayır. Vəzifə kürsüsü nə qədər uca olursa, onun arxasında gizlənmək bir o qədər çətinləşir.

– Koridorda Kamal adlı bir oğlan var, – getmək zamanı gələndə Yasin dedi. – Onu iki dəqiqəliyinə qəbul edə bilərsənmi?

– Sən deyirsənsə, niyə qəbul etməyim, – nazirin bir az eyni açıldı və düyməni basıb Kamalı çağırırdı. Onu da qəbulda oturmağa dəvət etdi.

– Yox, yox. Mən tədbirə yubanıram, – Yasin deyib böyük kabinet boyu addımlayınca Kamal qapıda göründü.

Hələ təqdimat başlamamış zəng vurub dedilər ki, Şamilov təcili onu axtarır. Harada olduğunu dedi, sakitləşdilər. Axtarmışdılarsa, deməli, vacib bir şey lazım idi. Yeni şəhərdə növbəti məhəllənin layihə təqdimatını nazir müavini edirdi: köhnə binaların və infrastrukturun sökülməsi haqda muğam dəsgahının diringi hissəsindən sonra o da yeni binaların altında avtodayanacaqaların vacibliyindən, küçələrdə piyada səkilərinin genişliyinə ehtiyacın artmasından bir-iki ağız deyərək çıxıb getdi. Dedi ki, şəhərin yenidən tikilməsi kimlərə qazanc gətirən yeni xidmət obyektlərinin açılmasından əvvəl mərkəzə düşən nəqliyyat yükünün azaldılmasına xidmət etməlidir. Yəqin ki, tədbirdən sonra qaçıb nazirə deyəcəkdilər ki, dostun yenə daşladı bostanı. Elə yaxşı eləyir bunları tikinti materialı kimi görür.

Təqdimatdan çıxıb maşına oturanda Kamal onu darvazanın yanında qarşıladı. Yenə tanış sıxıntı içində qızarıb maşına oturmağa icazə istədi.

– Hər şey əla oldu, Yasin müəllim, – Kamal dedi. – Cənab nazir mənim məsələmin həlli üçün şəxsən göstəriş verdi. Sizin bu yaxşılığınızı ömrüm boyu unutmaram, hətta uşaqlarıma da vəsiyyət edəcəm.

Bu şəhərdə kiminsə probleminin həllinə yardımçı olub müqabilində təşəkkür eşitmək xoşdur, əlbəttə. Amma təsadüfdür və onun mərkəz çıxurunda maşın parklamağa heç bir dəxili-dələlətinin olmaması özlüyündə təbəssüm doğurmaya bilməzdi.

– Yox, canım, nə məsələdir ki, adam adama kömək edər də...

– Yasin müəllim, bu elə-belə kömək deyil, – cibindən çıxardığı bükülü pul dəstini ona verməyə çalışdı. – Bu çox qiymətli köməkdir.

– Yox! – Yasin əli ilə pulu geri itələdi. – Olmaz! İndiyədək olmayıb, görürsən, yaşamışam. Bundan sonra olub nəyi dəyişəcək ki?

Kamal çox çalışdı, inandırıcı sözlər dedi, amma xeyri olmadı. Bu inandırıcı, səmimi və doğru görünən sözlərə görə Yasinin ona da, özünə də yazığı gəldi. Hətta fikirləşdi ki, qəribəliklərlə dolu bu təsadüflərə görə Kamalın birlikdə nahar etmək təklifini qəbul edib restoranda araq içmək də olar. Dərhal da fikrindən daşındı ki, əgər özündə iş əvəzinə restorana getməyə cürət tapmış olsa, nə bilmək olar, bəlkə verilən pulu almağa da o cürətdən bir qırıq qopara bilərdi.

Təsadüfən boşala biləcək yerin axtarışında çökəyin ən zırıltılı şair küçələri ilə iki daire vurdu. Dayanmağa icazə verilən küçə qıraqlarında nəinki maşını,

heç adamı da soxmağa yer yox idi. Baş direktor əlimyandı da onu gözləyir, o isə institutun həndəvərində boş-boşuna küçələri fırlanır.

Hər kvadratmetr haqq-hesabda idi. Adətən iş vaxtından bir saat əvvəl gələndə yer tapıb saxladığı park küçəsinin hər iki tərəfi çoxdan dolmuşdu, yalnız bir yerdə maşının burnunu soxmağa boş yer qaldığını hələ birinci dairəni fırlananda görmüşdü: ora minimum əlli-altmış dərəcəlik bucaq altında girmək mümkün idi. Yenə ümid qaldı pulıyığana. Bu an başını aşağı salıb səki ilə tələsmədən addımlayan pəhləvan cüssəli, yekəbiğ bir kişi onu burada çoxdan gözləyirmiş kimi gəlib maşının pəncərəsi önündə durdu. Güzgüdən yekə əlini uzadıb güclə eşidilən səsə iyirmi qəpik istədi. Səs iyirmi yox, iki qəpiklik olardı, amma bazburt iki minlik! Bu, üz-gözü şişib qızarmış, vücudu alkoqolun təsirindən əzilmiş bir alkaş idi.

– Ə, niyə gedib işləmirsən? – o, maşından düşüb ətrafa boylana-boylana dedi. Gödəkcəsinin üstündən fosfor zolaqlı jilet geymiş pulıyığan sıranın qurtaracağındakı piyada keçidinin üstündə kiminləsə çənə vururdu. Yer cəriməlik olduğu üçün bu yana baxmırdı.

– İş yoxdu, qadan alım, – kişi bayaqki iki qəpiklik səsə mızıldandı.

– Özün də Koroğluya oxşayırsan, ayıb döyülmü dilənmək?

– Başım çatdıyır, – kişi özü ilə birtəhər sürüyüb gətirdiyi uzun, çirkli ayaqqabılarına baxa-baxa sızıldadı. – Paxmələm, qadan alım, ölürəm! İyirmi qəpik...

Pulıyığan üçün əlində tutduğu manatı kişiye göstərib dedi:

– Koroğlu kimi bir dəli nəre çəkə bilərsən? Çək, manat sənindi!

Kişinin gözü işıqlandı, dodağına qonan ölüvay təbəssüm bağlarını bir az da böyütdü. Əlindəki torbanı ayaqqabılarının arasında yerə qoyub soruşdu:

– Nələri yanı?

– Belə də... Haaaaaaa!

– He-e-e-eeey! – kişi tüpürcək qarışıq xəstəhal nərəsini dəniz səmtə yolladı.

– Bir də!

– Hee-e-eeeyy! – bu dəfə kişinin boğazdan yox, sinədən örkən kimi dartıb gətirdiyi səsi yaxşı çıxdı, yoldan keçənlərin hamısı dönüb təəccüblə onlara baxdı, pulıyığan da qanrılıb arxaya nəse deyə-deyə onlara sarı gəlməyə başladı.

– Bax, görürsən o qara binanı? – manatı kişiye verib dedi. – Opera teatrıdır ora. Koroğlu roluna adam axtarırlar, gedərsən ora, deyərsən ki, səni Üzeyir Hacıbəyov göndərib. İşə götürəcəklər.

– Sağ ol, Üzeyir müəllim! Sağ ol! – pulıyığan çətinca kişi torbasını götürüb tez uzaqlaşdı.

– Nə qışqırırdı o alkaş? – pulıyığan dedi. – Buralar doludu onlarnan. Məscidin qapısı açılmamış gəlirlər ki, Vüqar, pul ver. Ha indi elə bilirlər Vüqar burda milyonerd.

– Şəkili, çox tələsirəm, düzəldərsən, – açarı pulıyığana verib qaçdı.

İti addımlarla gedə-gedə fikirləşdi ki, həyatını yaşayıb qurtardı, ancaq bu şəhərə uyğunlaşıb onun nəbzini başqaları kimi stulunun ayağına bağlamağı öyrənmədi, eləcə əlində tutdu. Onun hər döyüntüsünü həyəcanla, ürək ağrısı ilə izlədi... İmkani çatan hər şeyi elədi... Bax, hara tələsirsən? – özü-özündən soruşurdu. Şamilov bilmir sən kimsən, bəd ayaqda kimin dostusan? Nə deyəcək sənə? Özün də işlə bağlı tədbirə getmisən, istəsən, bütün günü işə gəlməyə bilərsən. Hesabatları Şamilov sabah imzalayar, heç nə olmaz. Yo-

ox, bu kişinin layihədə bir dənə punktiri çatışmasa, "Qırmızı xətt" in beş metrindən beş santimetri yerində olmasa, gecə gözünə yuxu getməz. Bu gərək təcrübəli bir mühəndis kimi beş adamın yerinə işləyə, nazirin tələbə yoldaşı kimi nümunəvi şöbə müdürü ola və maşınını saxlamağa da yer tapmaya!

"Gurşad" MTK-nın çertyojları istehsalat şöbəsinə getmişdi, hesabatlarını istəyirdilər. Onları yoxlayıb vermək usta mühəndis Vəliyevin iki-üç saat vaxtını aldı. Hələ arada Mahmudova təzə donunun gen ətəyini yellədə-yellədə gəldi ki, "Gurşad" ın sahibi Bəşir Mollayev geologiyanın nəticələrini, layihənin tam təsdiqini gözləmədən him qazıb, beton töküb. Yasin müəllim əməkdaşın üzünə diqqətlə baxıb dedi ki, şükür, uçot-kitab dəqiqliyi təkcə parkovka təsərrüfatında deyil, başqa sahələrdə də özünü göstərməyə başlayıb. O, yerindən qalxıb dedi:

– Neçə dəfələrlə biz bu adamla bağlı məktub yazmışıq? Nəticə nə olub? Heç nə. Məktubu hazırla, gətir imzalayım. Nə qədər cərimə gözləyir onu?

Mahmudova qıpçaq gözlərini qıyıb fikirləşdi, sonra cavab verdi:

– Təkcə geologiyaya görə, ən azı, on min. Ancaq çox güman ki, başqa şeylər də çıxacaq. Hələ bunlar bir yana... Mollayev fəhlələri Hindistandan, Çindən sürüynən gətirir. Deyir, Suraxanıdakı metal zavodunun ətrafında bir dənə it-pişik qalmayıb, hamısını tutub yeyiblər.

Vəliyev yaxınlaşıb xanımın üzünə baxdı, elə bil bu yaraşığı, subay xanıma eşq elan edəcəkdə.

– Xədicə, sən bilən, niyə ölkədə işsizliyin tüğyan etdiyi belə bir zamanda bu gedib oralardan fəhlə gətirir? – xanımın gözünə baxa-baxa soruşdu. – Ucuz işçi qüvvəsi olduğuna görə?

– Yox, – Xədicə mızıldandı və başını azca irəli əyib pıçıltı ilə də rəisinin qulağına nəşə dedi.

– Bəli, – Yasin dönüb divara dedi. – Bəşir Mollayev istəyir ki, küçədəki o işsizlər həmin çinli, hindistanlı fəhlələri görüb özlərinə nifrət etsinlər, baş götürüb buradan qaçsınlar, Gəray bəyin də ormanları, ilxıları, torpaqları kom-somola qalsın. Get yaz gətir, Xədicə.

İndicə yenə qalmaqalın içinə qədəm qoyduğunu Yasin Vəliyev bütün vücudu ilə hiss etdi. Həyəcanlanıb başqa çıxış yolu tapa bilməyəndə ağına gələn bu misraları ucadan Xədicədən qalmış xoş ətirə, otağın divarına və şairin heykəlinə baxan yeganə pəncərəsinə dedi: "Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil, Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim!"

Məktub bu idarədən çıxmasa belə, onun yazılması və rəsmiləşdirilməsi qalmaqal idi. Şamilov dərhal nazirə xəbər verəcəkdə. Nazir onu çağıraraq belə deyəcəkdə: "Sən uşaqsan, bilmirsən Bəşir Mollayev kimdir?"

Bəşir Mollayevin kimliyini, əlbəttə, bilməmək olardı, ancaq onda gərək nazirlə dost olmayasan. İndi eşidən, bilən deyəcək ki, Bəşirə qarşı gedən filankəs deyil, filan nazirdir. Özünü dayandırmaq üçün nə qədər əlləşdisə, içində bir tutacaq tapmadı. Qəfləti gəlmiş sel onu aparmışdı. Kreslosuna oturub kompüterdə yarımçıq qoyduğu hesabatın rəqəm və düsturlarına baxa-baxa bu selin şeytandanmı, ya haqdanmı gəldiyini araşdırmağa çalışdı. Yenə də soyuq məntiq qarşısında özünü tərki-silah gördü. Durub hava almaq, hislərini soyutmaq üçün balkona çıxmaq istəyəndə evdən Aysel zəng vurdu ki, paltar ütüləmək istəyir, ancaq ütü işləmir. Dedi ki, evə gələndə təzəsini alar. Hesabatları birtəhər tamamlayıb imzaladı, məktubu sabaha saxladı.

İşdən park küçəsinə iki məhəllədir, hava xoşdur: piyada iri addımlarla yerimək Vəliyevə ləzzət verdiyindən başa düşür ki, işdə də, evdə də kompüterin qarşısında çox oturur, ayaqları, bədəni daha çox hərəkət tələb edir. Maşını düzgün park etmədiyinə görə telefonuna gələn cərimə mesajı da onun kefini pozmur, çünki külək əsmir, hava gözəldir, Mollayevin hələ imzalanmamış məktubunu nəzərə almasa, gün ərzində vəzifə borcuna daxil olan iki ciddi işi uğurla başa çatdırıb. İndi üçüncünün dalınca gedir və inşallah, tezbazar ütü alıb özünü evə çatdırar ki, axşam şənliyə gedən qızı öz qırmızı köynəyini geyinə bilsin. Ütünü də alır, üstündə verilən hədiyyə kartını da: ikisinin də etibarlıq dərəcəsi şübhə doğurur, ancaq neyləyəsən, həyat belədir və onu təkbəşinə düzəltməyə güc çatmır. Çatmır! Vəssalam!

Yaxınlaşanda gördü ki, maşını necə qoymuşdusa, eləcə də sırada çəpəki durmaqdadır, ancaq məhz həmin an Vüqar gəlib oturdu maşına və mühərriki işə salıb başladı geri sürməyə. Yəqin ki, arxa tərəfdə yer boşalmışdı. Küçəni keçincə qışqırdı, əl-qolunu oynatdı, əlində portfel və ütü bağlaması olduğundan barmaqlarını ağzına qoyub fit çala bilməməyinə təəssüflənə-təəssüflənə maşınların arasından qaçdı, ancaq Vüqarın bütün diqqəti arxada olduğu üçün onu nə gördü, nə də eşitdi. Maşın sürətlə geri gedib sıranın sonundakı piyada zolağının üstündə dönəndə birdən dayandı, Vüqar tez maşından düşüb qapını da örtmədən arxaya qaçdı. O, qəza törədildiyini dərhal başa düşdü: ya adama, ya da piyada keçidinə yaxın parklanmış maşına dəymişdi. Bundan sonra artıq tələsməmək də olardı. Hələ nə baş verdiyini dəqiq bilmədən Yasin Vəliyev ütü almaq üçün məhəllənin başına dolandığı yarımdairəni qəlbində yenə “şeytan işi” adlandırdı: çünki beşcə saniyəsi çatmamışdı...

Maşının arxa təkəri piyadanın ayağının üstünə minib pəncəsini əzmişdi. Ayrı fəsad yox idi. Zərərçəkən ayaqqabısını çıxarıb qalın corablı əzilmiş ayağını dizdən bükərək yerə basmadan maşına söykənib birayaqlı pozada durmuşdu. Başına gəlmiş qəzadan sarsıldığını xırdaca, qırıqlı üzündəki ağrı-acılı ifadə ilə hadisə yerində ayaq saxlayan piyadalara, bir də parkın o başından bu tərəfə baxa-baxa şeir oxuyan şairin heykəlinə göstərirdi. Bu adam xarici görünüş baxımından bayaqkı Koroğlunun mini variantı idi, böyründəki iki torbanın ikisi də köhnə zir-zibillə dolu idi. Yanında özünə oxşar birisi, yəqin ki, qardaşı idi, harasa zəng vurmağa çalışır, telefonu qulağından elə bil qəsdən ayırmırdı ki, burada deyilənlərdən heç nə eşitməsin, onlara cavab vermək məcburiyyətində qalmasın. Başındakı qara beysbolkanın uzun dimdiyi, gözündəki tünd eynək və telefon onun da balaca sifətini xeyli qapadığından kişi elə bil küncdən gizlicə baxırdı. Yenə şeytan araya soxulub dedi ki, bəlkə də bu iki qardaşı bir canda birləşdirməklə boy-buxun, şəqqavət və çəki baxımından standartı uyğun daha yaxşı bir iş görmək olardı, ancaq gecdir. Vüqar və onun dərhal haradansa peyda olmuş müdiri fasiləsiz hay-küylə zərərçəkmişə təpinirdilər ki, əzilmiş ayağını yerə basıb yerisin.

– Şəbih çıxarma, heç nə olmayıb! – Vüqar deyirdi.

– Yeri görüm! – müdir bir əli ilə onun qolundan tutub irəli çəkməyə çalışırdı.

– Sənin kimi ayağını təkərin altına basanları çox görmüşəm. Yeri görüm! Heç nə olmayıb ayağına.

– Vay, ana! Vay, ana! – zərərçəkmiş əzilən ayağının dabanını yüngülcə yerə toxundurmaqla zarıyırdı. – Dəhşət ağrıyır! Yeriyyəmmirəm. Təcili məni götürün dəmiryolçular xəstəxanasına.

Dəmiryolçular xəstəxanası yaxınlıqda idi, ancaq onun belə ünvanlı danışması müdirin sözlərindən sonra istər-istəməz müəyyən şübhə yaradırdı.

– Ayağım təcili rentgenə salınmalıdır, – o davam edirdi. – Yəqin ki, sınıb, ona gips qoyulmalıdı, bəlkə elə Yelizarov aparatı lazımdı ki, sümük düz bitişsin. Bəlkə göydən asılmalıdı? Mən nə bilim...

Zərərçəkənin Yelizarovu da tanıması şübhələri lap artırdı.

– Ə, bu lap professional moşennikdi ki! – əlində xüsusi rabitə telefonunun dəstəyi aramsız xışıldayan müdir dedi.

Piyada keçidinə ayaq basan hər kəs dayanıb baxmağı, nəse soruşmağı, məsləhət verməyi öz vətəndaşlıq borcu kimi vicdanla yerinə yetirməyə çalışırdı. Yasin də özünü yetirmişdi, ancaq heç nəyə qarışmırdı, kənar adam kimi o da durub baxırdı. Sonra fikirləşdi ki, hadisənin şahidi olan bu adamlardan bir-ikisinin telefon nömrəsini alsın ki, lazım olsa, işin obyektiv araşdırılmasına kömək etsinlər. Müraciət etdiyi iki nəfərdən heç biri telefonunu vermədi.

– Ə, yeri görüm! Özünü artistliyə qoyma! – Vüqar çəmkirirdi, ancaq zərərçəkmiş söykəndiyi maşından aralanmadan əzilmiş ayağının dabanını yerə yaxınlaşdırıb astadan qışqırırdı:

– Vay, ana! Vay! Vay!

– Yeriye bilmir də, niyə zora salırsınız?! – nəhayət, zərərçəkmişin qardaşı ehtiyatla müdaxilə etdi.

Vüqar maşını yolun ortasından kənara çəkib qayıtdı və onun nə deyəcəyini gözlədi.

– Maşın mənimkidi, – Vəliyev yaxınlaşıb qardaşlarla tanış oldu. – İndi səni xəstəxanaya aparacağam.

– 21 –

Yayın istisini kiçik bağçasında keçirən professor Gülməmmədov yuvasını heç zaman tərk etməyən hacıləyləyə oxşayırdı. Oturduğu yerdə rahat və sarsılmazdı. Deyirdi ki, bütün ömrünü doğulduğu evdə yaşayan insanla gündə bir ev, bir şəhər dəyişən insanın dünyaya baxışında və sağlamlığında böyük fərq olduğunu elm də təsdiq edir. Sonralar söhbətə qayıdanda professor bunun əsasən fizioloji məsələ olduğunu vurğulamaqla yanaşı, deyirdi ki, doğma evdə hər şey – divarlar, qapılar, pəncərələr, döşəmə taxtasının tanış rəngi, otaqlardakı əşyaların iyi, hətta tavandakı balaca çat belə insanın uşaqlıq yaddaşını korlanmağa qoymur, onu daim diri saxlayır. Uşaqlıq yaddaşı insan həyatının özəyidir, orada ona dünyaya gəldiyi ilk anlardan başlayaraq təlqin edilmiş sevgi hisləri, xoş sifət ifadələri, səs nəvazişləri, eyni zamanda qadağalar silsiləsi – nəyin yaxşı, nəyin pis olması barədə ən adi təməl prinsipləri yaşayır. İnsan məhz bu keyfiyyətlərinə söykənərək formalaşmaqla sonrakı həyatını ya güclü, ya da zəif şəxsiyyət kimi yaşamağa məcbur olur.

Yanında dazbaş bir kişi vardı: özünü “Tofiq” deyər təqdim etdi və gözlərinə elə nüfuzedici diqqətlə baxdı ki, sanki bir baxışla onun bütün tərcümeyi-halını oxumaq və həyat yolunda buraxılmış səhvlərini islah etdirmək fikrində idi. Tofiq ucadan, kitab cümlələri ilə danışdı, hasarın o üzündə qonşuların da onu eşidə biləcəyi vecinə deyildi. Bu vərdişləri onu müəllimə oxşadırdı.

Professor geniş kreslosunda həmişəki kimi ayaqlarını altına yığıb oturmuşdu. Dikəlib onunla görüşəndə:

– Ay Yasin bəy, haralardasan? – soruşdu. – Birdəfəlik getmisən. O günü səni xatırlayırdıq burada uşaqların. Dedilər, müharibəyə getmisən. Eləmi?

Bugünkü qonağı Tofiqdən fərqli olaraq Gülməmmədov ünsiyyətdə adamı gücə salmır, özü də enerji israf etmirdi. Hətta ona bir anlığa elə gəldi ki, azacıq ruhi enerji sərf etməklə professorun sümüklü, qupquru əlindən tutub bu bağçanın, yaxınlıqdakı çimərliyin üzərində dövrələmə uçmaq da olar.

– Getmişdim, – o dedi. – Ancaq qoymadılar vuruşmağa. Atəşkəs elan olundu.

– Mən də gedib yazılmaq istəyirdim, – Tofiq dedi. – Təəssüf ki, gecikdim.

– Necəydi orada vəziyyət? – Gülməmmədov soruşdu.

– Yaxşı deyildi. Yaxşı o oldu ki, atəşkəs elan edildi. İndi təlim keçib hazırlaşarlar, heç olmasa.

– Yenə xatirələrin səni narahat edirmi?

– Edəni də var, etməyəni də, – o gülümsündü.

Gilaslı, ərikli budaqların seyrək yerlərindən günəş şüalarını bağçanın qara daşına, torpağına sancıb işıqlı talalar yaratmışdı. Bir anlığa həmin talalar ona yer üzünün müxtəlif şəhər və ölkələri kimi göründü: bəzilərinə gecə çıraqbanlığı, bəzilərinə isə gündüzün adi rəngləri oynayırdı. Bir az o yanda, bağçanı həyətin asfaltından ayıran yerdə Qaraşəhərdən olan neftçi heykəli əlindəki dəmir linglə yenə bu yer kürəsini itələyib harasa diyirlətməyə çalışırdı. Son vaxtlar yalnız evinin yaxınlığında sehrbaz oyunu kimi gözüne görünən bu mənzərə haqqında Gülməmmədova danışdı. Bir dəfə hətta Neftçilər prospektində heykəllərin yürüşünü gördüyünü dedi.

– Park və xiyabanlarda nə qədər heykəl var, hamısı o yürüşdə iştirak edirdi, – dedi. – Ən qabaqda da Koroğlu, Qıratın belində! Hətta Lenin, Kirov, Dzerjinski də onların arasında idi.

O, danışdıqca əvvəl görmədiyi təfəsilatları xatırlayır, özü də həyəcanlanırdı: mərmerdən, metaldan, gipsdən düzəldilmiş ən müxtəlif ölçülü, ayaqlı-ayaqsız heykəllər, büstlər qara kölgə axını kimi prospekt boyu ağır sükutla gedir, yalnız Qıratın nallı ayaqlarının asfaltdan qopardığı çaqqudu-çuqqudu səslər eşidilirdi. İzdiham prospektdəki şınqrovlu dükanların və ofislərin qabağından keçəndə Koroğlu əlini bığına atıb dəli nəre çəkir, arxasınca gələnlər xorla təkbir qışqırırdılar:

– Allahu əkbər! Allahu əkbər! Allahu əkbər!

Təkbirdən sonra onların arasından yalnız bir nəfər xəstəhal səsilə güclə eşidiləcək tonallıqda, böyrüncə təkərli kreslodə yeriyən papaqlı şairə müraciətlə:

– Tövbə, ya Mirzə! Tövbə, ya Mirzə! – deyirdi. – Tövbə...

Deyib, göz yaş tökürdü. Mirzə eşitmədiyini, qulağının kar olduğunu deməyə utanırdı.

Professorla bərabər dodaqlarını büzüb diqqətlə onu dinləyən Tofiq yenə tələskənliklə sızıldadı:

– Eynən mənim kimidir! Mən də görürəm ki, dənizdə nə qədər balıq var, hamısı sudan qalxıb şəhərə basqın edir. Qara kürü göydən yağış kimi şəhərin üstünə yağır. Polis də bu kürüdən götürmək istəyən camaatı salıb dəyəneyin altına xışlayır ki, olmaz! Sonradan özüm də başa düşə bilmirəm ki, bunu yuxuda görmüşəm, ya oyaq vaxtı gözümə görünüb.

Diqqətlə dinləyən Gülməmmədov səlis və rəvan nitqini işə salaraq ucadan dedi:

– Ağıllı adamlar bizim idrakımızı qeyri-bərabər bölünmüş üç hissəyə ayırır. Onların ən kiçik hissəsini “birinci diqqət” adlandıraraq deyirlər ki, o, hər bir normal insanın bu dünyadakı gündəlik həyatı üçün yetərlidir; bu diqqət fiziki bədən idrakını əhatə edir. Ondan daha böyüyünü “ikinci”, “üçüncü” diqqət adlandırırlar. Orada vəziyyət xeyli mürəkkəb olur.

Gülməmmədov fikrini belə tamamladı ki, əgər xüsusi məşqlər vasitəsilə və ya təsadüfi xəsarət nəticəsində “ikinci diqqət” önə çıxarılmırsa, o, insanın bütün həyatı boyu arxa planda qalır və ona xidmət eləmir.

Professor sözünü bitirib aşağı baxdı. O, ilk dəfə professorun adətən qaynar bulaq kimi oynayan gözlərini belə toxtaq baxışlı görürdü. Professor öz postunda ömrünün sonunadək dayanacağı mükafat kimi qəbul etmiş əsgər kimi sakit və nə vaxtsa dəyişiləcəyinə ümitsiz idi.

Qaraşehərdəki yol qovşağının çəmənliyindən qaçmış qara kişi lingini söhbətxananın taxta məhəccərinə söykəyib oturur, oyuq gözlərini onun pəncərəsindən çəkmir, hərdən əl-qolunu ölçə-ölçə donquldanırdı. Neftdən nigaran idi. Dənizi tərk etdiyi üçün ondan narazı qaldığını necəsə səssiz ifadə edib ona çatdırı bilirdi.

Bir dəfə marağı güc gəldi, söhbətxanaya gedib onunla yanaşı oturdu. Sağlığında aqressiv adam olmuşdu, heç şübhəsiz. İndi aqressiya metalı deşib hər tərəfindən zəhərli duman kimi havaya qalxırdı. Bütün hərəkətləri, baxışları ilə ona yalnız neft lazım olduğunu deyirdi. Neft erasının bitmək üzrə olduğunu nə eşitmək, nə də başa düşmək istəyirdi.

Tofiq danışdı ki, tavada qızardılmış balıq sıçrayıb şappıltı ilə onun alına dəyəndən sonra ovxalanıb boşqaba tökülüb. Danışdıqca tərləyən dəz başının eyni yerini ovcunda xışmaladığı qatlı dəsmalın eyni üzü ilə pəsinib usanmadan silirdi. Elə bil başına yuxarıdan düşən damcının bir azdan qurtaracağına əmin idi. Ölgün, yağsoy baxışları gah professorun, gah da onun sifətindən sürüşüb yerə tökülürdü. Qarşısındakı adamın professor Gülməmmədov olduğu yadına düşəndə diksinib özünü yığışdırır, fantaziyasına hədd qoymağa çalışırdı. Ancaq çox keçməmiş yenə özünü unudub nağıl danışmağa başlayırdı.

Sonra Tofiq, özünün dediyinə görə, indiyədək xəcalətini çəkib qurtara bilmədiyi bir hadisəni danışdı.

– Xəcalətimdən indi də ölüb yerə girirəm, – Tofiq gülümsünüb girmək fikrində olmadığı daş döşənmiş yerə baxdı.

Dedi ki, cavan vaxtı onlar rayona istirahətə gedəndə necə olubsa, pulları qurtarıb və özlərilə apardıqları qızlardan birini yaxınlıqdakı məşhur seyid ocağına satmaq fikrinə düşüblər. Əvvəlcə sərxoş halda getmək istəyiblər, sonra işə ciddiyyət görüntüsü vermək üçün ertəsi gün ayıq başla getmək qərarına gəliblər. İki oğlan, bir qız, həyəət girən kimi bunların yerindən, duruşundan gözü su içməyən qoca seyid qaçıb evdə gizlənib və xeyli xahiş-minnətdən sonra gəlib görüşüb.

– Bu qadın sənin arvadındır? – uzun qəddi bir qədər əyilmiş, ağ saqqalı və əlləri yüngülcə əsən seyid ağlını Allah almış kimi bundan soruşub.

Tofiq fikirləşib və cavab verib:

– Yox, bu qadın mənim arvadım deyil. Bu qadın qəhbədir. Gətirmişik satmağa.

Qadın susub, çaşmış seyid ondan da möhkəm susub və nəhayət, soruşub:

– Bununla sən məni təhqir etmək istədin, ya qadını?

– Heç birinizi, – Tofiq cavab verib. – Mən elə dedim ki, sən nə aldığını biləsən.

Ortaya yenə sükut çöküb. Ancaq nədənsə sükut çox ağır və gərgin alınmayıb, yüngül keçib.

– Mənim yerimdə siz olsaydınız, bu qadını alardınız mı? – seyid sakitcə onun gözüne baxıb.

– Əlbəttə! – o deyib. – İyirmi üç yaşında, ağzında bir çürük dişi yox, qaş-gözü yerində, texnikum diplomu da sandıqda... Bilirsən, yataqda nə tufan qaldırır? Ömrün boyu görmədiyin ləzzəti alarsan.

Seyid nə fikirləşibse, gedib o biri otaqdan dəsmala бүкүlmüş bir dəst iyirmibeşlik pul gətirib qoyub bunların qabağına və deyib:

– Nə qədər lazımdır götürün.

Onlar da hotelə, restorana olan borclarını və yolpulunu hesablayıb pulu artıqlaması ilə götürüblər.

– Malı sabah gətirib təhvil verəcəyik, – Tofiqin dostu seyidə deyib.

Seyid daha başını qaldırıb bunların üzünə baxmayıb. Yalnız qapıdan çıxanda arxalarının mızıldanıb:

– Sizin mənə üç borcunuz yarandı: biri maddi, biri əxlaqi, biri də mənəvi. Birincini keçirəm. İkincini sizin öz öhdənizə buraxıram, çünki onun şəri yalnız sizə aiddir. Amma üçüncünü qaytarmaq lazımdır.

Tofiq dedi ki, indiyədək bəlkə on dəfə o seyidin evinin yaxınlığından keçib, amma hər dəfə ona baş çəkib üzrxahlıq etməyə nədənsə cəsarəti çatmayıb. Sonra da seyidin öldüyünü düşünüb bu işi həmişəlik unutmağa çalışıb. Amma unuda bilməyib və hələ də xəcalətindən ölüb yerə girməkdə davam edir.

– Sən təcili gedib o kişinin borcunu qaytarmalısan, – professor Gülməmmədov dedi.

– Axı o çoxdan ölmüş olar.

– Fərq etməz. Yunus Əmrə deyib: “Yüz kəbədən yeyrəkdir bir könül ziyarəti”. Sən o deyən borcu necə qaytaracağın haqda fikirləş. Əsas məsələ odur. Elə deyilmi, Yasin bəy?

Yasin bəy bayaqdan borcun qaytarılması yox, qız haqqında düşünürdü. Qız iki halda dinməzdi: ya həqiqətən özünü qəhbə sayacaq həddə enmiş olmalı idi, ya da belə sözlərdən və münasibətlərdən keçib çox yuxarıda dayanmış biri olmalı idi. Heç biri ağlabatan görünmürdü. Ona görə əvvəlcə məhz bunun izah olunmasına maraq göstərdi.

– Bəs qızın bu alverə münasibəti necə idi? – soruşdu.

– Qızın xoşuna gəlirdi, – Tofiq dönüb onun üzünə baxdı və yağsoy baxışları xeyli quru göründü.

– Nə, “qəhbə” sözü?

– Yo-o-ox... – Tofiq tələsik cavab verdi və buradaca öz şübhəsini bildirərək yenə gülümsündü. – Nə bilim, bəlkə də...

Borcların qaytarılmasını professor “niyyətin təmizlənməsi” kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, niyyətin təmizliyi borcun dərəcəsiindən asılı olaraq yola çıxmış adamın uğuruna mütləq təsir edir. O dedi ki, borcu bilavasitə və dolayısı ilə qaytarmaq mümkündür.

– Yaddaşa əzab verən xatirələri yazmaq həm də böyük etirafdır, yəni borcun dolayısı ilə qaytarılmasıdır, – professor yavaş-yavaş ovxaladığı, daha doğrusu, pişik kimi özünü yalayan əllərinə baxa-baxa dedi. – Əgər borcu

dəyərində qaytarmaq mümkün deyilsə, etiraf müəyyən mənada o dəyəri əvəz edə bilər.

Sonra professor borcun günaha çevrilmə xüsusiyyətlərini, səbəb və nəticələrini izah etdi. Bu çox çətin bir izahat, daha doğrusu, mürəkkəb bir proses idi.

– Bəlkə sən mənə kömək eləyəsən? – professorun evindən çıxıb maşına oturanda Tofiq ona dedi.

– Nə mənada? – o dedi.

– Bir yerdə gedərdik seyidin ocağına, iki-üç saatlıq yoldu buradan. Qəbrini ziyarət edərdik... Baxardığ görək nə alınır.

– Yaxşı olar sən o dostlarınla gedəsən.

– Dostum xaricdədi, qızın da ailəsi-uşağı var...

– Onda təkbaşına tərləməli olacaqsan, – o dedi. – Bu elə məsələdir ki, hər kəs özü öz çulunu sudan çıxarmağı bacarmalıdır.

– 22 –

Qəssab əti ipdən şaqqa-şaqqa endirib kötüyün üstündə sənətin qanunlarına uyğun şəkildə doğraya-doğraya “Qoyunu qoyun, keçini keçi ayağından” xalq havasının son akkordlarını dəhrədə yüksək peşəkarlıqla vururdu. Belə ki, o, ölçülərini göydə müəyyənləşdirdiyi hər tikəyə dəhrəni birçə dəfə endirməklə sümüyün əzilib qəlpələnməsinə yol vermir, bütün ətlərin qenimi bıçağın xidmətindən bu mərhələdə, demək olar ki, istifadə etmirdi. Qurbanlığın sahibi rolunda çıxış edən Səidənin göstərişi ilə bozbaş üslubunda doğranıb kötüyün böyründəki qazana yığılan ət qüdrət halvasitək artırdı. Bu halda, kabablıqdan fərqli olaraq, düz xətt üzrə ortadan bir zərbəyə baltalanan qabırğaların və ətin başqa hissələrinin üzərindəki nazik bətn pərdəsini soymağa da ehtiyac qalmırdı.

Səidə ərinin kreslosuna yaxın yerdə süfrə açıb ətin tam doğranıb qurtarmasını gözləyirdi ki, payları bölsün. Gözüyumulu uzanmış Səməd Misiroğlu ətrafdakı səsləri eşidir və özünün mal-mülk baxımından zəngin adam olmadığına şükür etməyə çalışırdı. Arzularının bir hissəsi tökülüb şəhərin küçələrində, şəhərlə kənd arasındakı çöllərdə, yollarda qalmışdı, zəngin olsa, onları da yığıb-yığışdırardı. Onda nə olacaqdı? Özünün, arvadının, oğlunun, qohum-əqrəbasının, tanış-bilişinin əziyyəti, qayğısı bir qədər azalacaqdı. Azalacaqdı, ancaq yenə də heç zaman tükənməyəcəkdi. Gör, bu dünyadan kimlər, nə qədər dərdsiz, azar-bezarsız, xoşbəxt yaşayan insanlar, şahlar, padşahlar gəlib keçib! Əvvəllər bu dünyada arzusu qalmayan gənclər intihar edirdi, indi arzularına çata bilməyəcəklərini hiss edənlər gedir. Dünyanın bütün naz-nemətini Səidənin qurbanlıq əti kimi təsəvvür edib o ətin bir tikəsini belə yemək üçün mürgüləyən canında iştaha iştartısı tapa bilmədi. O, iştahadan düşmüş zəngin bir qocanın öz yanında iştaha açmaq üçün yeyib-içən kələ saxladığını eşitmişdi. Deyilənlərə görə, sonradan məlum olmuşdu ki, təkçə iştahaaçan roluna qane olmayan kələnin iştahası başqa şeylər də istəyəndə qoca onu güllələmişdi. Nə qocanı, nə də kələni şəxsən tanıyan vardı, çox güman ki, bu kiminsə uydurması idi, yemək-ichmək, firavanlıqla bağlı olduğu üçün dildən-dilə keçmişdi.

Küçədən gələn maşın, adam səsləri həyətin sakitliyini Səməd Misiroğlunun mürgüsü ilə bərabər dağıtdı. Səməd gözlərini açıb qonaqları darvazanın bu üzündə görəndə başa düşdü ki, bayaqdan bəri bu həyətdən qətl hüznünü

qovmaq üçün arzuladığı məhz qonaq imiş. Gəlib çıxdılar: Aysel və qızı. Qabaqda onların məşhur qara pişiyi “Bunçuq”, arxasınca da özləri darvazadan içəri keçib həyətin ora-burasına boylandılar və birbaşa səkiyə tərəf addımladılar: Aysel, qızı Məleykə və pişik. Üçü də qapa. Daş pillələrin üstündəki işıqlı payız naxışlarını ehtiyatla ayaqlayıb yuxarı qalxdılar və Səmədin gün qızdirmış, tərtəmiz yanağından öpüncə Səidə də əllərini silə-silə özünü yetirdi.

– Nə yaxşı gəldiniz! – Səidə dedi. – Qulağımız batmışdı bu çölün düzündə.

– Getdik ziyarət elədik, dedik, keçək bu yana görək, nə var, nə yox, – Aysel dedi.

– Allah rəhmət eləsin! – Səidə mızıldandı.

– Yenə getdi uzandı qəbrin üstündə, gözlərini də yumdu, – Aysel pişiyi göstərdi. – Dürğuzub getirməsəydik, oradaca qalasıydı.

Pişik söhbətin ondan getdiyini eşidirmiş kimi gözlərini geniş açıb dinlədi, sonra çoxdan görmədiyi həyətin ora-burasına boylandı.

– Biz də qurban kəsmişik, – Səidə dedi. – Adilin qızına demişdim. Şükür hər şey yaxşı oldu.

– Allah qəbul eləsin, – Aysel dedi. – Bunçuq, get qəssabın yanına, sənə də bir tikə qurban eti versin.

– Get, Bunçuq, get, – Məleykə də pişiyi yönləndirdi.

Bunçuq səssizcə dönüb pilləkənləri aşağı düşdü, qəssabın da xüsusi dəvətini gözləyəndən sonra quyruğunu qaldırıb əda ilə ətə doğru addımladı. Onun təntənəli yerışı, daşın üstünə atılmış ət tikəsini diqqətlə iyləyəndən sonra sanki çəngəl-bıçaq götürərək incə dişləmələrlə yeməyə başlaması qəssabın usta gözündən yayınmadı.

– Qulturnu pişiyə oxşuyursan, – qəssab ona göz vurdu. – Heyvanlar aləmində qultura işə yaramaz. Gücün, qüvvətin, bijliyin olmasa, acından ölərsən.

Qəssab doğranmış ət qazanını aparıb səkiyə qoydu, qayıdıb dərini arabanın içinə sərdi və qoyundan qalan nə vardısı, hamısını ora yığdı.

– Allah qəbul eləsin! – deyib getdi. Darvazadan çıxanda geri dönüb səsləndi ki, maşının işıqları yana-yana qalıb.

Məleykə işığı söndürməyə getdi.

– Maşallah, çox qəşəng qız olub Məleykə, – Səməd gülümsündü. – Oğlumuz olsa, alardıq.

– Ayın 14-də diplom işinin müzakirəsi oldu. – Aysel dedi. – Xeyli təriflədilər. Amma qeydlər də vardı. İndi onları düzəldir.

– Çox yaxşı, – Səməd dedi. – Sənin öz işlərin necədi?

– Məni keçirdilər iqtisadiyyat idarəsinə. İndi yaxşıdı, həm birbaşa ixtisasımdı, həm də evə yaxındı.

Bunçuq Məleykənin arxasınca getdi. Sağsağan onun gəmirib qurtarmadığı sümüklü tikəni götürüb qonşu binalara tərəf uçdu. Sağsağanın əraziyə ciddi nəzarət təqdirəlayiq idi.

Səidə səkidə açdığı süfrənin üstündə qurbanətini paylara bölməyə başladı. Bölüb paylaşmağa bir şey olanda, bu iş hər kəsə ləzzət verir. Olmayanda bulağın gözü tutulur, bulaq yavaş-yavaş unudulur, köhnəlib dildən və nəzərdən düşür. Sonra o bulağın şəfalı suyu ayrı bulağın gözündən qaynayıb çıxır. Beləcə, eynən adamlarda olduğu kimi, yalnız ad dəyişir. Mahiyyət isə başqa ünvana və məkana aidiyyəti ilə dəyişilməz qalaraq köçün davamına qoşulur.

– Məleykə ölkədən getmək istəyir, – Aysel gözəyarı bölgüdə Səidəyə kömək edib qurtarandan sonra dedi. – Qalmışam belə, nə “get” deyə bilərəm, nə də “getmə”.

Məleykə hələ son qərara gəlməmiş kimi, gözlərini qıyıb yolunu dönməkdə olan qırmızımtıl günəşə baxırdı. Anası onun yerinə danışdı. Deyirdi ki, iki uşağı olsaydı, nə vardı ki!

– Qədimdə deyirdilər, qaçan ev olsaydı, oturanın bağı çatlayardı, – Səidənin yarası qövr elədi. – Odey, bizimki gedib oturub xaricdə. Xoşbəxt olub, ya bu yaşımızda nəvələrimizin üzünə həsrət qoymaqla bizi xoşbəxt edib?

– Əslində, rəhmətlik özü də hərdən deyirdi ki, çıxmaq gedək, çərlədik burada söz ütləməkdən, – Aysel fikirli-fikirli dedi.

– Bir də “göz ütləməkdən” deyirdi. Bilmirəm, qafiyə xətrinə deyirdi, ya müəyyən yaşdan sonra ətrafa baxmaq da problem olur.

– Olur, olur, – Səməd ağır-ağır başını tərpətdi.

– Əmi, sən nə deyirsən mənim bu utopiyama? – Məleykə birbaşa ondan soruşdu.

Suala cavab verməli olacağını bilirdi. Yüz dəfə fikirləşmişdi ki, vaxtında bunu dərk etsəydi, özü də çıxıb gedərdi. Ancaq oralarda daimi yaşaya biləcəyinə arxayın deyildi. Yaşlaşdıqdan sonra isə bütün miqrasiyaları təkzib edərək düşünürdü ki, insan doğulduğu yerdən çox uzağa getməməlidir, orada yaşayıb, orada da ölməlidir. Ancaq gəncliyin dingiltilərle dolu öz qanunları var: dünyanı gəzmək, görmək, zövq verən hər şeydən dadmaq, doymaq və özünün kimliyini dərk etmək. Bu mənada o, kimsəni yolundan saxlamaq fikrində deyildi.

– Görürsənmi, Yasin yoxdur, amma onun bu dünyada ən çox sevdiyi adamlar olaraq siz varsınız, – o dedi. – O heç nəyə xətir sizdən ayrılmazdı, ancaq həyat sərt, ölüm amansızdır, ayırdı. Yəni bu dünyada hər kəs öz həyatını yaşasa da, sonu yoxdur. Yeganə çıxış yolu, onu istədiyin kimi, yəni ağilla, zövqlə yaşamaqla fəlkədən intiqam almaqdır. Sənin ixtisasın səni heç yerdə ac qoymaz. Qalan şeyləri öyrənmək elə də çətin deyil.

Onlar Səidənin mürebbələri ilə çay içə-içə bu haqda xeyli danışdılar və bu qərara gəldilər ki, iki yüz illik problemi çözməyə gücün yetmədiyini nəzərə alaraq ondan müvəqqəti çıxış yoluna qədəm qoymaq olar. Sonrası daha yaxşı olanda getməyə ehtiyac qalmaz.

Səidə payları götürüb qonaqlarla getdi. O isə həyətdə tək qalan kimi darıxmağa başladı. Mürgüsü qaçdı, fikirlərindəki bayaqkı aydınlıq və rəvanlıq yoxa çıxdı. Özünü yalnız bu həyətdə deyil, bütün dünyada tənha hiss edərək xoflandı və neyləyəcəyini bilmədi. Başa düşdü ki, Səidəsiz bu ölkədə də, bu dünyada da yaşamaq onun üçün çətin olar. Gün dolanıb gedirdi, ömür də gedirdi. O isə heç nə eləyə bilmirdi. Özünü bu həyətdə kəsilməyə gətirilmiş qoyuna oxşadırdı. Qoyun kəsiləcəyini bilmirdi, birdən yapışdılar buynuzundan, bıçağı çəkдилər boğazına. O isə bilir. Bilir ki, hamı kimi bir gün onu də kəsəcəklər, amma heç nə eləyə bilmir. Yer kürəsi üzərindəki ölkələr, rəislər və nökrələri ilə birlikdə o qədər böyük və dəhşətli bir gərdislə hərnləndirdi ki, özünü qoyundan da kiçik bir cücü kimi hiss edirdi.

♦ P o e z i y a

Nadir YALÇIN

SƏRÇƏ, AĞLA BİZİ

Qağayılar, qağayılar,
dənizlə göyün sərhədi,
dənizi göyə aparan,
göyü dənizə yetirən
deyin, dənizlə göy
üfəqdə birləşirmi?!

Qaranquşlar, qaranquşlar
hayanda məskən saldınız
məskəni vətən bildiniz?!
darıxıb geri döndünüz.
deyin, qərrib sevinə bilirmi?!

Ey, bayquşlar, tənha quşlar
qaramata qərqləlmisiz
siz təkliyə öyrəşmisiz
aram-aram məhv olmuşuz
deyin, adam tək olə bilirmi?!

Bir dənizin qırağında
qərrib yerdə
tənha olsəm,
üfəqə varə bilməsəz,
bir sərcə yuva qurduğı

ag ac altda basdırın –
məni,
qaranquşu,
bayquşu.

S rc , agla bizi...

* * *

Məni m rm rl rd n çıxarın daha,
 t l  yollardan bezmiş m indi.
Betondan, dəmirdən, daşdan, divardan
soyuq baxışlardan k sm ş m indi.

nolar,  l m m  g zl m yin heç,
qəbir qazanımı s sl m yin heç...

Qoyun torpaq olum, quma b l nim,
səhər  i    kimi şəh olsun  st m.
Yağışın altında saflaşım bir az,
günün istisin  qatlaşım bir az.
Sizi and verirəm bu təbiətə,
o daş,  i   , bu kainata,
məni  lm miş d n kəndə aparın.

mən nə g l  bildim, n   l  bildim,
məni s rh dl yir bu asfalt yollar.

məni m rm rl rd n çıxarın daha...

KƏPƏNƏK QIZLAR

Yaşıdım qızlara nişan gələndə
yaşıdım ağaclar tufanda sındı.
Mənim görüş yerim yadımdan çıxıb,
mənim g manım da dumanda sındı.

Bu yaşıl ağaclar, nazik ağaclar,
o incə barmaqlar bir güman yeri.
Kiminin gümanı budaqda qalıb,
kiminin qanadı lap kaman yeri.

Oxu havadadı, yayı qadalı,
 z  yuxudadı,  li xınalı....

Bir sərçə qonacaq özgə budağa,
Anasının dizi yada düşəcək.
Başını qoymağa yer axtaracaq,
atası qırıqlı köynək geyəcək...

Anası hörərmi saçının ucun?!
darıxar qohumdan-qonşudan gizlin,
şirin laylaları yadına düşər:

“quzum lay-lay
nazım lay-lay
qışım gəlib
yazım lay-lay”

Ay yaşdım qızlar, ay çiçək qızlar,
sevgisi alovlu, kəpənək qızlar.
Mən hələ gözümlü açammamışam,
sizə də elçilər gələcək, qızlar.

DÜNYAYA TƏZƏDƏN GƏLMƏYİM GƏLİR

Bir çiçək ləçəyi incəliyində,
On dörd günlük ayın göyçəkliyində,
dünyanın ipəkdən sabahlığında,
ulduzlu billurdan gecəliyində
bir ürkək ürəyi sevməyim gəlir.

Gəlir, atlı olub çaparaq gəlir,
gəlir dörd bir yandan qorxaraq, gəlir.
Yüyür, ağ tərlənim, yüyür, amandı
bir yandan kəmfürsət əcəlim gəlir.
Tez alışqan tapım,
dərd tüsdülədim,
sonra yağış yağsın duman üstündən,
günəş də boy versin leysandan sonra.
Bu xoş təbiətin şirin oyununda
ehmalca, rahatca ölməyim gəlir.

Nə mən deyən olsun, nə də sən deyən,
bizim sözümlü kim eşitdi ki?!
Bizim başımızı alladan oldu,
bizim dərdimizi kim ovutdu ki?!
Tanrı, səsim gəlmir, bir mələk yolla,
səsimi səsinə calaya bilsin.

Səsimi duymasan, dəyənək yolla,
zərbəsi biryolluq uyuda bilsin.
Dünyadan nə vaxtdır üz döndərmişəm,
dünyaya təzədən gəlməyim gəlir.

MƏNƏ ULDUZ AĞLA

Mənə gün ağlama, nəyimə lazım,
Mənə ulduz ağla, mənə ay ağla.
Alovum isidir qışda özümü,
Mənə bahar ağla, mənə yay ağla.

Gözünün qorasın sıx mənim üçün,
Nəyin varsa dağıt, yıx mənim üçün,
Hərdən gəzintiyə çıx mənim üçün,
Mənli döngələri bir-bir say ağla.

Səni həyatımın təpəri bildim,
Ömür köhlənimin yəhəri bildim,
Gözünün yaşını mirvari bildim,
Gözünün yaşını mənə pay ağla.

YADINDAN YIXILDIĞIM GÜN

Əzildim yadından yıxıldığım gün –
qanadı ürəyimin dizi,
göynədi sevgimin izi,
lap gəlsin, yığılsın yüzü,
amma can verəndə yarı gətirin,
o güllü donunu sarı gətirin.

O gülün içində məst olmuşam mən –
əynində elə bil günəşdi,
həmişə üzü güləşdi,
həsərimin səsi dağ aşdı.
Dağlar duman olur, yolu sar alır,
yolların gözləri yaman saralır.

Yollar ayrıcına ip dolandırım,
ayrı dalanlara döngə olmasın,
sənin yollarında yonca bitməsin,
mənim otağıma kölgə dolmasın.
Günəşsən,
sən doğanda söküləcəm dan kimi,
yanacağam arzun üçün
simurqun lələyi yanan kimi...

ŞUŞALI NƏNƏ

"Qəzetçi" səsləyərək dilləndi Məsmə nənə,
– "Təzə nə xəbərlər var, nə deyirlər bu günə?"
– "Filan yerdə filan vaxt zəlzələ baş veribmiş.
Filankəsin evinə gecə oğru giribmiş.
Sabah hava yağışlı, gecə isti olacaq,
Turistlər axın edir, Bakı yaman dolacaq."
Qayıdanda hər axşam qəzetçi öz evinə,
Məsmə nənə yüyürür tez sevinə-sevinə.
Televizor da danışır, radio da səslənir,
Nənə tək xəbərləri qəzetçidən dinləyir.
Hərdən bir-iki dənə qəzet istəyir nənə,
Sərir dibçək altına su tökəndə güllərə.
Hərdən büküb tıxayır qapının arasına,
Hərdən məzəmmət edir gözünün qarasına:
"Kaş özüm oxuyardım, görəydim nə var-nə yox,
Bircə görməyimi də Tanrı mənə gördü çox".
Şuşadakı evinin sənədini gizlicə,
Açır yenidən bükür qəzetlərə hər gecə.
Yağışlı payız günü qəzetçi tez sevincək,
Məsmə nənə yaşayan küçəyə tələsərək
İstədi xəbər versin, "Nənə, yazır ki, qəzet
Şuşa artıq qayıdıb, sən də muradına yet!"
Qapını döydü durdu, səs gəlmədi səsinə,
Heç kimi tanımır ki, səslənsin bir kəsinə.
Qəzetçi tez-tələsik qırdı qapı-bacanı,
Gördü gözü yumulu həmişə nur saçanı.
Gözünün yaşın tökdü qəzet tutan əlinə,
Yavaşca pıçıldadı: "Şuşa qayıdıb nənə..."
Nənənin son laylası Şuşanın müjdəsiydi,
Qəzetlər də nənənin yeganə kimsəsiydi...

YAŞIL KÖYNƏK

Teldə həftələrlə asılı qalıb,
götürən yoxdu ki yaşıl köynəyi.
Bir tənha kişinin can ağrısıdı
ütü umuduna qalan köynəyi.

"köynəyi yaşıl oğlan,
əcəb yaraşır, oğlan..."

yaşıl köynək
yaşıl yarpaq

solub vaxtsız hər ikisi...
biri teldə solub gedir,
biri yazdan küsüb gedir...
hansı tində ölüb gedir
bu məhlənin nər kişisi...

dərdi yaşıl-yaşıl
yadır mışıl-mışıl...

deyirlər bəxtəvər yuxudan qalmır,
deyirlər çörəyin ikisin alır...
çörəyi çörəklə yeyir bu kişi,
yatanda üstünü basdıran olmur,
dünyadan əlini üzür bu kişi...

Gedir, gedir, görən hara?
gəlsin daha deyir yara,
köynəyini çəkin teldən,
gecdir daha,

yaşıl xara, yaşıl xara...

DƏNİZİN SAHİLİNDƏ

Qızmar qızılı qumlar üstündə
Qumral saçların dalğalanır gilavarla hamahəng...
bir qumru kimisən, zərif, incə, ürkək...
Qırmızı donun günəşin
qızıl qırmızı şəfəqlərindən rəng alır,
ey qələm qaşlı,
qu misalı,
qədəmləri büllur...

Qızmar günəşin ağuşunda isinən sulara
qəhərli xatirələr qərq eləməyə gəlmişəm.
qorxuram o xatirələrlə birgə özüm də batıb gedim
qəhrəman suların köksünə,
suyun altda bağırmaq istəyirəm:
"Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi..."

Qızmar günəş qırmızılaşır,
qürub çağıdır, ey qağayılar,
qəhərli xatirələr də batmayıb,
amma qəhərlənə-qəhərlənə
qayıdanda geri
qumral saçlı, həmin qiyafəsində mədhuş olduğum

gülümsədi,
elə bil günəş yenidən oyandı,
qüruba sinə gərdi
qələmqaşlı,
qu misalı,
qədəmləri büllur olan qız...

* * *

bir oğlan çıxacaq qarşına bir gün,
əllərin əlinə
gözün gözüne
bənd olacaq, əzizim.
sənin acı sözün də
qənd olacaq, əzizim.

görəsən saçındakı min bir telin içində
ağ tükü görəcəkmiz?
bir ani baxışından
ürəyindən keçəni
biləcəkmiz?
and olsun o kövrək gülüşünə,
lap şəh düşə, gün üşüyə,
ağ tükü də görəcək, gözlərindən güləcək,
nə mən tək sevəcək,
nə sən tək sevəcək.
köhnə ünvanınıza getməyəcək, əzizim,
biz keçən küçələri rahatca tapdıyacaq,
bilməyəcək, əzizim...

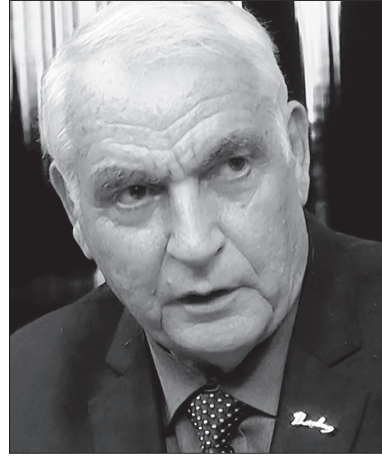
məndən danışsan ona,
soruşsa ki, sevirdin?
desə, darıxırsanmı?
o “yox”unda olacağam,
həmin gecə ağlama,
söz verirəm,
yuxuna da gələcəm...

Tahir TAISOĞLU

Asılqan buynuzu*

♦ Roman

II hissə

Səhər saat 10 vədələrində rayondan çıxdı. Sükan arxasında yol sürə-sürə düşünür, plan cızırdı... Əvvəl hara getməli, kimi görməli, kimə nə deməli... İş yerindən də arxayın idi, icazə almışdı. Ona görə də tələsmədən asta-asta, yol qaydalarını gözləyə-gözləyə maşını idarə edir, doğma Azərbaycan radiosunun məşhur "Bulaq" verilişinin şirin, dadlı "suyundan içə-içə" mənalara dalırdı.

Şəhərdə maşını bir dalda, sakit yerdə saxlayıb gəldi nəşriyyata. Üçüncü mərtəbəyə qalxıb dəhliz boyu gedəndə, sol əldə, böyük bir zalda, təxminən, sayı 30-35 nəfərə yaxın qız-gəlinin oturub işlədiyini gördü.

Maraq nə qədər güc gəlsə də, yenə dayanıb baxmağa həyası yol vermədi, cəsarəti çatmadı. Heyrət içində idi: "Dədə vay! – dedi. – Bu qədər adam bir otaqda?" Xeyli sayda işçi olan yerdə elə səssizlik hökm sürürdü ki... Elə bil burada bir bəni-insan yox idi. Sonradan öyrəndi ki, o nəhəng zal, sən demə, korrektorların iş yeri imiş. Hamısı da bir-birindən gözəl, cazibəli... Mədrəsə kəndində gördüyümüz erməni qızı heç bunların əlinə su tökməyə də yaraşmazdı, şərabın təsirindən az qalmışdıq ki, ikimiz də ona vurulaq," – deyə özünü qınadı. Geri dönüb həmin nəhəng zalın açıq qapısının yanından bir də keçdi, yenə həmin sakitliklə, təmkinlə işləyirdilər, bəziləri hərdən başını qaldırıb kəçənlərə oğrun -oğrun nəzər salırdı, o da bircə anlıq...

Ötkəmin yadına Xaqani adına sovxozun üzüm bağlarında işləyən, üz-gözləri bürüntülü, əllərini qışda şaxta, yayda Günəş yandıraraq qaraltmış qız-gəlinlər düşdü nədənsə... Buradakı səssizlik hara, oradakı hay-haray hara?... Orada – sovxozun üzüm bağlarında tənəkləri budayan, arıtlayan bağ qayçılarının şaqqıltısı gurultulu şum traktorlarının səs-küyünə qarışırdı... Sakit saya, boş səmasında qara, qovğalı qarğaların seyrək, tək-tük qağıltısı... Burada isə... korrektorların iş, oxu otaqlarında səssizlik... Əlyazmaları oxuyub, arıtlayan qələmlərin səssizliyi... Oxunub təmizlənən romanların, povestlərin, şeirlərin zəngin, dolu səma-

* – Əvvəli jurnalımızın ötən sayında

sında isə... dünyanın bütün rəngləri, səsləri, üzləri, sevgi, məhəbbət pıçıltıları, uğurlu nikahların sevincdən uçulan toy-calğı sədaları, qısqanlıq, xəyanət uçurumları, həsrət yarğanları, sözün ən mənalı ülgüləri – bütünlüklə həyat yaşantılarının imitasiyasından doğub gələn hər cürə fərziyyələr, gerçəkliklər... Səssizcə incələnən çoxçeşidli məna çalarları...

Orada – üzüm bağlarında isə hay-haray... qız-gəlinlərin atmacaları... onlara qarışan tənək budayan, arıtlayan bağ qayçılarının şaqraq səsləri... Burada – nəşriyyatda isə qələmlərin ucunda səssizcə, sükut içində arıtlanan, gələcək kitabların əlyazmaları... Birində səs-küy, o birində isə səssizlik...

Gözə-gözə gəlib Vidadinin otağını tapdı:

– Nə yaxşı gəlib çıxdın, – həm ciddi, həm də zarafatla söz atdı, – “abırlı” gəlmisən, – yeni çaxır gətirmisənmi?

– Əlbəttə...

Maşının yanında Vidadi müəllim:

– Bəlkə, aparaq bunu qoyaq bizə, qayıdaq, uzaq deyil, Bayılda oluram.

Ötkəm fikrində: "Vallah düz deyirlər bu Vidadi Yusif, doğrudan da çox cüvəllağı, ütüy adamdı, elə hey buradan vurur, oradan çıxır, rayonda da işləyəndə elə beləydi, oddan diri, sudan quru çıxırdı, halal xoşu olsun, o qədər yoldan keçib ona pay gətirmişəm, indi də deyir ki, gəl onu evimizə də çatdırıq".

– Canım, bu, rayon maşınıdır, harda görsələr, saxlayacaqlar (onda rayon nömrəli, seriyalı maşınlar hələ-hələ şəhərin küçələrində görünmürdü), qoy bir taksi tutum, siz gedin. Mən də çıxım nəşriyyata.

O, Vidadi müəllimi yola salıb, maşınından əl çantasını götürdü (içində xanımın bayram hədiyyəsi), nəşriyyata daxil oldu.

Korrektorların qapısının ağzından keçəndə yenə o tərəfə baxa-baxa, istər-istəməz, iti, isti yerişini qısdı, soyutdu: – Bu “səssiz xanımlar” 8 mart öncəsi elə bil bir az da gözəlləşiblər, – deyə özü özlüyündə düşündü və bu qərribə kəşfinə, bənzətməsinə güldü də.

Dəhlizdə dikdaban çəkməli bir xanım və üç kişi mübahisə edirdilər; səsləri açıq-aydın eşidilirdi, Ötkəm, deyəsən, bu mağmın görkəmli, eynəkli kişini hardasa görmüşdü, üz-gözü tanış gəlirdi ona:

– Epik zaman ilhamla yazılmış heç bir əsəri ört-basdır edə bilməz.

– Bəli, bəzən vaxt, zaman şeirimizin, nəsrimizin filoloji təhkiyəsinə bir az da zənginləşdirir, – dikdaban çəkməli xanım ona dəstək verdi.

– Yox, əslində, Əfzələddin Xaqani dəfn edilə bilməyən ağrılarında hələ o çağlarda belə, öz şöhrətinin yeknəsəqliyini yaşayırdı.

Ötkəm Xaqani sözünü eşidib marağının daha da kəskinləşdiyini hiss etdi, dayandı yerindəcə.

O biri – üçüncü adam, balaca, süddənyanıq, cıbıldız kişi, qeyzlənərək hər ikisini, həm eynəkli mağmın kişini, həm də uzun ayaqları olan, dikdaban çəkməli yaraşıqlı xanımı qınaqlı nəzərlərlə süzdü:

– Qeyri-trival düşüncə baxımından götürsək, o, öz böyüklüyünün mutluluğunu göstərmirdi, yaşamırdı heç vaxt...

Bu məqamda onların söhbətinə müdaxilə edən, özünü ələ alıb yağmalamaq istəməyən kök, yanbızlı bir xanım birnəfəsə:

– Deyəsən, indi də dəhlizdə əməlli-başlı ədəbi bir çökəklik yaratmaq istəyirsiniz ki, hər buradan keçənin əl-ayağı ilişsin, yıxılsın, – deyə o, yanımış, qaralmış sir-sifətindən və daraq batmayan sıx, pırtlaşq saçlarından və geyimindən açıq-aşkar kəndçiliyini bürüzə verən, onlara diqqətlə, riqətlə qulaq asan Ötkəmə işarə edərək, uzaqlaşdı.

Ötkəm əməlli-başlı pərtləşdi, bayaqkı heyranlığı, marağı soyudu, sinsidi. Yoluna davam etdi. İlk rastına çıxan, gah o yana, gah bu yana baxa-baxa, atıla-atıla yerilən, təxminən 17-18 yaşlarında bir qıza üzünü tutdu:

– Xanım, deyə bilməzsiniz Ətiqə xanım burada hansı otaqda oturur?

– Ətiqə xanım? Direktoru soruşursunuz?

– Bəli.

– Birincisi, mən xanım deyiləm, mənim hələ 18 yaşıma olmayıb, burada yaşlı qadınlara “xanım” deyirlər, – emosional bir rixşəndlə güldü, – ikincisi, səni onun yanına kim buraxar ki...

– Sən onun yerini nişan ver, mən içəri keçərəm.

– 4-cü mərtəbə, 6-cı otaq.

– Sağ ol, qəşəng qız...

– Sən də sağ ol... – güldü.

Qəbul otağında adam çox idi. Qadınlar, kişilər...

Ötkəmin yanında oturduğu çənəsi saqqallı kişi, hiss olunurdu ki, rəssamdır, hansı bir kitabınsa tərtibi ilə bağlı direktorun rəyini bilmək istəyirdi, kitabın rəngli üz qabığı əlində idi. Özü də səbirli və təmkinli adama oxşayırdı, üz-gözündə heç bir narazılıq cizgiləri görünmürdü. Başqa iki qadın – hərəsinin əlində quş lələklərinə oxşar, dəst-dəst yığılmış vərəqlər qovluğu vardı, yəqin, gələcək kitabların redaktorları idilər, mətbəəyə göndərmək üçün əsərlərin əlyazmalarını – korrekturasını direktorun təsdiqinə gətiriblər. Bir-biri ilə xısın-xısın danışdılar; elə bilirdilər onların danışığını heç kim eşitmir.

– Səndəki kimin əsəridir? – deyə titul vərəqəsinə baxa-baxa soruşdu.

– Onun... bildin də... lap yığmışdı məni bağaza, artıq canım qurtarır... Bircə qol çəkseydi... Mən də rahatlaşardım, real və illüziya aləmlərini gətirib bir ay-nada göstərir. Hələ bu bir yana, ritualları, həm də atributları etnoqrafik poetik təsvirlərə calayır, sujet xəttini də elə duyğuların qanadlarında ora, bura elə çəkib aparır ki, sanki simvolizənin nə olduğunu heç eşitməyib də...

– Hələ sən onu deyirsən... Bizimki, – deyə əlindəki “quş lələklərini” bərk-bərk sıxaraq – elə bil bu “lələklər” indicə canlanıb, qanadlanıb uçacaqdılar, eksperimentlərdən elə yapışib ki... Elə bilir heyrləndirmə hissləri ilə fəlsəfi-estetik bir refleksiya aləmi qurub onu oxucuya sıraya biləcək.

– Yenə Allaha şükür, canımız qurtardı, daha yüz il də qala, belə cəncəlli qovluqlara yaxın durmaram.

– Mən də elə...

Ötkəm ikinci xanımın xasiyyətə atmaralı olduğunu hiss etdi: “Allah eləsin gələcəkdə kitabım belə adamın əlinə düşməsin” – düşünərək fikrə getdi.

Gözləri halay-valay vuran orta yaşlı şair isə yaman qəzəbli görünürdü; durur, var-gəl edir, sonra yenə gəlib öz yerində otururdu. Az qalırdı direktorun qapısına bir təpik vurub çıxıb getsin... Katibə tez-tez girir, çıxır, telefon zənglərinə cavab verirdi, başını qaşımağa macalı yox idi: “Məşğuldur, sonra zəng edəsiniz. – Nömrənizi deyın, yazım, verərəm özünə. – Sizsiniz yoldaş Vəliyev? – bu dəqiqə qoşaram”.

Bir müddət keçəndən sonra “yad” adamı – Ötkəmi elə bil indi görürdü:

– Sizi necə təqdim edim? Rayondan gəlmisiniz?

– Ötkəm Məmmədli.

Axır ki, onun da növbəsi çatdı.

– Keçin.

İçəridə, sən demə, iki qadın da varmış. Biri lap ixtiyar, qarabuğdayı, şişman, həm də qaraqabaq (amma qara gözləri 18 yaşlı qızın gözləri kimi qaynar,

oynaqlı), o biri gülər üzlü, nur çöhrəli, mavi gözlü, dolu bədənli... Özləri də elə arın-arxayın yerlənib, yataqlanıb oturmuşdular ki, elə bil buradan durub heç yerə getməyəcəkdilər. Ötkəm özünü itirdi, birtəhər oldu, elə bilirdi ki, direktoru otağında tək görəcəkdı. Həm də təəssüf etdi ki, bunların gözünün qabağında hədiyyə ətiri ona necə verəcək.

Direktor: – Oturun, – dedi.

Hər üçünün gözləri Ötkəmdə idi. Amma... Gəncəyə gedəndə məşindəki "Daş"la, indi gördüyü bu xanım arasında zəmin asiman fərqi vardı. Ötkəm əməlli-başlı özünü itirmişdi. "Daş" başdan-ayağa çiçəkləmişdi, üz-gözü nura bürünmüş, gözəlləşmişdi! Gözləri gülür, sir-sifəti qızılgülün ləçəkləri kimi acılıb allanmışdı. Amma heç biri dinmirdi, üçü də eləcə baxırdılar...

Ötkəm sağ əli ilə saçlarını sola tərəf sayaladı, özündə deyildi, heç bilmədi bu saç hamarlamaq fikri hardan gəldi ağına, ona ağırlıq verən bu baxışların altında əzilməmək, salamat qalmaq yolu idi bu guya.

Ahıl, qarabuğdayı xanım:

– Sənin nə yaraşığı barmaqların var, – dedi.

"Dədə vay! Bu nə danışır". O lap pərt vəziyyətə düşdüyünü hiss etdi. Bilmədi nə desin. Həm də nə deyə bilərdi axı.

– İndiyəcən sənə bu barədə heç nə deyən olmayıb?

O, daha da pörtmüş halda başının işarəsi ilə "yox" cavabını verdi.

Direktor: – Cavan oğlanı çox da utandırma, – deyər qarabuğdayı xanıma nəzər salıb özü söhbətə başladı:

– Yol gedirik... – Sən demə, Ötkəm içəri girənəcən Ətiqə xanım onunla bağlı yol söhbətlərinin bəzi təfərrüatlarını danışmış, – özüm də işdən birbaşa yola çıxmışam, acam, həm də yorğun, əsəbi. Bu yazıq da mənə deyir gəl saxlayaq bir yerdə, çay içək. Deyirəm, yox, mən istəmirəm. Sən istəyirsən düş iç, – gülür... Sonra üzünü dolu bədənli, mavi gözlü xanıma tutur: – Bu cavan oğlanın adı Ötkəmdi. Qoy sənə də deyim, Gəncə səfərimin yol yoldaşı bu idi.

– Nə maraqlı adı var, – mavi gözlü, gülər üzlü xanım dilləndi.

"Qadınlar bir yerdə cəm olanda kişiləri təkləməyi sevirlər, deyəsən" düşündü Ötkəm.

– Həm də gələcəkdə bizim müəlliflərimizdən olacaq, – dedi direktor.

İndi də xanımları onunla tanış etməyə başladı: "Bu gözəl xanım mənim müavinimdir, – deyər qarabuğdayı ahıl xanıma nişan verdi, – Ətiqə Baxışova..."

Ötkəm: – Oxumuşam, tanıyıram, – dedi.

– Bu gözəl-göyçək gəlin isə Aygün Bərşadlıdır.

Ötkəm sevindi – axır ki, izalə olub getdilər, fürsəti fəvtə verməyib:

– Ətiqə xanım, üzr istəyirəm, bu gün qadınlar bayramıdır, sizin bayramınızı təbrik edirəm, – çantasındakı bükülü balaca qutunu masanın üstünə qoydu, özü də əməllicə utana-utana, çünki ömründə heç bir qadını, qızı hədiyyə ilə təbrik etməmişdi.

– Yox, yox, bu nədir, xahiş edirəm, götürün, xahiş edirəm, – dedi, doğrudan da, özündə ciddi narazılıq cizgiləri vardı.

– Bayram hədiyyəsini, bayram payını geri qaytarmayın, xahiş edirəm...

Ətiqə xanım xəfif bir təbəssümlə qutunu götürüb masasının siyirtməsinə qoydu:

– Bayram hədiyyəsinə görə sağ olun, amma bunsuz da keçərdi.

– Yadınızda varsa, yolda demişdin ki, mart ayında Altay müəllimin ad günü olacaq Bakıda...

– Hə, bilirəm, nə yaxşı yadınızda qalıb, – gülümsündü.

– Onları unutmaq olarmı? Bizim üçün orada nələr etmədilər...

Xanım məmunluqla güldü:

– Sağ olun, görünür, siz çox etibarlı oğlansınız.

– Ona görə də rayondan gələndə bir az kənd ayın-oyunu da gətirmişəm, həm də bütöv bir qoyun... aşağıda maşındadır...

– Diridir qoyun?

Ötkəm güldü:

– Yox, kəsilmiş, hazır...

– Onda cəmdək deyin də... Qoyun dediniz, elə bildim diridir.

Ötkəm səhvini o dəqiqə anlayıb utandı: "Bu mən – tərəkəmə balası, kənd adamı, o da şəhərli xanımı..."

Ətiqə xanım daha dərinə getməyib dedi:

– Yerinə düşdü, nə yaxşı... Altay müəllim bu gün Bakıdadır, səhər-səhər zəng eləmişdi mənə. Demişdim ki, axşama qonağımsınız. Sizi də görse, şad olacaq.

Ətiqə xanım ciddi, işgüzar görkəm aldı:

– Onda dayanın, Aygün Bəşadlını çağırım, onların Novxanıda yaxşı şəraiti olan geniş bağ evləri var, özü də çox səliqəli xanımdır, bayaq gördünüz də bura...

– Bəli, – dedi.

Fikrində "gözəl-göyçək gəlin" sözünü dolandırdı, gülümsündü.

– Gedin, hazırlıq görün, biz də axşama gelirik. Altay müəllimi də gətirəcəyik, əlbəttə.

Selektorun düyməsini basdı, otağa çox zərif və məlahətli bir səs yayıldı:

– Bəli, Ətiqə xanım, eşidirəm sizi...

– Tez gəl də bura.

– Baş üstə Ətiqə xanım!

Ötkəm maşını nəşriyyatın qapısına yaxın bir yerdə saxlayıb gözlədi. Danışılıb, vədələşdikləri kimi, çox da gecikmədən Aygün xanım qapıdan çıxdı. O, cəld maşınının arxa qapısını açıb, xanımı əyləşdirdi, yola düşdülər.

– Yolu göstərsiniz də...

– Əlbəttə, – dedi, həvəslə, gülə-gülə.

Şəhərin tünlüyündən çıxdılar. Ötkəm rahatlanıb xanıma nəzər saldı, Gəncəyə gedən "Daş"dan fərqli olaraq Aygün xanımın üz-gözündə elə bil Aydan süzülüb gələn nur vardı və həm də o işartı narın-narın cıvıltıydı...

Qarşıda "Novxanı" sözü yazılmış lövhə göründü, deyəsən, yaxınlaşıırıq. Ötkəm: – Buradır, çatırıq? – deyə Aygün xanıma baxdı.

– Yox, bura hələ kənddir, biz bağlara gedəcəyik, ayrı-ayrıdır onlar, bizimki "Yuxarı bağlar" adlanır.

– Deyəsən, Xəzər dənizi lap yaxındadır... Burnuma dəniz, yosun qoxusu gəldi elə bil.

– Hə yaxşı hiss etdin, lap yaxındadır dəniz...

– Bu dənizin də adını, necə deyirlər, cox dartışdırıblar, məqsədləri elə olub ki, tək onun adında bizim izimiz – türkçülük, turançılıq inşanəsi qalmasın. Fikir verin, ilk adı tarixi mənbələrdə Alban dənizi kimi göstərilib, Sonra Şərq dənizi deyiblər, təzədən çeviriblər, adlandırılıblar Bakı dənizi. Sonra, Abşeron dənizi adını veriblər, daha sonra Göy dənizi olub bir adı... İndi də Xəzər, Kaspı...

– Yenə yaxşı qurtarıb axırı... – gülə-gülə dedi Aygün xanım, – Xəzər də bizim doğma sözümüzdür.

Onlar gah asfalt, gah da qumlu, əyri-üyri yollarla sola, sağa dönə-dönə gedirdilər. Hərdən böyürtkən çəpərlərindən, hərdən də paslanmış, köhnə dəmir

vərəqələr düzülmüş həyətlərin yanından, gah da səliqəli, mişar daşları ilə hörülmüş hasarların arası ilə yollarını davam etdirirdilər. Axır ki, gəlib çatdılar həmin ünvana – xanımgilin bağına. Əslində, bağ evlərinə. Bu ev böyük, ikimərtəbəli, həm də çoxdan tikilmiş möhkəmbinəli, günəvər bir dirrik idi. Darvazanın qıfılının açarını xanım hələ yolda, çatmamışdan öncə, Ötkəmə vermişdi. Maşını saldı içəri. Başladı şeyləri bir-bir evin ikinci qatındakı mətbəxə daşımağa. Nə vardısı, bir-bir gətirib iri mizin üstünə düzür, hamısını da ayrı-ayrı qoyurdu ki, bilsin nə, nədir. Axtaran da tez tapa bilsin. Quzu cəmdəyini isə taxta döşəmənin bir küncünə qoydu ki, birdən qanı sızar, masanı bulaşdırar. Plastik çəlləkdəki çaxırı görəndə Aygün xanım bir az duruxdu:

– Bu nədir belə?

– Yerli, Mədrəsə şərabıdır, lazım oldu birdən, qonaqlardan hansısa istəyə bilər.

Heç nə demədi Aygün xanım, harasa getdi.

Nə var idisə, hamısını qaldırıb yerbəyer elədi, oturdu ki, nəfəsini dərsin. Ətrafa göz gəzdirdi. Quruluşu qərribə idi bu evin, Ötkəmin gördüyü başqa evlərə bənzəmirdi. Hətta bir az qarmaqarışıq idi, bir suyu partizanların gizli malikəxanalarına oxşayırdı.

Gəldi Aygün xanım... O, artıq ev libasında, türlü geyimdə idi, pənbə rəngli xalınının açıq yaxalığından dolu, dik döşləri görünürdü, yenə də üzündə həmin o gözəllik, baxışlarında isə artıq Ötkəmə məhrəm olan o məhriban hərarət... Elə nazla, işvə ilə gəzirdi ki evdə...

– Aygün xanım, bayaq içəri girəndə həyətinizdə tənək gördüm çardağda, amma budanmamışdı nədənsə...

– Meynələri deyirsən? Hə... Əmir bilmir onların dilini.

(Yolda eşitmişdi ki, Əmir əriddir, Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisidir, siqaret, içki aludəçisidir.)

– O meynələr – bizlər tənək deyirik onlara – təcili budanmalıdır, yoxsa... vəhşiləşər, kollaşarlar. Bağ qayçısı varmı? – Olsa, indi kəsərəm mən. Baxıram, ürəyim ağrıyır, yazıqdılar, boğulacaqlar belə qalsalar!

– İnan ki, mən heç bilmirəm bu bağda nə var, nə yox. Burada o, tək yaşayır (ərinin adını çəkmədi). Mən şəhərdə qalıram, uşaqlarla (iki qızı, bir oğlu var, yolda eşitmişdi söz arasında)...

Ötkəm səliqəli, hündür çardağın yaxınlığına gedib orada dayandı. Həsəd və məhəbbətlə baxdı – yaşlı, yekə, məhsuldar tənəyə. "Ağadayı" növü idi, qayçı üçün çubuqları yerikliyi, şaq-şaq şaqıldayırdı elə bil. Yüngülləşmək, cavanlaşmaq istəyirdi, az qalırdı dil açsın desin bütün bunları... Çünki bir neçə gündən sonra ona qayçı vurmaq olmayacaqdı, nəinki qayçı, hətta bircə qırıq çubuğunu belə əyib sındırırsan, yaş tökəcək, ağlayacaqdı gildir-gildir...

Bu fikirlər içində başını qaldıranda Ötkəm gördü ki, Aygün xanım eyvandır... Baxır, içəri girmir...

"Xalatda, həm də çəhrayı boyalı məstlərdə xanımlar nə gözəl görünürmü!"

– baxa-baxa düşündü, sonra da ürəyində bu fikrə bir əlavə də elədi ki, "xanım iş geyimində yox, əslində, həmişə azad, sərbəst ev libasında olmalıdır"... Həm də istədi desin ki, nə olar, hələ getməyin, qalın orada, eyvanda, bir qədər, ya da nə olar, o qızı çağırın gəlsin – o qızı... Bu onun deyə bilmədiyi gizli düşüncələri idi: "Mən həm sizə, həm də budanmamış tənəyə baxıram, elə sanıram ki, heç biriniz arıqlanmamış, budanmamısınız, heç birinizə çoxdandı əl dəyməyib – yiyə əli – Xaqani sovxozunun direktoru demişkən "yiyə əli", "bağban gözü"... başqadır (onun da hərdən-birdən yaxşı sözləri olurdu...), vaxtı-vaxtında budanıb, yüngülləşdirilməyən, güclü yiyə əli dəyməyən, isti bağban

nəzərləri ilə sığallanmayan tənəkdə piylənmə gedir, çubuqları şişir, yoğunlaşır, bununla da məhsul verməkdən xali olur, qısırlaşır o tənək....

Amma çardaqdakı tənək sağlam idi, çubuqları dopdolu, qıpqırmızı görünürdü, gürünür dibi suda idi, yaxşı qidalanan, su çəkən yeri, mənbəyi var... Qolları gör haralara gedib çıxıb, amma... bununla belə qısır inək kimi yelinləyib, elə ona görə də çəpərdən qonşunun həyətinə rəml atıb, yad tərəfə boylanır, harasa meyil eləyir oğrun-oğrun...

Bu düşüncələr içində bir də başını qaldırıb baxanda... gördü ki... xanım hələ də eyvandır, ulduz kimi şölələnən mehriban təbəssümündən nə isə yenə də anlaşılmayan bir şey boylanır, tamarzı və görməmiş gənc – əslində, xam dayçaya daha çox çəkən Ötkəm, yenə də heç nə anlaya bilmirdi... Özünü silkələyib bunu araşdırmağa, axırına çıxmağa həm qavrayışı, həm də səriştəsi çatmırdı.

Bağ evinin, həyətinin üstündə buludlar hovur-hovur süzürdü. Elə şəffaf hava vardı ki, ciyərləri çatdırı bilmirdi, niyə məhz burada, bu evin üstündə ləngiyirdi bu buludlar, həm də elə bil şübhəli, məkrli-məkrli baxırdılar. Görəsən, nə idi bu bəyaz, sirli buludların fikri, düşüncəsi... Bəlkə, yaşmalamaq istəyirdi bu evin üstünü? Belə dolanmaqda, bizə ürək qızdırmaqda... bəlkə, bir eyləmi, bir sözü var... Qulaqları sanki darı dənəyirdi, elə yaxına gəlmişdilər ki...

Hara getdi bu Aygün xanım, bayaqdan yoxdu yenə, – deyə darıxan kimi oldu birdən Ötkəm:

– Bəlkə, incidi getdi, bəlkə, istəyir mən gedim onun yanına, həm də gördü ki, mən fikir, xəyal içindəyəm, hey susuram. Axı bir də işi çoxdu yazığın, axşam qonaqlar gələcəklər, Allah bilir, nə qədər adam olacaq bu qonaqlıqda? Hazırlığı kim görməlidir bəs? Gözündə təzədən ikiləşdi bu tənək, bayaq eyvanda durub baxan Aygün xanıma çəkdi bir suyu elə bil. Tənək qədər qadın cinsinə bənzəyən ikinci bir başqa bitki yoxdu, həm bar verən, həm də canlı, mədəni bir bitki. Tənək var – şax-şəvəlli, ona görə də "şəl" tənək deyirlər adına, şişman, yanzırlı qadına oxşar... Tənək də var, həmişə yuxarıda – göydə, çardaqda... boyu hündür, gövdəsi möhkəm, dolu baldırlar, uzun ayaqlar, qolları da açılır geniş-geniş... uzun-uzun, al əlinə, sonra dola boynuna... Hələ bu harasıdır, möhkəm kişi dayağı olsa, sarmaşa-sarmaşa qalxar, minər "ərinin" – dayağının boynuna. Sonra da onun çiyinlərinin üstündən baxar aşağıdakı erkəklərə, özü də təkəbbürlə, özündən, həyatından razı-razı: – Əsl qadın xarakterinin, gözəlliyinin metaforası... Yarpaqları da sözlü-söhbətli, titrək, oynaq, gizlənqaç oynamağa meyilli, həm də dadlı-duzlu, dolma üzlü, sinəsi – döşləri dolu, salxım-salxım, gilələri şirin, bal kimi... Al ağzına, şaqqıldat... Həm də sevrə libasını da tez-tez dəyişməyi... xoşlayar rəngdən-rəngə düşməyi... Rəng spektrli: mavi-göy yarpaqları, səhərlər oynaq, qıvrıq şəh parıltılı, günorta – Günəş şəfəqli, axşam – qızılı rəngli, qürubla, çöküşlə dolu – sakit, məlahətli, işvəli...

Ötkəmin bu rəngli, bu çalarlı deyimlər deyimindən, yəqin ki, nə bu tənəyin, nə də eyvandan baxan o biri "tənəyin" – bağ sahibəsinin xəbəri olmayacaqdı... Amma budanmamış bu tənəklər, biri bayırda çardaqda, o biri isə evdə, eyvanda ... hər ikisi gözünün önündə qəmli, mükəddər dayanmışdı... Hər ikisinin gözü yolda, hər ikisi tək-tənha... Nədənə, Aygün xanımla budanmamış tənəyin arasında Ötkəm elə bil assosiativ bir bağlılıq, yaxın əlaqə görürdü. Onları bir-birinə bağlayan bağlar, bu yazbaşında – baharın gözəl bir çağında elə bil hardansa boy verib göyərmişdi, ona görə də indi açıq-aydın görsənirdi...

– Aygün xanım, bu ağ güllər nədi belə?

– Hansılar?

– Budur ey... bunlar, – deyə o, yaşıl-yaşıl zoğların içində ağ saplaqlı, beş-altı ləçəkli bəyaz gülləri göstərdi.

– Nərgiz gülləridi də... bilmirdin bəyəm?

– Vallah, indi görürəm belə gülləri...

Yadına Göyçay yolundakı "Portağal nərgizi" adlı payız gülləri düşdü, – dedi onlar hara, bu güllər hara, bunlar balaca, zərif, ətirli, onlar isə yekə, hötdəvə... qoxusuz, üzü-gözü də dolu – qəm-qüssə ilə...

– Yığım gətirim bir az?

– Lap yaxşı olar, əlbəttə...

Ötkəm ehtiyatla elə bil iynə üstündə yeri yirdi, addım-addım gəzərək tam açılmış gülərlü nərgizləri dibindən qopararaq yığdı, iri bir dəstə bağladı. İlahi, bu nə qutsal ətirdi, bu nə bihüşedici qoxudu! İndiyə kimi belə rahiyyə duymamışdı həyatda:

– Deməli, adını eşitdiyim, üzünü indi görüb, qoxusunu ilk dəfə duyduğum nərgiz gülü bu imiş! – deyə dərinə nəfəs aldı. İliyinə qədər işləyən, qəlbinə bir dəyər duyğusu kimi sirayət edən bu rahiyyə əbədi olaraq onun içində özünə yer elədi, ömür-billah yadından çıxmıyacaq bir rahiyyə!

Ötkəm əlində bir topa nərgiz dəstəsi ikinci mərtəbəyə qalxdı. Aygün xanım öz işində-gücündə idi, amma nə düşünürdüsə (görünür, xoş duyğular!), çöhrəsindəki təbəssüm, qəlbindəki istəklərin əks sədası kimi dərin bir ülgü yaratmışdı. Uzaqdan üzü çiçək kimi açıq, işıqlı görünürdü. O, nərgiz güllərinin dəstəsinə elə heyranlıqla baxdı ki... elə bil öz heyətlərindəki bu güllərin mövcudluğundan indiyə qədər heç xəbəri yox idi. Nərgiz gülləri qəndildəki ağ şamlar kimi par-par işıldaıyır, şöləsi xanımın ağappaq gülüşündə sayrışırdı sanki. Birdən Ötkəmə elə gəldi ki, onun duyğuları xanımın gözəlliyinə, təbəssümünə yiyə durmaq istəyir, bayaq dediyi kimi, onun hüsnünə yiyə gözü, bağban niyyəti ilə baxır. Ağla gəlməyən şeylər də bəzən adamın fikrində boy göstərir, şeytan əməlini nə bilirsən bəs? Lənət şeytana! – dedi Ötkəm, lap qoca kişi kimi.

* * *

İstək, sevgi üçün yaş o qədər də önəmli olmayıb çox vaxt, kim bu barədə nə deyir, necə düşünür, özü bilər, birdən Ötkəmdə ona tərəf bir hüsni-təvəzzöh hissləri baş qaldırdı, durub onu – şəkildəki o "qızı" qucaqlamaq, öpmək istədi, özü də yanıqlı-yanıqlı, bərk-bərk ... O isə... hər şeydən xəbərsiz başını aşağı salıb dərəcə hazırlaşan, hər şeydən xəbərsiz bir orta məktəb şagirdi kimi öz işini görür, həvəslə, incəliklə salatları hazırlayır, hamısına estetik naxışlar, bəzək-düzək vururdu. Necə deyərlər, bərk məşğul idi... Amma elə bil hardansa Ötkəmə yenə də köhnə utanış hissləri güc göstərdi...

Keçdi o biri otağa...

– Bəh, bəh... heyran qaldı: nə dərin bir xəzinə, nə böyük zənginlik: kitablar... kitablar... Sevincindən bilmədi neyləsin. Elə bil qarşısında teatral ab-hava, ecaskar mənzərə açılmışdı. Divar boyu dörd tərəf kустar üsulla hazırlanmış kitab rəfləri idi, yerdən – taxta döşəmədən ta tavana kimi kitablar səf-səf düzülmüşdü. Elə bil ucsuz-bucaqsız, bir dərya, nəhr üstünə çıxmışdı Ötkəm. Etləndi. Açıqlıqla, tələsə-tələsə kitabların birini götürür, o birini qoyur, gah o kitabı, gah bu kitabı "dimdikləyirdi", hələ heç birini oxumaq fikri yox idi. İllərcə həsrətində olduğu elə kitablar vardı ki, bilirdi ki, belə kitabları bir də heç vaxt heç yerdə görməyəcək. Həmin nəhrin ilginliyi onu öz isti, rəngbərəng ağuşuna elə almışdı ki, bəlkə də heç bilmirdi haradadır, kimin evindədir...

Birdən... "Keçilməz yollar" adlı kiçik bir kitabın müəllifini görəndə ürəyi titrədi, "Gənc müəllifin ilk kitabı" düzümündən: Aygün Bərsadlı. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1957. İxtiyarsız kresloya çöküb ön sözü oxudu, o biri vərəqdəki şəkli görəndə elə bil əlləri əsdi. Həməncə tanıdı: O idi!.. O şəkil idi! Sevgilərində, həsrətlərində, ədəbi bilincində gəzdirdiyi o qızın özü idi: Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib, Bakıda 1927-ci ildə anadan olub.

Süstəldi... Barmaqları sanki qaxaclaşan kimi oldu. Elə sandı ki, divarların hər tərəfindən uçqunlar baş verdi, qəribə səslər, uğultular gəlirdi... Bir az keçəndən sonra, elə bil özünə qayıtdı. Gözlərini ovuşdurub bir də təzədən oxumağa başladı: – Bakı şəhərində, 1927-ci ildə anadan olmuşdur. Bu tarix elə bir səslənti salmışdı fikrində, huşunda... sanki anası mis həvəngdəstədə hirsle çətənə əzirdi... takkk... 19... takk... 27... takk, takk... takk... Sanki mənəvi travma almışdı, iradə müvazinətini, məkan hissini itirirdi getdikcə... Səslər onun başına düşmüşdü: takk... takk... takk... Birdən açıq qonşu qapıdan məlahətli bir səs gəldi:

– Sənin saatdan xəbərin var, ay qonaq kişi?

Səs Ötkəmi özünə gətirdi.

– Acmamısan hələ? Yemək hazırlamışam, gələ bilərsən.

İstər-istəməz, ağızucu sakit səsle cavab verdi:

– Yox, sağ olun...

Amma bir azdan bir qədər uca səsle həm də bir az dircəlmiş, toxtamış halda:

– Yaxşı kitablar varmış burada, – dedi. Deyəsən, bir az özünə gəlmişdi.

Aygun xanim yenə də:

– Kitablar həmişə var, gəl yeməyini ye, bir azdan qonaqlar gələcəklər, baş qarışacaq. Hələ ki... dərəbəylikdir burada, sakitlikdi, gəl bura... gəl..

Ondan xəbər çıxmadığını görüb, yenə səsləndi:

– Yəqin ki, kababı sən bişirəcəksən, bizimkilərin belə işlərdə səriştəsi yoxdu.

"Bizimkilərin? Yəqin, ərinə nəzərdə tutur, deməli, o da gələcək", sonra yersiz soruya özü də təəccüb etdi: "Əridir, bu evin yiyəsidir, niyə də gəlməsin ki.."

Durub könülsüz-könülsüz keçdi mətbəxə, amma o durumdakı Ötkəm kimi yox, uzun, uzaq illərin vurulmuş, əzilmiş yorğunu, yolçusu kimi. Amma daha nə yeməyə həvəsi vardı, nə də danışmağa bir sözü... Aygün xanım da elə bil nə isə hiss eləmişdi; ağ madyan bələndən məyus-məyus, fağır-fağır boylanın kimi baxırdı ona. Hiss olunurdu ki, bayaqkı şuxluq, həvəs, naməlum, mübhəm bir şübhənin güdazına getmişdir.

Bağ ziyafəti şad-xürrəm keçirdi... Məcməyilərdə gətirilən çeşidli salatlar, xudmani bir ab-hava ... böyük zal... o baş-bu baş üstü hər cürə təzə kənd nemətləri ilə zəngin masa ... diqqət çəkən rəngli qab-qacaq, parıldayan gümüşü qaşıqlar, çəngəl-bıçaqlar... Hər şey hamının xoşuna gəlmişdi, hətta gəncəli qonağı da – Altay müəllimi də Quşçu kəndinin motal pendiri, süzməsi hayıl-mayıl eləmişdi. Çünki o zamanlar Gəncə ağartısının, göy-göyertisinin adı, şöhrəti dillərdə gəzirdi, gəncəlilər özləri başqa yerlərin bu nemətlərini hələ-hələ bəyənəməzdilər.

Aygün xanımın şərəfinə sağlıqlar deyildi, süfrəsi tərifləndi, zəhməti ayrıca qeyd olundu. Yaxşı ki, onlar əvvəlcədən kababları bişirib iri təştlərə yığb manqalın zəif közünün bir qırağında "dəmə" qoymuşdular – bu tərəkəmə Ötkəmin ideyası idi, qonaqlar süfrə arxasına keçəndən az müddət sonra hər iki təştin qapağı qaldırıldı. Quzu kababının iştaha artırıcı qoxusu zalı bürüdü.

– "Bəh-bəh"lərlə süfrə qızıxdı... "Mədrəsə" şərabi qıpqırmızı lələ topası kimi şüşə qrafinlərin içində yanırdı elə bil. Qonaqlar – qadın-kişili, o dəqiqə bildilər ki, şərab dükandan alınan deyil, "gəlmə"dir, ona görə də hamının marağına səbəb oldu. Hətta içməyənlər də dadına baxmaq həvəsinə düşdülər. Ötkəmin

tez-tez nəzər salıb göz yetirdiyi bəyaz nərgiz gülləri ilə qıpqırmızı “gəlmə” lələ topası – “Mədrəsə” şərabi, sanki bir-birinə göz edir, baxışdırlar, sanki aralarında deterministik bir ilgi vardı.... “Ziriş”ə qarışmış qıpqırmızı soğanlarla dolu qablar süfrənin bir neçə tərəfinə düzülmüşdü. Onu dadanlar həm təəccüb, həm də maraq içində dönüb Ötkəmə baxırdılar.

Ötkəm: – Bu ziriş bizim yerlərin dağlıq kəndlərində yetişir, yabanı halda, həm də el arasında qan təzyiqinin dərmanı kimi tanınır, istifadə edilir – o, bir az təsəvvür yaratmağa çalışdı.

– Necə dedin? Ziriş nədir? Elə söz eşitməmişəm, – bağ sahibi Əmir müəllim etirazla dilləndi:

– Əslində, adı zirincdir bunun.

* * *

Ötkəm səhər tezdən hamı kimi artıq işdə idi, sovxozun iş ahəngi əvvəlki kimi davam edirdi. May ayı kənd təsərrüfatında işlərin başdan aşan vaxtı idi. Üzüm bağlarının pöhrəlikləri üzə gülürdü, tənəklərin yamyaşıl zoğları boy atıb bir-birinin boynuna sırsaşmışdılar. Köhnə, səriştəli bağbanlar belə məqamlarda ehtiyatlı olmağın xəbərdarlığını edirdilər. Tənəklər yaşıllığının bas-habasında, tünlüyündə, yeni nəfəs almağın mümkünsüzlüyündə olanda mildyu (ən qorxulusu!) xəstəliyinin əlinə girəvə düşür, atını dördnala çapır. Özü də şo-ğərib elə kəmfürsətdir ki... Üçcə günün içində bütün bağların altından girib, üstündən çıxıb bilər.

Ona görə də Ötkəmin gecəsi gündüzə qarışmışdı, gah bağların güneyindən girir, gah da quzeyindən çıxırdı. Əsasən, külək tutmayan, bir də dərə əynəmlərində olan üzümlüklərə çox diqqət yetirirdi. Yellər, küləklər oynayan bağ yaylımlarında bu xəstəlik çox da baş qaldıra bilmirdi. Bütün bunları o, yaxşı mənimsəmişdi, bəzən özü də başqalarına izah edirdi ki, tənəyin vegetasiya müddətində daha diqqətli olmaq lazımdır, çünki həmin xəstəliyin inkişaf səviyəsini iqlim amilləri də artırır. Başqa görülən aqrotexniki-fitosanitar tədbirləri də bəzən hava şəraiti tənzimləyə bilər. Çiçəkləmə başlayan kimi mildyu intensiv inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur, əl-qol açır. Oidium xəstəliyi isə ancaq qaynar istilərdə baş qaldırır, isti havalar oidiuma can, qüvvə verir, beləliklə, çox istilik birinə yol açır, o birinin qarşısını alır. Üzümçülər qalırlar odla su arasında... İqlim şəraitinə kim müdaxilə edə bilər ki... Ona görə də müalicə-praflaktika işləri müntəzəm və vaxtında aparılırdı.

İşlərin bu gərginliyində Ötkəm içində var-gəl edən, hələ istisi soyumamış bir necə gün öncəki günün, artıq tarixə çevrilmiş o bir əlçim xatirəsinin əlvənliyinə, ləzzətinə baş çəkəndə, yüngülləşir, özünü xoşbəxt sayırdı. Keçən o çağın onun qəlbində, yaddaşında yaşayan bütün anımları indi onun üçün bütöv bir ömür kimi idi, ahıl adamlar gəncliyini xatırlayan kimi, o da bir neçə gün öncəki olayları eləcə yadına salır, həmin vaxtın həm xoş, həm də bir qədər anlaşılmaz, sirri-xudaya oxşayan bəzi məqamlarının ilgəhindən qopa bilmirdi. Əslində, heç ayrılmaq da istəmirdi. İş sahələrində, bu qədər adamların səs-küyünün içində o günə xəyalən qayıtmağa, xatırlamağa belə, elə bil bəzən qısqaanırdı. Öz-özünə deyirdi: “Bircə axşam gəlsin, yataqda gözlərimi yumub tam, dərin bir səssizlikdə tək-tənha qalım... o günü başdan-ayağa təzədən xatırlayım, həm də ehtizazla...” Qara gözlü, sarışın, qulaqlarında yepyekə, halqavari sırğaları yellənən xanımı heç unuda bilmirdi. Onun yığcam, tarım bədənini, uzun ayaqlarını, siqaret tutan nazik, ağappaq barmaqlarını xəyallarında, fantaziya-larının uçuşunda yenidən canlandırır, yadına saldıqca da dərin, şirin xə-

yallarının ağuşunda intim duyğularla yaşayırdı. “Keşmə bir imkan olaydı, onu yaxından tanımaq fürsəti yaranaydı” – deyə düşünə-düşünə özünü qınayırdı ki, niyə onun telefon nömrəsini soruşub öyrənmədim, sonra da “o qədər adamın içində nömrə almaq olardı? Görmürdün hamısı göz-gözə durmuşdular, – ağız-ağıza yatan canavarlar kimi...” O xanımın ədəbi-bədii aləmə adaptasiya etdiyi orijinal, bədii elementlərlə dolu sözlərinin ab-havası hələ də Ötkəmin ciyərlərində nəfəs alırdı elə bil. Onun ədəbiyyatla bağlı düşüncələri yeni paradigmalara fonunda çox adamlar sanki səksəkəyə düşmüş, fikirlərinin fərqliliyi elə bil məclisdəkiləri qorxuya salmışdı. Əlbəttə ki, hamını yox, o adamları ki, modernizmi, çağdaş düşüncəni həzm edə bilmirdilər!

Həmin günün xatirəsini sanki qəlbində, yaddaşında bir maqnitofon lentinə köçürmüşdü, ən həzin, ən mənalı bir mahnı kimi, öz-özülə təkbətək, baş-başa qalanda, fürsəti fəvtə verməyib, “maqnitofonun” düyməsini basır, həmin çağın kölgəsində – xoşbəxt duyğular içində elə bil təkrar-təkrar o anları yaşayırdı... Özü də qərībədir ki, o, hər yeri gəzib-gəzib gəlib bu xatirə – səslerini həmişə eyni yerdə, nəğməkar qovağın – külək əsdi-əsmədi, onun yanından axan çayın şır-şır suları ilə pıçıldaşan məqamında – elə həmin yerdə öz “maqnitofonu”nu işə salırdı. Elə bil bütün söhbətlərə təzədən qulaq kəsilir, həmin günün semantikasını, ləzzətini təzədən yaşayırdı... Hər dəfə o tərəfə yaxınlaşanda qovaq elə bil onun gelişini hiss edirdi, artıq onu tanıyırdı, sanki təzədən canlanır, titrəşən iri yarpaqları dil-dil ötürdü: gəl... gəl... gəl...

Zoğalavay adlanan çay da onu görəndə qəmzəli, arıq, uca boylu qız kimi, sanki axışını dəyişirdi, əzilə-əzilə, büzülə-büzülə axırdı. “Niyə həm də bu çay düzünəqulu yox, dolala-dolana gəlirdi uzaqlardan – əyri-üyrü yollarla”, deyə düşünürdü Ötkəm. “Həm də özü öz yolunu dolaylaşdırırdı, acıq-aydın, axışında, baxışında hər şeyi ambivalentləşdirirdi nədənsə”...

Düzlükdən təbiət də qaçırdı elə bil. Əyriliyini öz iti axarında, köpüklü sularında gözgöretmə ört-basdır etmək istəsə də, yenə də altındakı irili-xırdalı daşlar gəndən-genə, uzaqdan-uzağa görünürdü, kimlərəsə baxıb gülən adamın ağappaq dişləri kimi. Çayın kənarlarında üstünü su bitkiləri – yaşıl yosunlar, cil topaları örtən yerlər qətran, çürüntü qoxusu verir, xırda, körpə ləpələrin titrəyişi isə estetik simmetriya yaradırdı. Amma elə yerləri də vardı ki, suların axarından ayrılıb bir kənarda göllənmişdi – oazis kimi hərəkətsiz durmuşdu yerində. Elə bil bu həmişəaxar, yaşlı, ahıl çayı – yollarda yorulub, üz-gözünü qırıqlar basmış anasını, heç saymırdı da. Ayrıca, müstəqil vahə yaratmışdı özü üçün, sanki altı dolu idi, ona görə də arın-arxayın, həm də şəstlə, matdım-matdım baxırdı adamın üzünə... Arada üstü, səthi sıx-sıx, xəfif-xəfif naxışlanırdı...

Həmin bu titrəyişlərdə Ötkəm, adını öyrənə bilmədiyi “idmançı” xanımın barmaqlarının uzunluğunu, halqavari sırğalarının kölgələrinin suların üzərində yelləndiyini görürdü, amma avazı olmuş halda... Hər gün həmin yerə – öz mikrokosmosuna gəlib orada incə, sevgi dolu hislərinin konstruksiyasını qurur, xəyalən o xanımın barmaqlarına, sırğalarına tamaşa edə-edə, ətrafı bürüyən kəskin yarpız qoxusunu hiss eləmədi nədənsə. Daim hərəkətdə olan çay suları şeir və həyat təsvirləri ilə vəhdət təşkil edir, yeniləşmənin, təzəliyin metaforuna çevrilə-çevrilə axırdı... Elə bil Ötkəmi harasa uzaqlara səsləyirdi.

* * *

Ötkəm bir neçə gündən sonra üzüm bağlarında da mildyu xəstəliyinin əlamətlərini aşkar etdi, dərhal bəzi yarpaq nümunələrini götürüb gəldi baş aqronom əvəzi “demokrat” Əli Vəzirinin yanına. Yenə də ürəyi sakit olmadı,

həmin yarpaqları direktor Qədir müəllimə də göstərdi. Hiss etdi ki, hər ikisi onun həyəcanına soyuqqanlı bir tərzdə yanaşdılar; bu o demək idi ki, heç bir qorxulu şey yoxdu, hay-küy qaldırma, biz də hər gün sahələrdəyik, hələ ki, təşviş üçün heç bir əsas yoxdur. Ötkəm bir müddət keçəndən sonra səhvini anladı ki, gerek xəstəliyin ilk əlamətlərini göstərən o yarpaqları aparıb sovxozun laboratoriyasına təhvil verəydi. Özü də rəsmi qaydada, qeydiyyatdan keçirərək, tarixi, günü, saati və həmin yerin dəqiq ünvanını göstərməklə!

– Sən get, iş gör, iş olsun, – deyə direktor Qədir müəllim təkəbbürlü, həm də bir qədər rişxəndlə onu acıladı. Çox adam bilirdi ki, lağla, ikrahla danışmaq tərzini onun canında, qanında idi, artıq hamı buna öyrəşmişdi, ona görə də heç kim əhəmiyyət vermirdi... Həm də Ötkəm artıq hiss edirdi ki, direktorun ona olan əvvəlki xoş, işgüzar münasibəti dəyişir, tündləşir, bunun haradan necə, hansı üzəndən qaynaqlandığı ona tam aydın deyildi. Ola da bilməzdi, aravuranlar, şeytanlar həmişə hər yerdə elə iş görürlər, elə torlar qururlar ki, “tilova” düşən o yazıq adam onu çözmə bilməsin, duyduq düşməsin... Elə olmasaydı, onlara “şeytan” deməzdilər ki...

Baş aqronom əvəzi Əli Vəziri (o, kommunist partiyasının üzvü olmadığına görə icra etdiyi vəzifəyə təsdiq olunmurdu) hamı ilə üzəndən dost, mehriban münasibət saxlayır, üzbəsurat olanda heç kimin xətrinə dəymirdi, sovxozda çoxdan işləyənlər, onu yaxşı tanıyanlar deyirdilər ki, o, kimin nə nöqsanı olurdusa, sakitcə, çinədanına yığıb, hər gün əsas yerinə – direktorun dındığına qoyurdu. Ötkəm isə qəsəbədə yaşayan, sovxozda işləyən, əslən bütün güneyli azərbaycanlılara dost münasibəti, qardaş ehtiramı bəsləyirdi. Bu məhəbbət, hörmət Ötkəmə hər gün oxuduğu bədii ədəbiyyatdan gəlirdi, həm də öz milli, vətəndaşlıq hisslərindən...

Hərdən iş yoldaşları onlara “iranlılar” deyəndə Ötkəm qəzəblənir, elə adamları başa salmağa çalışırdı ki, onlar iranlı deyillər, onlar xalis azərbaycanlı bacı-qardaşlarıdır – qanı bir, canı bir!.. Bütöv Azərbaycan, bütöv Vətən anlayışları haqqında söhbət açır, otaylı, butaylı Azərbaycanı bir-birindən ayırmaq istəyən mürtece qüvvələrin kimlər olduğunu bilməyənlərə başa salırdı. O tayın milli azadlıq fədailəri haqqında bacardıqca geniş bilgiler verirdi. Sən demə, Güney Azərbaycandan qaçıb gələn, burada yaşayan soydaşlarımızın quzeydə doğulan bəzi övladları heç bilmirlərmiş ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi Cənubi Azərbaycan xalqı hələ o zaman öz milli hökumətini çoxdan elan edibmiş. Şuarı da belə idi: “Azərbaycanımızı özümüz idarə edəcəyik! Bu Vətən bizimdir!”

Bu özünüdərk, belə özünəqayıdışdan təşvişə düşən İran mürtece dairələri o zaman Azərbaycan xalqının filosofunu, müstəqillik aşiqini, azadlıq mücahidini – Xiyabanini xaincəsinə mühasirəyə alıb öldürdülər. Həmin məşum hadisədən düz 26 il sonra Cənubi Azərbaycan Milli azadlıq hərəkatının yaradıcısı və rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri də guya avtomobil qəzasına düşdü. Onu da burada – Sovet Azərbaycanında cismən məhv etdilər. Ötkəm bütün bu hadisələrlə bağlı – həm “buralı”, həm də “oralı” azərbaycanlılara izahlı, siyasi bilgili söhbətlər edirdi...

Cənubi Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin Xaqani sovxozunun mərkəzi qəsəbəsində kiçik bir zümərəsi – özək katibliyi fəaliyyət göstərirdi, ictimai vəzifə kimi rəhbərliyini də Surət Bağırpura həvalə eləmişdilər. O, şişman, dolu bədənli bir kişi idi. Ötkəm tez-tez onunla yol yoldaşı olurdu, sahələri birlikdə gəzirdilər. Çünki o, həm də sovxozun sahə aqronomu vəzifəsində çalışırdı. Təbii ki, həmişə üzümçülükdən, məhsuldan, plan və öhdəliklərdən yox, bəzən də Azərbaycanın cənub dərindən də danışdılar, özü də bu barədə Surət

müəllim heç vaxt, heç zaman söz açmazdı, necə deyərlər, aranı hər dəfə Ötkəm “qarışdırardı”.

– Surət müəllim, – deyə Ötkəm ürək qızdıraraq ondan soruşdu, – M.Ə.Sabir doğurdanmı o vaxtı İranda qadağan olunmuşdu?

– Bəs bilmirdiniz? Onun şeirlərini oxuyanı da, əzbər deyəni də birbaşa uzunmüddətli həbsə göndərirdilər.

– Ələkbər Sabir, sən demə, hər yerdə, həmişə qorxulu olubmuş ki... Şamaxıda “Yeddi Günbəz” qəbiristanlığında sümükləri də cürüyen şairin şeirləri, sən demə, İranda azadlıq uğrunda gedən savaşıqlarda ön sıralarda döyüşürmüş...

– Belə çıxır da... – deyə Surət müəllim kədərle köks ötürdü.

Amma sadə cənubluların – onların əksəriyyəti fəhlələrdən, mexanizatorlardan, adi xırda işlərdə çalışanlardan ibarət idi, özləri də Surət Bağırpuru istəmirdilər. Həm də həmişə söz düşəndə açıq-aydın deyirdilər ki, Surət müəllim ancaq özünü və öz ailəsini, bir də yaxın qohumlarını himayə edir, uşaqlarını ali məktəblərə düzəldir, yaxşı yerlərdə işə qoydurur, başqa sadə mühacirlərə isə ögey nəzərlərlə baxır, bir sözlə, ancaq özü üçün yaşayan adamdır, vəssalam. Həm də deyirdilər ki, işi, peşəsi direktorun və raykom katiblərinin qahmarında durmaq, onların qılığına girmək olub həmişə.

Həmin dövəndə “Hər addımda məzarım var” deyən, Sibir zindanlarında hər cürə əzablara düçar olan, Cənubi Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin fəalı (Surət Bağırpur onu heç vaxt yaxınına buraxmır, salamlamırdı da!) şair Məhəmməd Biriya da başqa cənublular kimi, o da bu sovxozun qəsəbəsində yaşayırdı. Yazıq bir daxmada, tək-tənha qalırdı, həm də ciddi nəzarət altında. Daima yas saxlamağını açıq-aşkar bürüzə verir, həmişə, təcədən-dırnağa kimi tünd qara libasda olurdu. “Mən xalqımın matəmini öz qara geyimimdə gəzdirirəm” – deyirmiş. Uzaqdan gələndə ağaran təkçə ağappaq, bəyaz, topa uzun saqqalı idi, o da “Azadlıq” və “Vətən” şuarları altında üzə-üzə batmaqda olan xırdaca bir qayığın bəyaz yelkəsinə oxşayırdı... Rastlaşanda Ötkəm onun sınıq, qəribəmiş ürəyini açmaq üçün, nə vaxtsa oxuyub yadında saxladığı bir şeir misrası ilə hərdən ona sataşardı:

– Şair, nə incədir rübabın sənini!

Bədənçə arıq, amma cəld və qıvrıq olan şair nədənsə həmişə harasa tələsərdi, iti baxışları, oynaq gözləri ilə ona ötəri nəzər salıb, yeyin addımları ilə tezçə də uzaqlaşardı. Bir dəfə yenə də Ötkəm:

– Şair, nə incədir rübabın sənini, – deyə yenə şairə söz atdı, gördü Biriya bu dəfə də cavab verməkdən yayınmaq, aradan çıxmaq fikrindədir, ona görə də ikinci misranı – növbəti “tilovu” tulladı:

– Bəs nə vaxt çıxacaq kitabın sənini?

Bu dəfə qocaman şair ikinci misranın altında qalmadı, söz atmalarını cavabsız qoymadı:

– Allaha qalıbdır hesabın sənini... – deyib yüngülcə gülümsəyib, həmənçə də uzaqlaşdı. Ətrafdakılar ləzzətlə gülüşdülər. Bu məzəli şeirləşmə, misra atışmalarının metaforası qəsəbədə artıq yayılmışdı. Mühacir şair sonralar da Ötkəmi görəndə, hətta çox-çox uzaqlarda belə olanda bığaltı gülür, bilir ki, gənc aqronom – cavan oğlan ona nə deyəcəkdı, ona görə də tələsə-tələsə, birnəfəsə öz məşhur, tək misrasını deyib, iti addımlarla dərhal uzaqlaşib gedərdi:

– Allaha qalıbdır hesabın sənini...

Ötkəmə çox-çox sonralar məlum oldu ki, siyasi mühacir kimi şaxtalı Sibir sürgünlərində başı çox müsibətlər çəkmiş bu bədbəxt taleli şair, bilirmiş ki, onun hər addımı, hər kəlməsi izlənilir; istəmirmiş ki, kimse onunla söhbət eləyib,

təmasda olduğu üçün “KQB” siyahısına düşsün, çək-çevirə cəlb edilsin, ona görə də hamıdan qaçırımı, o üzdən də Ötkəmdən.

Siyasi əqidəsinə və milli azadlıq duyğularına görə təqib edilən minlərlə azərbaycanlı 1946-cı ildə İran-fars istilasının zülmündən qaçıb Arazın o tayından bu tayına, öz doğma qardaş və bacılarının yanına pənah gətirdi. Bunlar – Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin fəalları idilər, Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan Demokratik Respublikası yaratmaq istəyirdilər. İranın amansız, şovinst şah rejimi onlara aman vermədi, yazıqlar qaçqın, didərgin halında öz doğma yurduvalarından ayrı düşməli oldular. Yerli, sadə adamların çoxu onları “demokrat” adlandırırdı, amma əslində, heç özləri də bilmirdi demokrat dedikləri adamlar kimdir, nəçidir, nəyə görə vətənlərini tərk edib gəlib bura çıxıblar... Hətta bəziləri elə sanırdı ki, onlar nə isə yasaq olunmuş, qorxulu bir partiyanın üzvləridir. Yerli əhali onları, yəni demokratları çox sadə, zəhmətkeş, mehriban, halal insanlar kimi tanıyırdı, qonşucanlı, qonaqpərvər... Onların hamısının həyat tərzində, iş-güc verdişlərində, milli, mədəni, əxlaq davranışlarında əsl azərbaycanlılara məxsus bütün yaxşı keyfiyyətlər öz əksini tapmışdı. Hamısının da qəlbinə, fikir və duyğularına bir arzu, bir istək əbədi hakim kəsilmişdi:

– Nə vaxtsa mütləq Vətənə qayıdacağıq!

Güneyli bacı və qardaşlarımızın sıx məskunlaşdığı bu sovet təsərrüfatına niyə məhz elə Xaqani kimi üsyankar təbiətli şairin adını veriblər, bu “metasir”in mənasını, bəlkə də, Ötkəm kimi tək-tək adamlar bilirdi; ruhu Şirvanda, məzarı Təbrizdə yaşayan böyük şair...

Ona görə ki, hələ 12-ci yüzillikdə atasını erkən itirib, əmisi Ömər ibn Osmanın sayəsində yetimlik divinin əlindən qurtulan, sonra isə anasının mehriban qucağından ayrı düşən Əfzələddin Xaqani, qədim, gözəl Təbrizi ikinci ana qucağı sayaraq, onun isti ağuşuna baş qoymuşdur. Xaqani ruhu iki doğma, iki qədim paytaxtları – Şamaxını Təbrizə, Təbrizi Şamaxıya həmişə yavuqlaşdırırdı! Onun şeirlərində ana – Şamaxı, ata – Təbriz ifadələri bütün təfərrüatıyla həmişə əsərlərinin dərin qatlarında önəmli yerlərdən birini tuturdu.

Bəli, güneyli azərbaycanlıların Şamaxıda, məhz elə Xaqani adlı təsərrüfatda yerləşdirilməsinin kökündə həm ictimai-siyasi, həm də, poetik mənə daşıyan imitasiyalar mövcud idi. Amma ki, bütün bu incəliklərdən çox az adamlar xəbərdar idi o vaxtlar... Ötkəm güneyli tarixçi müəllim Seyidi Miryaquba diqqətlə qulaq asır, o taydakı vətəndə 1945-ci ilin hadisələri haqqında danışılan söhbətləri diqqətlə dinləyirdi.

Danışdırlar ki, Azərbaycan Milli hökumətinin taleyi Səttarxanın, Xiyabaninin qurduğu inqilabi hərəkatın uğursuzluğunu bir də yaşadı. Baxmayaraq ki, həmin vaxt artıq orda Milli Muxtariyyət yaranmışdı, Təbriz Filarmoniyası, Təbriz Universiteti fəaliyyətə başlamışdı. Bir-birinin ardınca Azərbaycan dilində məktəblər açılır, milli mətbuat işıq üzü görür, məcmuələr nəşr olunur, hətta gündəlik qəzetlər də çıxırdı. Şimali Azərbaycan yazıçıları, elm, qələm adamları – Süleyman Rüstəm, Ənvər Məmmədخانlı, Cəfər Xəndan və onlarca başqaları orada milli qəzet və dərgiləri nəşr etdirirdilər. O bircə ilin içində elə bil bir əsrlik işlər həyata keçirilmişdi. Hətta Sovet Azərbaycanının bolşevik rəhbəri Mir Cəfər Bağırov rahatca, sərbəst o taya tez-tez səfərlər edir, orada yerli adamlarla görüşüb söhbətləşirdi. Şimali Azərbaycanın qoşunları o tayda idi.

Həsərət, sərhəd dağları Araz çayı əriyirdi, hicran, ayrılıq suları durulmuşdu – içilirdi...

Amma nə olsun ki... Qoşa Azərbaycanın bu böyük sevinci çox az yaşadı. Sən demə... Cənubi Azərbaycanın qaraçuxası yatıbmış.

Bir gün Mir Cəfər Bağirov təcili Moskvaya çağırıldı. Bu tələsik çağırış nə isə yaxşı bir şeydən xəbər vermirdi deyəsən... Azərbaycan rəhbəri yol boyu fikir içində idi.

“Xalqlar atası” – həmişə örtülü Stalin bu gün də çox qaşqabaqlı idi:

– Yoldaş Bağirov, siz istəyirsiniz ki... Amerikanın atom bombaları SSRİ-nin üstünə yağsın?

M.C.Bağirov gözlənilməz dəhşətli sualdan tutuldu:

– Bu nə sözdü yoldaş Stalin, siz nə danışırırsınız?

– Bilirəm, heç kim bunu istəməz, amma qayıt Bakıya, öz qoşunlarını təcili Cənubi Azərbaycandan çıxart! Təcili!

– Axı... nə olub ki...

– Bəli, təcili ultimatum göndəriblər hər ikisi, – Harru Trumen də, Çörçil də! Qəti etiraz edirlər iki Azərbaycanın birləşməsinə! Daha ürəyinizdə gəzdirdiniz “Birləşmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası” söhbətinə son qoyun!

Bir az keçəndən sonra Stalin bir qədər sakitləşib qəlyanını doldurdu, ayağa qalxıb adəti üzrə var-gəl edə-edə:

– Təkcə sizə görə deyil bu ultimatum, onlar SSRİ-nin səhədlərinin genişlənməsinin əleyhinədirlər, başa düşürsünüzmü? – dedi.

Mir Cəfər məyusluq və açıb bükə bilmədiyi dərdi-ələmi içində öz-özünə: “Bu çanaq gerek elə bizim başımızda çatlayaydı” – deyə dərin düşüncələrə qərq oldu, çiyinlərində sanki bütün dünyanın ağırlığı, Bakıya necə gəlib çatdığını heç özü də bilmədi.

Bələliklə, iki doğma qardaşın arasında axan Araz çayının şırıltıları, soyuq suları, zəhər qoxuyan ayrılıq yellərinin vıyılması ilə təzədən birləşməli oldu. Həsret, kədər iniltili körpə-körpə ləpələr öz hıçqırıqlarını içinə saldı. Sahillər bir-birinə baxa-baxa ovulurdu, əriyə-əriyə sökülüb-tökülürdü, üzlərinə çırpılan qaxınc suları isə başını bulaya- bulaya, həm də bulana-bulana axıb gedirdi.

...Tarixçi Seyidi Miryaqub müəllim danışdı ki, Şah, Amerika və İngiltərəyə arxayın olaraq, öz irtica ordusu ilə Güney Azərbaycanın kövrək Milli hökumətini bələkdə ikən, xəyanət, qan ümmanında boğdu. Həmin o qan dənizinin dalğaları bizi atıb-tutaraq mühacirətə göndərdi.

* * *

Telefon zəng çaldı. Ötkəm evdə idi.

– Alo, salaməleyküm... Kimdi danışan?

– Mənəm, dayı, Ötkəmdi. Əleyküməssalam.

– Hə... sənsən? Necəsən?

– Sağ ol, dayı, yaxşı olasan... Sən necəsən?

– Sabah Bakıya getməliyik, hüsr yerinə, Mirzənin bacısı rəhmətə gedib.

Ötkəm bir anlığa fikrə gedib soruşdu:

– Saat neçədə çıxmaliyiq burdan?

– Bax da, vaxt elə gör, hansı zaman sənə əl verir.

– Sən de, haçan məsləhətdi, mən hazır olum.

– Saat 10-11 arası çıxaq ki, qayıdanda axşama düşməyək.

– Kim-kim olacaq bizimlə?

– Ananı götür, bir də bax da, gör kim gedə bilər..

– Yaxşı, sabah saat 10-da sizin qapınızdayıq.

– İnşallah...

Ötkəm Quşçular məhəlləsindəki “yetim Mamedə” ismarış göndərdi ki, sabah səhər saat 9-da sizə gələcəyəm, yas yeri üçün bir qıvraq toğlu kəsib hazırlasın.

Anasına, xalasına da dedi ki, hazırlaşın, sabah Bakıya, yas yerinə gedəcəyik, Mirzə müəllimin böyük bacısı Ləmidə xanım rəhmətə gedib.

Deyilən vaxtda yola düşdülər.

Rəcəb kişi rayonun ən hörmətli ağsaqqallarından sayılırdı. Hamı onu ehtiram əlaməti olaraq “Rəcəb dadaş” deyə çağırırdı (“dadaş” – rayonda hörmət titulu idi), birinci ona görə ki, daha ixtiyar sinnində idi, artıq yaşı 78-i keçmişdi, həm də nə az, nə çox, düz 45 il rayonun maliyyə şöbəsində məsul vəzifədə çalışmış, hörmətlə, izzətlə pensiyaya çıxmışdı. Rayonda həm də çox adam bilirdi ki, onun Bakıda yüksək vəzifələrdə işləyən bacısı oğlanları var.

Özü orta boylu, arıq, sağlam kişi idi, hamı onu “Sarı Rəcəb” ayaması ilə tanıyırdı, çünki doğrudan da sarışın, yığcam, səliqəli, sarı-qızılı rəngə çalan qısa saqqalı, rəmbə üzü vardı. Sifayi, həmişə yaşına uyğun geyinən, üst-başından sırxoyluq yağan, tədbirli, salqarlı kişi idi. Heç vaxt haqqı nahaqqa verməyən, qanunpərəst, mülayim xasiyyətli adam olduğunu əksər rayon əhli bilirdi. İki bacısı dünyasını dəyişmişdi, yeganə sağ qalan bacısı – Sürəyyə idi, Ötkəmin nənəsi. O da qardaşının qonşuluğunda yaşayırdı, bacısı oğlanları haqqında söz düşəndə həmişə xəsisliklə danışardı. Novruzəli ədliyyə polkovniki idi, Bakıda nazirlikdə işləyirdi. Mirzə dedikləri o biri bacısı oğlu isə Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsinin sədr müavini idi.

– Dayı, sənın yadına gəlməz. Sən o zaman işdə-gücdə olurdun, səhər gedib axşam qayıdırdın. Tamam nənə (Rəcəb dayının anası) tez-tez bizə gələrdi (Ötkəmgilin də evi şəhərin aşağı məhəlləsində – “Cümə Məscidi”nin yaxınlığında idi), – deyə o, yola körpü salmaq məqsədi ilə söhbətə başladı. (Tamam nənə elə təzəcə 92 yaşında rəhmətə getmişdi.) Gələndə də həmişə qara çadrasının altında bağlı boxçası içi dolu olardı noğul, konfet, qoğal, cürbəcür şirniyyatlarla... Paylayardı bizə. Anası da, xalası da hər ikisi ağızlarından yaşmaqlarını ayırıb arxa oturacaqdan dilləndilər: Allah rəhmət eləsin (hər ikisi ağsaqqal yanında ağziyaşmaqlı olardılar). Sonra mənə deyərdi ki, onu aparım “Laləzər” qəbiristanlığına, – deyə Ötkəm söhbətinə davam etdi. Payı-piyada gedərdik. O tərəflər də özünüz bilirsiniz də necə dağlıq, gediş-gəlişi çətin olan yerdədir, qəbirlər də hamısı yamacda, bir-birindən aralı, hər tərəfi də kol-kos, ot-ələf, tikanlar... Nənə öz qızlarının qəbirlərini hər dəfə gözüyumulu halda, əlüstü tapardı. Ağlayardı. Mən də qıraqda durub baxardım. Bir dəfə qayıdanda:

– Məni də öləndə burada qızlarımın – Xədicəmin, Badamımın yanında basdırarsınız, – demişdi mənə, deyə Ötkəm özü də bir kövrələn kimi oldu...

Onun anasının, xalasının simasında kədərli, hüznü ifadələr tor qurmuşdu, heç dinib-danışa da bilmirdilər. Amma Rəcəb dayının görkəmində hələ ki, heç bir dəyişiklik hiss edilmirdi.

– Yaxşı insan, gözəl nənə idi Tamam nənə, – deyə Ötkəmin xalası sükutu pozdu.

– Bilirsiniz o niyə qızlarının yanında dəfn olunmasını istəyirdi? – deyə Rəcəb dayı qəlyanını cibindən çıxardı; elə bil köhnə dərdi təzələnmişdi:

– Hər iki qızı – Xədicə də, Badam da cavan ölmüşdülər. Anam ömrünün axırına kimi hər iki qızının ağrısı, həsrəti ilə yaşadı. Xədicə bacım hamınızın tanıdığı, tez-tez adını çəkdiyiniz Novruzəlinin anası idi, – deyə Rəcəb dayı köks ötürüb qəlyanını odladı, – üçüncü uşağının üstündə ölmüşdü. Cavan gəlin idi. Onda Novruzəlinin üç, bacısı Böyükxanımın altı, ya yeddi yaşı olardı, ya olmazdı. O biri bacım – Badamxanım isə təzə ərə getmişdi. O vaxtı erməni basqını zamanı Laləyanın quldur dəstəsi küçədə-bacada kimi görürdüsə, qətlə yetirir, evlərə hücum çəkirdi. Qarət, talan baş alıb gedirdi. Hansı evdə daş-qaş, qiymətli qızıl, bürünc nə vardısıa, tapıb götürürdülər. Silib- süpürüb aparırdılar,

deyə Rəcəb dayı bir qədər sözünə ara verib dayandı. Səsi titrəyirdi elə bil. Bir az sonra yenə danışmağa başladı:

– Bacım Badamxanım gəlin getdiyi “Sarıtorpaq” məhəlləsində evdə tək imiş, silahlı quldurlar girib evə, qır-qızıl, zinyət şeylərinin yerini soruşublar, o da qorxusundan nə var hamısını gətirib verib ki, rədd olub tez getsinlər, amma onlar gedəndən iki-üç gün sonra yazığın qorxudan ürəyi partlayıb ölmüşdü. Heç nişanəsi də qalmadı.

Mən balaca olmuşam o vaxtı, anam məni də özü ilə birlikdə evimizin zirzəmisində gizlədibmiş. İndiki Dimitrov küçəsi o zaman “İmamlı” məhəlləsi adlanırdı. Neçə vaxtdan sonra üzə çıxmışdıq. Qohum-əqrəba, qonum-qonşularımız – əlinə imkan, fürsət düşənlər baş götürüb qaçıblar hərəsi bir tərəfə. Bizimkilərin çoxu qaçıb gedib Qalaqayın rayonuna sığınmışlar, indiki Sabirabada. Qohumlarımızın əksəriyyəti indi o tərəflərdədir. Cavad kəndində bərəçi Baxış – Novruzəlinin atası o vaxt yığılmışdı hamısını öz qanadının altına... Allah rəhmət eləsin ona.

Ona görə də bu dərdin gerçək siması o zamandan anamın üzündən, gözündən heç zaman əskik olmadı. Rəcəb dayı kövrəlmiş halda nəzərlərini maşın getdikcə geriye sürətlə qaçan gərməşov kollarına tərəf çevirdi.

* * *

Bakıya girənə qədər heç kim cıncırını da çıxartmadı, hamının ürəyindəki dərd üz-gözüne qəm şırımları çəkmişdi. Sükut – axar su torpağın çatlaqlarını dolduran kimi onların üz cizgilərini də örtmüşdü elə bil.

Rəcəb dayı şəhəri az-çox tanısa da, yenə cib dəftərçəsini açıb, Mirzəgilin ev ünvanına baxdı, – səliqəli kişi idi, bütün qohumların ev ünvanları, telefonlarını yazıb saxlayardı. Şəhərin içində bir necə adamdan soruşmalı olsalar da, yas yerini tapa bildilər.

Mirzə müəllim onları görüb sevindi, amma xəfif bir iradla dayısına:

– Bu qədər yolu niyə əziyyət çəkib gəlmisiniz, – dedi.

– Nə əziyyət, ay Mirzə...

Bir azdan: “Rəhmətlik Ləmidə xəstə idi, yoxsa...” – Rəcəb dayı üzünü Mirzə müəllimə tutub soru etdi.

– Hə... yatırdı...

– Allahın hamıya verdiyi bir ömür möhləti var...

O, səssiz-səmitsiz, başının işarəsi ilə onun sözünü təsdiq edirdi.

Mirzə müəllim uca boylu, iri gözlü, gümrah görkəmli, necə deyərlər, almayanaq, yaraşıqlı kişi idi, həmənecə hiss olunurdu ki, mızı, özünü çəkən rəhbər işçilərdən deyil. Tez ünsiyyət yaratmağı, mehribanlıqı, xarakterindəki sadəliyi ilk dəqiqələrdə özünü bildirirdi (dörd bacının bir qardaşı idi). Yüksək vəzifə sahibi olmasına baxmayaraq, qohum-əqrəbaya da diqqətli idi, sadədil, işgüzar ovqatı adamın ürəyini açırdı, hiss olunurdu ki, başqa vəzifəli şəxslərin boy-buxununa biçilmiş süni təmkin, zəhmli görünüş yaratmaq, özünü yuxarıdan aparmaq xasiyyətdən o, yeddi ağac uzaqdı.

Rəcəb dayı ilə oradan-buradan, ən əsası isə rayondakı vəziyyətdən, sovxozların təsərrüfatları ilə bağlı məsələlərdən, camaatın dolanışığından söz açdılar. Rəcəb dayı da, Mirzə müəllim də üzümçülüyn həm respublikanın inkişafı, həm də əhalinin güzəranı üçün sərfəli, gəlirli sahə olduğundan danışdılar:

– Dayı, indi sən nə qədər pensiya alırsan?

– Ay Mirzə, nədirse az alıram, 300 manat.

- Niyə elə az? Nə qədər iş stajın var idi pensiyaya çıxanda?
- Düz 45 il. Maaşım da 450 manata gedib çıxırdı. Yenə Allah bərəkət versin.
- Xanım xala necədir?
- Yaxşıdır, amma ağırlaşib bir qədər, ona görə gələ bilmədi.
- Yaxşı ki, əziyyət verməmişən ona, gəlmişkən var. Onun pensiyası nə qədərdir, babat alırmı, gör neçə illərin müəllimi idi...
- Ay Mirzə, onun aldığı pensiyanı desəm, gülərsən... 200 manat...
- Nə danışırısan, dayı.

– Hə elədir. İndi götürək ki, mən maliyyədə işləmişəm, müfəttiş-mühasib olmuşam, nə qədər düzlük, halallıq tərəfdarı olsam da yenə aradabir “görüm-baxım” edənlər olub, kimsə bir hinduşka göndərib, o biri bir səbət meyvə... Amma bu yazıq arvad düz 43 il dərs deyib, Nizamini, Xaqanini, Füzulini, Puşkini tədris eləyib. On minlərlə şagirdə Vətəni, dövlətini sevməyi öyrədib, təzə-təzə gözü açılan balaları saflıq, təmizlik, mənəviyyət dünyasına səsleyib. İndi aldığı heç öz dava-dərmanlarına çatmır. Amma qonşumuz Abduləli kişi, iki ildir çıxıb pensiyaya, 2 min manat alır, təsəvvür edirsənmi, 2 min manat! Məhkəmədə hakim idi. İndi fikir ver, o da Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirib, Xanım da. O, hüququ oxuyub qurtarıb, Xanım isə filologiyayı. O, hər işdən, hər bir məhkəmə mühakiməsindən filan qədər “haqq” götürüb, özünə qismət olsun, məşallah, bircə donuzu çatmır, hər şeyi başından aşır... indi də hər ay 2 min manat alır. Həm də tək-cə hakimlər deyil ha... Hələ prokurorluq işçiləri də, onlar da elə belə 2 minəcən alırlar. Nə bilim, ay bu dövlət qulluqçusu olub, bu nazir olub, o biri deputat olub, bu nə bilim, nə olub... Hamısı min beş yüz manatdan yuxarı, iki min manata qədər alırlar. Amma ağır müəllim, həkim, mühəndis, bağban, sürücü, çilingər, mürəttib, fəhlə və başqaları alır 200 manat. Deyirəm, sənə başına dönüm, ay gözəl hökumətimiz, bu da sənə vətəndaşındı, o da... Bu da sənə qulluq eləyib, o da. Bu da universitet diplomu ilə işləyib, o da... Bəs bu nə ayrı-seçkilikdi, bu nə ögey-doğmalıqdı salmışan araya... Bu qədər fərq olar – iki yüz manat hara, iki min manat hara... Heç bunu Allah da gö-türməz... Yazıqlar o pensiya pulundan “qorluq-kəfənlik” üçün 5-10 manat ayırıb qırağa qoya bilmirlər.

– Dayı, sizə nə var ey, Allaha şükür, ikiniz 500 manata kimi alırsınız, min bərəkət...

– Elədir, amma mən tək özümü düşünüb demirəm axı...

Sonra Mirzə müəllim Xaqani sovxozunun vəziyyətini ayrıca xəbər aldı. Rəcəb dayı o sovxozun hər sahədə öndə getdiyini fərəhlə dilə gətirdi. Amma Mirzə müəllim bir dəfə də işarə etmədi ki, Ötkəmi həmin sovxozda zamanında mən işə düzəltdim.

Məclisin mollası fatihə surəsini oxuyandan sonra araya sakitlik çökdü. Mirzə müəllim üzünü Ötkəmə tutub dedi:

- Sənə işlərin necədir?
- Sağ olun, Mirzə müəllim, yaxşıdır.

– Direktorla aran necədir? Bilirsən də, o, mənim kadrımdır. O vaxtı mən təsdiq etdirmişdim onu. Tərcümeyi-halına görə bir az oyan-buyan edirdilər, dur-dum üstündə... yoluna qoydum.

– Əsgərlikdən əvvəl işə qəbul olunanda, siz tapşırıandan sonra, arxamca adam göndərmişdi. Sağ olsun. Qayıdıb gələndə isə öz yerimə nəşə qaytarmaq istəmirdi deyəsən. Get-gələ salmışdı. Sonra yadına düşdü ki, sizin tapşırığınız adamam, həm də onu kadr şöbəsinin müdiri başa saldı ki, qanun var, hərbidən qayıdıb gələn hər kəs öz yerinə bərpa olunmalıdır. Sağ olun, indi işləyirik, yaxşıdır hər şey.

– Gələn il üçün hazırlaş, sənədlərini ver instituta, Gəncədə tanışlarım var, bilirsən də, mən əvvəllər orada işləmişəm.

– Sağ olun, Mirzə müəllim, bilirəm.

O biri çadırdakı qadınların ağlaşma səsləri gəlirdi, ağrı deyirdilər, demə, Ləmidə xanım çox da yaşlı adam deyilmiş, ağılarda onun cavan ölməsinə aid kədərli notlar yer almışdı. Ehsan süfrəsi açıldı, “Allah qəbul eləsin” – dedilər. Rəcəb dayı Ötkəmə işarə etdi ki, anangilə xəbər elə, hazırlaşsınlar.

Yolda anasının da, xalasının da gözlərinin yaşı hələ də qurumamışdı. Axşam alatoranlıq düşürdü. Bakının küçələrində tək-tük maşınlar görünürdü, şənbə-bazar şəhər elə belə olurdu, tünlүkdən, basırıqdan uzaq...

Ötkəm daha tələsmirdi, arxayın halda sürürdü, bircə ondan rahat idi ki, üzü rayona tərəf gedirlər: “Axırı gedib bir yana çıxacağam da”, – deyirdi. Küçələrdə işıqfora da çox fikir vermirdi. Hiss edirdi ki, nəşə çox fırlandı, çox dolandı, orabura... Birdən Rəcəb dayı iradla, bir az da əsəbi tərzdə, qeyzlə səsinə qaldırdı:

– Ay bala, sən haralara sürürsən? Deyəsən, yolu tapmırsan... Bura haradır ki, gəlib çıxmısan?

– Yox, dayı, nigaran olma, indi çıxırıq şəhərdən. Qoy deyim də bura haradır, – Ötkəm yoluna xırda qənbərlər döşənmiş, işıqlı divarları olan möhtəşəm, qədim bir binanın yanında maşının şüşəsini aşağı salıb, ekiz taylı böyük, bürüm-bürüm dəmir naxışlı qapının yanındakı daşın üstünə vurulmuş lövhə – görüncəkdə bu sözləri oxudu: Azərbaycan SSR Respublika Prokurorluğu.

– Gör hara gəlib çıxmısan... Şamaxı yolu hara, bura hara...

– Artıq bildim, tapdım yolun ucunu, düz qalxıb çıxırıq rayon yoluna, deyə dayısını sakitləşdirdi.

Rəcəb dayı əsəbi soyumuş qırımında, hətta bir az gülümsəyən kimi də oldu:

– Sən də məni bura yaxşı vaxtda, iş zamanı gətirəydin də... Girib bacım oğlunu görəydin bir.

– Dayı, kimi deyirsən, hansı bacın oğlunu?

– Abbas Zamanovu deyirəm, bu idarənin böyüyünü.

– Dayı, o bəyəm bizim qohumumuzdur? – deyə, soru etdi Ötkəm.

– Əlbəttə, – əlini döş cibinə uzatdı, – yavaş-yavaş sür, həm də maşının içəri işıqlarını yandır, baxım, deyim.

– Bu dəqiqə.

– Qulaq as, – o, cib dəftərçəsinin səhifələrini çevirə-çevirə birdən dayandı, – Azərbaycan prospekti 44, mənzil 10, Rabitə Nazirliyi ilə üzbəüz olan bina. İri qoşa dəmir darvazadan girirsən həyəətə, solda 4-cü giriş, 3-cü mərtəbə, ev telefonu da bu – 92-00-91; Abbas Məmmədtağının oğludur, Məmmədtağı mənim bibimin əri idi. Abbas hələ 8-ci sinifdə oxuyanda onlar köçdülər Bakıya. Amma hər yay bizə qonaq gələrdilər. O da anasından erkən yetim qalmışdı. Abbas hələ Naxçıvanda işləyəndə belə, bizim xeyir-şər məclislərimizə gələrdi. Üç, ya dörd ay əvvəl, dəqiq yadımda deyil, biz onun qəbuluna gəldik. Ağsaqqallar məni üzünə tutub gətirdilər bura, onun yanına. Hacı Ağa rəhmətə getmişdi. Bilirsiniz də, oğlu Ağamehdi hal-hazırda həbsdə yatır, – pedməktəb məsələsinə görə.

– Hə, bilirəm, dayı, tanıyırdım Ağamehdi müəllimi, – dedi Ötkəm.

– Gəldik, bir xeyli ixtilafdan sonra bir mətləb hasil olmadı, durub gedəndə məni saxladı. Keçib gəlib mənimlə üzbəurat əyləşdi. Təzədən isti çay, şirniyyat, meyvə gətirdi. Yarım saatdan çox əlavə söhbət etdik.

Axırda dedi: – Dadaş, bayaq onların yanında demədim, indi sənə açıq söyləyirəm ki, xahişiniz qeyri-qanunidir. Həbsdə olan adamı, özü də ağır cinayət sayılan, rüşvət üstündə tutulan məhbusu nəinki üç günlük, heç üç saatlıq da

buraxmaq olmaz. Qanunda elə bir maddə nəzərdə tutulmayıb ki, hüsr mərasimi üçün məhbus müvəqqəti olaraq həbsxanadan buraxıla bilər. Bilirəm, rəhmətlik Hacı Ağa yaxşı adam olub, onun yas mərasiminə imkan tapsam, özüm də gələcəyəm. Amma... oğlu ağır cinayət törədib, incimə, dayı” – dedi mənə.

Sonra evinin təzə telefon nömrəsini də yazıb verdi, dedi: “Başqa nə işin olsa, əziyyət çəkib gəlmə, zəng elə... Sonra rayona qayıtmaq üçün nəqliyyat təklif etdi, dedim, sağ ol, maşınımız var”.

– Dayı, gör necə çətin iş olub ki, o boyda baş prokuror da bu məsələyə əl yetirə bilməyib.

– Abbası yaxşı tanıyanlar bilir ki, o çox insanpərvər, qayğıkeş adamdır, həm də onunla yaxın olan adamlara o da məlumdur ki, qanunu da hər şeydən üstün tutan prokuror olub həmişə. Naxçıvanda indi də onun başına and icirlər.

Yol boyu ağır, cansıxıcı sükut aradan götürülmədi.

...Ancaq gələcəkdə bu söhbətin Ötkəmin həyatında necə bir xilasedici olay kimi qalacağını sonra biləcəyik...

* * *

Sovxozda iş yenə öz axarıyla gedirdi, Ötkəm daha məsuliyyətlə çalışırdı, bilirdi ki, bu il axırıncı ildir, həm müsbət xasiyyətnamə almalıdır, həm də iki il istehsalatda işləməsi ilə bağlı iş stajı haqqında arayış. İş yoldaşlarından onu da öyrənmişdi ki, qüsursuz fəaliyyətinə görə, aldığı mükafatlara rəğmən, bir il işlədikdən sonra partiya sıralarına da qəbul ola bilər. Ona görə də partkoma rəsmi müraciət də etmişdi.

Nədənə sovxoz partiya komitəsinin katibi onun partiya sıralarına qəbulu ilə bağlı verdiyi ərizəyə cavab vermirdi. Görünür, Rəfiqə müəllimə ya özü laqeydlik göstərirdi, ya da “yerin yiyəsi” – direktorun razılığını ala bilməmişdi.

Əslində, partkom direktora yox, birbaşa rayon partiya komitəsinə tabe idi, lap dərinə gedəndə aydın olurdu ki, hakim partiyanın xətti ilə direktor özü də bir sırayı kommunist kimi, o da partkoma hesabat verməlidir. Amma bununla belə, yazılmamış qayda-qanuna görə partkom direktora təbəçilik göstərirdi. Niyə? Çünki bir az oyan-buyan edib qabağından yeməsəydi, yeni müstəqil qərar qəbul edib məsləhətsiz bir iş görseydi... direktor ona tabe olan işçiləri, o işçiləri ki, doxsan faizi kommunistlər idi, sözü bir yerə qoyub bir ağızdan onu işindən uzaqlaşdırırdı bilərdilər. Direktorun çağırışına bütün kommunistlər “hə” deyərdilər, özü də səs çoxluğu ilə! Vəssalam! Gedərdi çala-çala... Özü də elə bir partkom ki, yerində deyildi. Təsadüfən gətirilmişdi bu vəzifəyə – qadın olduğu üçün, çünki hər yerdə plan-qrafik vardı, rəhbər partiya kadrlarının filan faizi kişi, filan faizi qadın olmalıdır.

Amma sovxoz komsomol komitəsinin katibi (Ötkəmin dostu idi) onun normal fəaliyyətini, kollektiv arasında nüfuz qazandığını nəzərə alaraq, heç kəsə məsləhətləşmədən, öz vicdanının hökmü ilə Ötkəmin sənədlərini – partiya üzvlüyünə qəbul olunmaq üçün, rayon komsomol komitəsinə göndərmişdi. Onlar da öz növbəsində həmin sənədləri rayon partiya komitəsinə çatdırmışdılar. Qəbul məsələlərinə rəhbərlik edən təşkilat-partiya işi şöbənin müdiri Məmməd Baxışov müstəqil fikirli bir kommunist kimi tanınırdı, heç kimə yarımayan, adamları tanıyan, qiymətləndirməyi bacaran savadlı bir ziyalı idi. Ötkəm Məmmədovun tərcümeyi-halını, iş fəaliyyətini dərinədən araşdırıb (atası müharibə iştirakçısı, sırf fəhlə ailəsi), gecikdirmədən onun sənədlərini növbəti qəbul üçün siyahıya salmışdı. Qəbul vaxtına bir gün qalmış... birdən məlum olur ki, sovxoz partiya komitəsinin yığıncağının protokolundan çıxarış yoxdu,

həmin şöbənin təlimatçısı Məhəmməd müəllim (rayon komsomol komitəsinin keçmiş katibi) əlimyandı ilə özü durub gəlir sovxoya, həmin sənədin dalıyan.

– Rəfiqə müəllimə, heç inanmazdım ki, siz məni zərbə altında qoya bilərsiniz, şöbəmiz Ötkəm Məmmədovun qəbul məsələsini gündəliyə salıb, siyahı da birincinin masasının üstündədir, protokoldan sizin bircə vərəqlik çıxarışınız lazımdır...

Rəfiqə müəllimə birdən bozardı:

– Ay qardaş, bir günə qəbul olar? İndi durub gəlmisən ki, çıxarış ver...

Ağır duruma düşən təlimatçı sonra başa düşdü ki, kimsə bu işin pıçını burub, ona görə də kinayə ilə:

– Sağ olun Rəfiqə müəllimə, sağ olun, – deyə-deyə çıxıb getdi.

Yəqin, anladı ki, raykomun təlimatçısına bu cür sifət göstərən adamdan nə desən çıxar: gedər katibə şikayət edər ki, təlimatçı məni məcbur edir komitənin yığıncağını keçirməmiş filankəsə saxta çıxarış verim. Hələ yaxşı ki, Ötkəm Məmmədovun özü bu söhbətdə, onların yanında idi, yoxsa bədxah, məhrumsonsuz qadın, Allah bilir, onun haqqında nə böhtanlar deyəcəkdi!

O, yenə də bu olaylardan ruhdan düşmür, ən əsası isə öz işinə davamlı, ciddi münasibətlə yanaşırdı. Həm də bir neçə gün əvvəl eşitmişdi ki, Mirzə müəllimi Dövlət Üzümlük və Şərabçılıq Komitəsinin sədr müavini vəzifəsindən azad edib, hardasa başqa bir yerə, aşağı işə göndəriblər. Ümid olduğu adam, üz tutacağı qapı yox idi daha. Hər gün səhərdən axşama kimi sahələrdə olur, tənəklərə, yarpaqlara diqqətlə nəzər yetirir, şübhə doğuran nə gözüne dəyirsə, səriştəli üzümçülərə göstərir, laboratoriya ilə vaxtaşırı əlaqə saxlayırdı. Hərdəmxəyal adamların xasiyyətinə bənzəyirdi havalər, sabit keçmirdi, gah yağış yağır, gah da gün çıxırdı. Bu da xəstəlik üçün münbit şərait demək idi. Ötkəm “Bəzircan” adlanan bağ sahəsindən götürdüyü şübhəli yarpaqları baş aqronom əvəzi Əli Vəziriyə göstərdi:

– Bu mildyu deyil, yarpağın altındakı ağ-ağ ləkələr göbələklərdir, qorxulu şey deyil, – dedi Əli müəllim.

– Onda siz özünüz də imkan olsa, dəyin də bir o tərəfə.

– Yenə gedib dəyərim, amma dünən elə o yerlərdən keçmişəm, – soyuqqanlı halda cavab verdi.

Çox da uzun bir müddət keçməmişdi ki, sovxoya xəbər yayıldı ki, “Qalaxana dərəsi” deyilən yerdə mildyu tapılıb! Hamı deydi bir-birinə, texnika dərhal səfərbər olundu, başqa yerlərdə işləyən müalicə işi görən traktorlar, yedəyində çiləyiciləri... hamısını göndərdilər həmin tərəflərə. Amma nə olsun ki... Girəvə güdən, kəmfürsət, canavar – mildyu öz işini görmüşdü, çoxlu miqdarda məhsul əldən getmişdi, qoralar, salxımlar qapqara olub yerlə yeksan olmuşdu. Həmin günün axşamı təcili iclas çağırıldı. Direktor qəzəbli idi, zəncir çeynəyirdi. Əvvəl baş aqronom əvəzi Əli Vəzirini dinlədi. Məsələdən agah olub birdən:

– Bəs siz harada idiniz? Ölmüşdünüz? Həmin yerin briqadiri, hanı o?

– Burdadır, yoldaş direktor.

– Həsənəğa, sən orda nə işlə məşğulsan? Niyə vaxtında xəbər verməmişən? Sahə aqronomu harada itib-batmışdı? – deyə zala diqqətlə nəzər yetirə-yetirə birdən... gözü Ötkəmə sataşdı:

– Dur ayağa görüm. Bəs sən?

– Yoldaş direktor, mən dəfələrlə şübhəli yarpaqları Əli Vəziriyə, Surət müəllimə aparıb göstərmişəm. Xəstəliyin dəqiq koordinatlarını onlar təyin etməli idi.

– Dəqiq koordinatlarını... – hövsələdən çıxıb qeyzlənən direktor bu sözü yamsılaya-yamsılaya, uzada-uzada təkrarladı, sonra, – əslində, elə bütün səhlənkarlıq səndədir, entimoloq maaşını kim alır, təqsirkar da odur, – dedi.

Ötkəm daha dinmədi. Onsuz da nə lazım idisə, demişdi. Həm də direktor artıq təqsirkarın kimliyinin təyin edilməsi üçün istiqamətverici işarəsini vermişdi. Görünür, Ötkəmin – “mən dəfələrlə şübhəli yarpaqları Əli Vəziriyə, Surət müəllimə, laboratoriyaya aparıb göstərmişəm” deməsi çox adamda ona qarşı qıcıq yaratmışdı. Həmin iclasdan sonra onun işdə bir növ təklənməsi, dıslanması başladı. Çoxları direktorun “əslində, elə bütün səhlənkarlıq səndədir” ibarəsinin mənasını göyde qapmışdı: günahkar məlumdur – təzə gələn entimoloq Ötkəm! Vəssalam.

Bir neçə gündən sonra eşitdi ki, Əli Vəzirinin başmaq tayı olan Surət Bağırpur (nədənsə, Ötkəm onu hər dəfə görəndə tıx deyincə yeyib toxluq edən adama oxşadırdı) Ötkəmin iclasda onun adını çəkib, “şübhəli yarpaqları ona da göstərmişəm” sözündən sonra, özünü çaparaq Qədir Nəsrullayevə çatdırmış, entimoloqun ünvanına o ki var, döşəmişdi: “İşlə-güclə məşğul olmaq əvəzinə, Cənubi Azərbaycan Demokratik Firqəsinin keçmiş fəaliyyətinin, Təbrizdə Azərbaycan dilində universitet açılmasının, Təbriz filarmoniyasının sədalarının xiffəti ilə danışır, tənəklərlə dilbir olmaq əvəzinə, siyasətlə qol-boyun olur...” və sair və ilaxır... Milli qürür, milli vicdan ülgüsü hisslərindən məhum direktor, o gündən Ötkəmə qarşı kin-küdurətlə köklənmişdi. O, artıq haqsız bir güdazın ağzında olduğunun tam fərqində idi. Bilirdi ki, direktor quyruğu tapdanmış ilan kimidir, onu çalmaq üçün girəvə axtarır.

Qocaman briqadir, quşçuların ağsaqqalı sayılan Babacan əmi səhəri günü Ötkəmi görüb yanına çağırdı:

– Çox da narahat olma, bala... Sənin burada məsuliyyətin yox dərəcəsinədir. Bu işdə hələ sənə qədər cavabdeh çox adamlar var... Birinci həmin yerin briqadiri, sonra sahə aqronomu, baş aqronom, laboratoriya işçiləri...

– Əmi, mən dəfələrlə xəbərdarlıqlarımı etmişdim, iclasda da açıb dedim.

– Bilirəm, mən də orada idim, eşitdim. Bir də bilirsən nə var, mən bu sovxoz yaranan gündən burada işləyirəm, onların hamısının dabbaxanada göynə bələdəm. Özlərindən yekələrə züly tutmaq, şeytançılıq eləmək elələrinin çörək ağacıdır.

Bir neçə gündən sonra ona dedilər ki, xəbərin var, səni işdən çıxardıblar, işini də göndəriblər prokurorluğa. Ötkəmin özünə bu barədə heç nə deyilmədiyi üçün hər səhər işə gedir, hər axşam da evə qayıdırdı. İnana bilmirdi ki, Qədir Nəsrullayev kimlərsə fitvasıyla ona qarşı bu boyda ədalətsiz iş görüb elə bir addım ata bilər. Gözlənilməz, həm də haqsız bir addım. Səhərlər həmişə işə gedənlərin, mütəxəssislərin yığıldığı bir yer vardı – maşın-traktor parkının yanı... Elə oradaca hamının gözünün qabağında direktor ona: “Səni işdən azad eləmişəm, əmr də verilib, xəstəlik aparan tonlarla üzümün pulu da hesablanıb, vurulub sənin ayağına. Həm gedib türmədə yatacaqsan, həm də çıxandan sonra itkiyə gedən o qədər məhsulun cəriməsini işləyib ödəcəyəksən!” – dedi.

Axşam dərd-ələm içində gəldi evə. Amma bu barədə heç kimə, ailə üzvlərinə belə, heç nə demədi. Desəydi də, onlar nə edə bilərdilər ki... İstəmədi ki, ata -anası da dərdi-sərə qərq olsun. Onsuz da kövrək ana ürəyi hər adi sözə, sorağa görə də titrəyirdi, əsirdi. O ki qaldı, belə bir bəd xəbər ola, elə o günü ürəyi partlayardı. Ötkəm heç cürə ağlına sığışdıra bilmirdi ki, Qədir Nəsrullayev onu bu boyda ağır baltanın altına ata bilər. Min cürə fikir, xəyal içində qalmışdı. Nə sirdirsə, hamı da ondan qaçırdı, elə bil hamının qulaqlarına səs dəymişdi. Heç kim ona yaxın gəlmirdi. İş gününü birtəhər başa vurub evə gəldi. Rəsmi şəxs – direktorun açıq-aydın elan etdiyi bu xəbərdarlıqdan sonra o, öz başının çarəsini qılmalı idi... Səhərə kimi kədər dolu nigaranlıq içində vurnuxdu, birdən

qərara gəldi ki, prokurorluqdan kimsə onu çağırana kimi, özü prokurorun yanına getsin, ona qarşı qurulan bu süni böhtan şəbəkəsinin qurucularının iç üzünü açıb göstərmək müqabilində, ondan kömək istəsin. Bu var olmaq, məhv olmaq üçün ümid yeri – yeganə motivasiya olardı onunçün... Amma həm də məsələnin o başını da fikirləşirdi ki, görəsən, orada ona inanacaqlarmı? O, açıq-aydın “ölüm, qalım” dilemması arasında qalmışdı.

Sabahı gün işdən sonra – baxmayaraq ki, onu vəzifəsindən azad etmişdilər, o, yenə də işə çıxırdı. Sovxozda onu görənlər xortlamış meyitə baxan kimi baxırdılar – heyretlə, təəccüblə: – yəni sən buradasan hələ, səni ki, işdən qovublar?!

Həmin günün axşamı işdən gəlib səliqə ilə geyindi, öz maşını ilə şəhər mərkəzinə tərəf yol aldı. İçində necə günün kirəcləşmiş, donmuş, bərkimiş dərdi, nigaranlığı... Bir də uzaq-uzaqlarda közərən bir ovuc ümid hənirtisi... Maşınının dostu, şəkilçi Nərimangilin qapısının həndəvərində, heç kimə mane olmayan bir yerdə saxladı: birdən məni elə oradaca həbs edərlər, heç olmasa, maşın etibarlı yerdə qalsın. Onların qapısından prokurorluğun binasına qədər piyada beşcə dəqiqəlik yol idi. Artıq axşam olmasına baxmayaraq, prokurorluqda hamı iş başında idi. Prokurorun qəbul otağında, yardımçı onun kim olduğunu, hardan gəldiyini soruşub, ad və familiyasını yazdı:

- Nə məqsədlə gəlmisən?
- Elə-belə, şəxsi sözüm var.
- Nə şəxsi söz, – sərt bir iradla, – onda səni içəri buraxmaq olmaz, – dedi.
- Yaxşı, onda deyin ki, şikayətim var.

Yardımçı selektorun dəstəyini qaldırıb:

- Yoldaş Musayev, şikayətçi gəlmək istəyir, – dedi.

O, yəqin ki, razılıq vermişdi.

- Keçin.

Ötkəm böyük, uzun bir kabinetin girəcəyindən prokurorun oturduğu kürsiyə çatanacan elə bil bir ömürlük ağır, uzaq bir yol keçdi. Gedir, gedir, gedirdi... Yol qurtarmırdı ki, qurtarmırdı...

Bu gedişin, bu qəbulun üstündən uzun bir zaman, vaxt keçəndən sonra Ötkəm təxminən elə fərz elədi ki, belə məsul vəzifə sahibləri yəqin özləri bilə-bilə böyük iş otaqları düzəltməyə çalışırlar ki, yanlarına gələn adamlar ona yaxınlaşana kimi, bir qədər uzaq yol keçsinlər. Bu müddət ərzində gələn adamın üz-gözünə, əyin-başına, yerisinə diqqətlə baxıb, onun haqqında nə isə özlərində bir təsəvvür yarada bilsinlər. Bu fikir, bəlkə də, Ötkəmin öz fəhmi idi, ya da elə, doğrudan da, elə idi ki vardı.

...İndi qayıdaq yenə Ötkəmin yanına, görək o, bu əzablı “uzaq” yolu necə gedib çatdı prokurorun qabağına...

Vüqarlı görkəmi olan, amma nə yaşına, nə də vəzifəsinə uyğun gəlməyən – parıltılı, şıx qiyafəli, mavi rəngli məxmər kostyum geyən prokuror, soyuq, laqeyq nəzərlərlə onu süzdü, “otur” təklifi belə vermədən zəhmli bir səslə dedi:

- Eşidirəm.

Ötkəm daha da həyəcanlandı: “Elə bil o ədalət, bahalı geyiminin aurası, haləsi çökmüşdü səs tonuna...”

- Yoldaş Musayev, mən Xaqani adına sovxozdan gəlmişəm.

- Kimsən, adın nədir?

- Ötkəm Məmmədov.

– Hə... belə de... Sənsən o qədər sosialist əmlakını güdaza verən? Nə yaxşı özün öz ayağıyla gəlib çıxmısan. Elə sabah səni gətirtdirəcəkdim bura.

- O, Ötkəmə ağzını açıb nə isə bir söz deməyə imkan vermədi:

– Aktdan xəbərin var? Sovxozun aparıcı mütəxəssisləri imzalayıblar, direktor da təsdiq edib, bu da onun aktı müşayiətedici rəsmi məktubu, – deyə o, sovxozdan göndərilən sənədləri masanın üstündən götürüb ona göstərdi.

Ötkəm sovxozun blankını, direktorun yasəmən rəngli mürəkkəblə, iri hərflərlə çəkdiyi əyri-dəli tanış imzasını göydə tanıdı. İstər-istəməz, özündən qeyri-ixtiyarı olaraq yanındakı oturacağa çökdü:

– Yoldaş prokuror, mənim burada cinayət tərkibli elə bir məsuliyyətim yoxdur.

– Babacan əminin dediyi sözlər yadında idi, – məndən əvvəl həmin sahənin əsas maddi-məsul şəxsləri var, briqadiri, sahə aqronomu, baş aqronomu, laborantlar...

– Bəs niyə onların hamısı səni irəli verib, hədəf seçiblər?

– Çərkəz müəllim, icazə versəniz, sizə bir şəxsi sözümlü də deyərəm, – bayaqkı kimi yoldaş Musayev yox, bu dəfə qeyri-rəsmi müraciət etdi.

Prokuror dinmədi, başı ilə işarə etdi: yəni de.

– Çərkəz müəllim, onlar məni təkləyiblər, öz günahlarını da mənim üstümə yığıblar, həm də mən onlar deyən bəzi-bəzi çirkin yollarla getməmişəm... Amma bilmirəm indi deyim, yoxsa... – bir az duruxdu.

– Necə yeni deyim, deməyim, sən qəbula gəlmisən, nə sözün var, hamısını de, sonra gec olacaq.

Bu sözlərdən elə bil Ötkəm bir az ürəkləndi:

– Mən Abbas Zamanovun qohumuyam, lazım gəlsə, onun qəbuluna da gedə bilərəm, hətta onun evinin təzə telefon nömrəsi də məndə var, 92-00-91.

– Necə, necə? Sən Abbas Tağıyeviçin qohumusan?

Prokurorun siması, üzünün ifadəsi daha da ciddiləşdi, amma Ötkəm elə bilirdi ki, əksinə, bu xəbəri eşidib o, mülayimləşəcək, yumşalacaq...

– O mənə heç vaxt deməyib ki, bu rayonda onların qohumları qalıb. Həmin telefon nömrəsini sənə kim verib? Çox məxfi nömrədir o, onu ancaq rayon prokurorlarına veriblər ki, fəvqəladə hallar, qəfil hadisələr olanda onun evinə zəng edə bilsinlər.

– Anamın dayısı Rəcəb kişi verib mənə bu nömrəni, nəslimizin ağsaqqalı, bu rayonda ona “Sarı Rəcəb” deyirlər.

Prokuror bir anlıq fikrə getdi, üzündəki gərginliyi nədənsə anlaşılmaz bir ifadə əvəzlədi:

– Yaxşı, get, öyrənəcəyəm, dediklərin düz olmasa... onda özündən küsərsən!

* * *

O gecəsi ilan vuran yatdı, amma Ötkəmin gözlərinə bir çimir də yuxu gəlmədi. Prokurorun axırkı sözü bir zəhər kimi onun təpəsindən dırnaqlarına qədər bütün qanına, canına işləmişdi: “Onda özündən küsərsən!” Bilmirdi yerin altındadır, yoxsa göyün üstündə, hara getdiyini, haradan gəldiyini, kimlə nə danışdığını – bunların heç birini başa düşmək, qavramaq anlamında deyildi. İşdə “xortlamış meyit”dən hamı “qorxub” qaçır, ən yaxın dostları belə, adamlar olan yerlərdə onunla söhbətə vaxt ayırmırdı, guya ki, harasa tələsirlər, haradasa kimsə onları axtarır...

Məsələ məlum idi.

Axşam dərd və əsəb içində evdə tək oturmuşdu. Anası mətbəxdə dovğa bulayırdı – sabah Ötkəm üçün işə qoymağa, bilirdi ki, oğlu hərdən işə duru yemək aparmağı xoşlayır. O isə bilə-bilə anasından uzaq dolanırdı ki, birdən onun üz-gözündə nə isə hiss edər, nigaran qalar, sorğu-suala tutar onu. Həssas

ana nəzərlərindən heç nə gizlətmək olmurdu. Bu arada istədi Əbülfəzə zəng edib sovxozda onunla bağlı nə söz-söhbət getdiyini öyrənsin. Çünki gündüz işdə onunla görüşüb danışa bilməmişdi, harasa tələsirdi Əbülfəz də. Dedi, bəlkə, indi zəng edib ondan nəsə təzə bir xəbər-əter öyrənə bildi. Gördü tərs kimi telefon da işləmir. Lap gərgin hala düşdü. Gecəynən durub yaxındakı avtobaza gözetçisinin otağından rayon ATS-nə zəng etdi:

– Alo.

– ATS-dəndi?

– Bəli.

Səs ona tanış gəldi. Deyəsən, onun tanıdığı Ərəstunun səsi idi. Ərəstun orta yaşlı, arıq, bir ayağı şikəst adam idi, rayon mərkəzinə lap yaxın olan Xınıslı kəndində yaşayırdı. O kənd də elə Xaqani sovxozunun ərazisinin üstündə idi. Ötkəmlə tanışlığı, şirin salaməleykümü vardı. Əvvəllər bir neçə dəfə onunla çörək də kəsmişdilər.

– Ərəstun, sənsən? Mənəm ey... Ötkəmdi.

O da dərhal tanıdı Ötkəmi, amma verdiyi soru onu lap həyəcanlandırdı:

– Ötkəm, səni işdən çıxardılar?

Telefon dəstəyi onun əlində dondu – buz parçasıtək.

“Allah, bu hardan bilir mənim məsələmi?” – məəttəl qaldı.

Özünə gəlməyə imkan tapmamış, Ərəstun ikinci sualı verdi:

– Ötkəm, indi bura gələ bilərsən?

– Əlbəttə, bu dəqiqə...

“ATS” rayon poçt şöbəsinin dördüncü qatında yerləşirdi. Ötkəm binanın arxa qapısından içeri keçib qaranəfəs yuxarı qalxdı. Ərəstunla görüşdü. O, tək idi, amma bununla belə, yenə asta-asta, ehtiyatla danışdı:

– Mən gün ərzində, növbədə olanda, üç dəfə birinci katibin, prokurorun, bir də milis rəisinin həm ev, həm də iş telefonlarının fəaliyyətini yoxlamalıyam – həmin telefonların işində fasilə yaranmasın deyə o, əlindəki cihazı ona göstərdi:

– Bax, bu aparatla.

Doğrudan da divarda rus dilində “Na pamyat” yazılı bir lövhəsi asılmışdı:

Yejedneвно proverit, v dnyom tri raza:

1) Perviy sekretar.

2) Prokuror.

3) Naçalnik militsiya.

Qərribə bir cihaz idi əlindəki – həm iki qulaqcığı, həm də uzun naqili vardı həmin cihazın, naqilin baş ucunda isə iki mənəgənəfason tutacaqlar... görünür, onunla rəflərdə düzümlənən saysız-hesabsız nömrələrin hər hansı birini istəsə “qulaqlayıb” tutar, əgər o dəmdə xətdə danışmaq gedirsə, həmin söhbəti dinləyə bilərdi.

– Ötkəm, yəqin ki, bu söhbətimizi bilən olmayacaq, eləmi?

– Əlbəttə, Ərəstun, bu nə sözdü... Mən özüm-özümü zərbə altına qoyacağam?

– Prokurorun xəttinə girdim ki, görüşüm zummer varmı, işləyirmi... Eşitdim ki... danışmaq gedir, özü də səndən danışirlar, sizin direktorla...

Ötkəmin halı döndü:

– Məndən... nə barədə?

– Qulaq as da... Direktor deyirdi ki, yoldaş Musayev, mən bir həftədir ki, onu işdən çıxartmışam, araşdırılıb cəza verilməsi üçün müvafiq sənədləri də sizə göndərmişəm. Başqa nəsə demək istəyirdi ki, prokuror onun sözünü yarımçıq kəsib dedi ki, mən öyrənmişəm o, bizim Abbas Tağıyeviçin qohumudur. Həm də məsələni araşdırmışam, bu işdə onun günahı yoxdur, o, dünən gəlib sovxozda,

cavan uşaqdı, bəs o biri məsul işçilərin, köhnə mütəxəssislərin hara baxırdı? Bir adam iki min hektarlıq sahələri necə nəzarətdə saxlaya bilər. Qədir müəllim də cavab verdi ki, yoldaş Musayev, entimoloq vəzifəsini o daşıyır axı. Bunu deyəndə prokuror direktoru götürdü buynuzuna, əsəbi və sərt şəkildə: "Onu qaytar öz yerinə, sabah da özün gəl, göndərdiyin sənədləri apar", – deyə dəstəyi çırpdı!

Ötkəm udqundu, ağır gərginlikdən sonra elə bil bir az özünə gəldi, cibindən bir 25-lik çıxarıb muştuluq kimi Ərəstunun cibinə basdı. Ərəstun bir daha, üzündə çəkinən və yalvarışlı ifadə:

– Ötkəm, amma bu sirri açmaq, elə danışıklara qulaq asmaq qorxulu işdi ha... Bunu bir adam bilsə, iş yoğunlasa, mən batdım. Özünə götürmə, yaxşı bir məsələ var ey, deyirlər, "doğma qardaşının sözünə yox, öz çəp gözüne inan", ona görə deyirəm. Bir-iki il qabaq, onda da Mustafayevin lap kəşakəs vaxtı idi, – Ərəstun bir az da yaxına gəlib lap aşağı səslə, pıçıltı ilə sözünü davam etdirdi:

– Hə... onun telefonunu yoxlayırdım, – deyə ən yuxarıdakı nömrəni göstərdi, – özü də gecənin bir aləmi idi, gördüm raykomda bir şöbə müdiri var ey, sən də yaxşı tanıyırsan onu, daha adını demirəm, onunla danışır; nə desə yaxşıdır: "Ə, filankəs, bizimkilər evdə yoxdu, Xanlar rayonuna gediblər, özüm də xəstələnmişəm, Sənubəri (onun arvadını!) göndər bizə, gəlsin kürəyimi küpələsin...

Ötkəm dəhşətə gəldi:

– O nə dedi?

Ərəstun acı-acı gülümsədi:

– Nə deyəcək? Dedi baş üstə yoldaş Mustafayev...

– Ərəstun, sən nə danışırısan... gör bu rayonda nələr olur... Daha mənim sözüm yoxdur... Qaldı ki, mənə açdığın bu sirlərə, onlardan arxayın ol. Elə sözlər açılarsa, deyiləsi gizlilər deyil, bir də mən hələ dəli olmamışam ki, dilimi dinc saxlamayıb başımı balta altına salım.

* * *

Necə gün idi ki, dinclik, yuxu, rahatlıq nə olduğunu bilməyən, hər saat, hər dəqiqə gedib o dünyanı görüb gələn Ötkəm, axır ki, o gecə Allaha dua edə-edə yata bildi. Səhər ayılıanda bir neçə gündü olayları – ən çox da dünən gecə, Ərəstun kişidən eşitdiyi danışmaları təzədən yadına sala-sala, bir daha fikrində, zehnində, ən xırda detallarını çözləyə-çözləyə, hər sözünü, hər cümləsini birər-birər xırdaladı. Bütün olub keçənlərin yuxu olduğunu zənn edədi əvvəl. Amma sonra özünə gəlib bir daha əmin oldu ki, hər şey gerçəkdir. Deyəsən, bir az sakitləşən, toxtayan kimi oldu.

Amma arvadını gecə vaxtı katibin evinə göndərən o şöbə müdiri haqqında əvvəllər onun özünün bir dostuna dediyi – "bakirelik bu paternalist cəmiyyətin özündən çıxartdığı əttökən bir uydurmasıdır, əxlaq, namus anlayışı isə lokal bir şeydir, onun mədəniyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur", sözlərini təzədən xatırladı; onun haqqında danışılanlar düz imiş, görünür, ər arvada, arvad ərə bab adamlar imiş. "Od olmasa, tüstü çıxmaz" deyərlər, – pıçıldadı öz-özünə.

Sabahı gün, səhər tezdən heç nə olmamış kimi, adəti üzrə işə getdi. Artıq may ayının axırları yaxınlaşırdı. Üzüm bağlarında salxımlar dolur, böyüyürdülər, xəstəlik sarıdan qorxulu günlər uzaqlaşmışdı. Ancaq əlaqla mübarizə işləri görülürdü. Vəziyyət normal idi. Sahələri gezir, dolanır, xəstəlik məqamları keçib

getsə də, yenə tənəklərə diqqətlə baxırdı, yoxlayırdı, necə deyərlər: İlan vuran adam ala çatıdan da qorxar. “Qalaxana dərəsi” tərəfdən keçəndə düşündü ki, o zaval, demə, mənim üçün gəlibmiş, hamı qaldı bir qıraqda, mənim adım bədnam oldu. Ürəyi xəbisliklə, xıltla dolu bəzi adamlar, sən demə, elə bilibləmiş ki, Ötkəm bu işə ona görə gəlib ki, iki illik iş stajı qazanıb və müsbət xasiyyətnamə ilə oxumağa getsin, – özü də Moskvaya! Çoxları həzm edə bilmirlərmiş ki, fəhlə, kasıb bir kişi olan Tapdığın oğlu ölkənin paytaxtında oxumaq niyyətindədir: yəqin ona görə gəlib burada baş girləyir, onun əsas fikri bu imiş sən demə. Onu da deyirdilər ki, Qədir Nəsrullayev də hələ-hələ hər adama müsbət xasiyyətnamə verən deyil ha... O ki qaldı Ötkəmə verə – Tapdığın oğluna! Heç öz doğma bacısı oğlu Vaqifi yola vermədi, bir il idi bağda fəhləlik edirdi, ikinci ilində partiyaya keçmək öngünündə onu işdən çıxartdı. İndi də bunu... Gördünüz də, iynəyib-cüyəyib elə bir bəhanə tapdı, elə əməl qurdu ki, ağır uşağın işi prokurorluğa kimi gedib çıxdı.

İşdən sonra o, bu dəfə yolunu sovxoz idarəsinə saldı, tez-tez o tərəflərə gedib özünü gözə soxmurdu, lazım olandan-olana ora baş çəkirdi. İçindəki qorxu, həyəcan dalğaları hələ tam susmamışdı, sadəcə, səngimiş, çökmüşdü bir az.

Baş aqronomun otağına girdi, gördü içəri doludur adamlar, hətta direktor da oradadır (gözlənilməyən təsadüf!), tez çıxmaq, geri qayıtmaq istədi, amma daha gec idi...

– Gəl, gəl... Hara qaçırsan? – deyə direktor qəzəblə səsləndi. Elə bil onun üstünə bir topa at milçəyi buraxmışdılar. Hirsindən rəng-ruhu ağappaq ağardı:

– Adam vicdansız olmaz! Sənin adamın həmişə mən olmuşam! Amma indi gedib ona-buna mənə zəng elətdirirsən!

Ötkəm: “Prokurorun dünənki zəngi ona yaman yer eləyib deyəsən...” – düşündü, amma dinmədi, dilinin altında gizlətdiyi sözləri dişlərinin arasında sıxıb saxladı. Ətrafdakıların hamısı çaşbaş qalmışdılar; bu nə məsələdir görəsən, “ona-buna zəng elətdirirsən” – nə deməkdir? Ötkəmi işdən çıxartmışdı axı...

Sonradan məlum oldu, bu təsərrüfatın tarixində bəlkə də ilk böyük hadisə idi ki, ağır çənəli direktorun buynuzları sındırılır, özü öz əmrini dəyişdirir, işdən çıxardığı adamı yenidən öz yerinə qaytarırdı.

Axşamüstü evə gələndə anasını təlaşlı, rahatsız görür: “Bu nədir, başıma gələnləri bilib bəyəm anam, onda bəs bu niyə belə pərişandı, kim çatdırıb ona, görəsən, bu xəbərləri” – deyə özü də hövsələsiz hala düşür.

– Nə gec gəldin, ay bala, haçandı səni gözləyirəm...

– Nə olub ki?

– Poçtalyon gəlmişdi, səni axtarırdı, bu məktubu verdi, sonra da mənə qol çəkirdi.

– Qol çəkirdi?

– Hə... – nigaran, təlaş içində səsi titrəyirdi açıq-aşkar...

Ötkəm zərfin üzünə baxanda onun bu tərəflərin məktubuna oxşamadığını görüb, tez-tələsik zərfi açdı; “Moskva, Tverskoy bulvar, 25” sözlərini oxudu. Özünə gəldi. Yazılanlarla tanış olub öyrəndi ki, göndərdiyi əlyazmaları, – yəni hekayələrinin sətri tərcümələri müsabiqədən uğurla keçib, onun avqustun 20-də qəbul imtahanlarında iştirak etməsi vacibdir. Qəbul komissiyasının sədri: imza və möhür.

Belə məlum oldu ki, iki illik iş stajı və xasiyyətnaməyə də ehtiyac yoxdur. Məktubun məzmunu ilə bir daha ətraflı tanış olduqdan sonra ovqatı yüksələn Ötkəm anasına zarafatla:

– Deyirsən sənə hələ qol da çəkirdilər məktubu verəndə? – ona üz tutdu.

- Hə... – dedi anası, kefsiz, qaşqabaqlı halda...
- Sən qol da çəkə bilmirsən bəyəm?
- Nə bilim... Əvvəl qorxdum, yaxın getmədim, sonra dedi, qorxma ay arvad, xeyirli məktuba oxşayırsan, mən də çəkdim.

Ötkəm gülə-gülə:

– Düz deyib poçtalyon, xeyirli xəbərdi, Moskvaya – instituta oxumağa çağırırlar məni, – dedi. Anasının rəngi allandı, gözləri doldu, əllərini göyə qaldıraraq Allaha dua etməyə başladı. Sonra Ötkəm:

– Daha carmana car çəkmə, sən ağzında söz duran deyil, daha heç kimə heç bir söz demə, – xəbərdarlıq etdi. Artıq onun kədərli, təlaşlı ovqatını indi cəsarət dolu notlar əvəz etmişdi.

* * *

Prokurorun qəbul otağında bu dəfə çox adam gözləyirdi, yardımçı elə həmin o adam idi, ciddi, qaşqabaqlı... Növbə və sıra ona çatanda, Ötkəmin də ad-familini qeyd etdi, deyəsən, heç yadına düşmədi ki, o, bu yaxınlarda burada olub.

“Gündə azı 10, bəlkə də 20 adam olur qəbulda, mən hardan yadında qalacağam ki...” – deyərək ona irad tutmaqdan vaz keçdi. Yardımçı, qəbul otağında onun kreslosuna yaxın yerdə oturub fikrə gedən, milis geyimində, hündür boylu, dolu bədənli mayora tərəf çevrilib bir qədər mehriban tərzdə:

- Əli müəllim, işiniz tələsikdirsə, sizi qabağa salım? – dedi.
- Yox, narahat olma, qoy vətəndaşlar keçsin, bizimki, bəlkə, uzun çəkdi.
- Sənin nə şikayətin var? – bu, prokurorun yardımçısının sualı idi.

Ötkəm:

- Məni özü çağırırdı, – dedi.
- Özü çağırırdı? Elə olsaydı, mən bilərdim.
- Mənə elə dedilər.
- Ad-familini de. Yaxşı, indi öyrənərəm. Gözləyin.

Çox keçmir ki, prokurorun kabinetindən nimdaş, üzülmüş pal-paltarda bir qoca arvad, yanında da 2-4 yaşında oğlan uşağı (yəqin ki, nəvəsi idi) çıxırlar. Arvadın üzü-gözü gülürdü, yəqin ki, problemi həll olunubmuş, uşağın da əlində kvadrat ölçüdə bəzəkli bir şokolad vardı, elə çıxır-çıxır, tamsınır, kağızını tələsik açırdı. Şokoladın parıltılı qabığının, üzüyünün şövqü uşağın sevincli gözlərində şölə vururdu. Həm nənəni, həm də nəvəsini sevindirən prokurorun cəmləntlik bəyzadəliyi, ürəyində əsl mərhəmət duyğularının qaynaması onu bir daha Ötkəmin gözlərində yüksəltdi: “Eşitmişdim ki, bu insan Gəncədə əsilzadələr nəslindəndir... Ziyalı, halal bir ailənin övladıdır, sən demə, elə deyilənlər düz imiş...”

– Gəl görək, cavan oğlan! De görək, işlərin necə gedir?

– Sağ olun, yoldaş Musayev, yaxşıdır. Həm də sizə şad bir xəbər də verim. Moskvada oxumaq üçün şans qazanmışam, yazılarım böyük bir müsabiqədən keçib, məni imtahana çağırırlar, – deyərək o, gələn çağırış məktubunu prokurora təqdim etdi. Musayev xoş soraqlı naməni alıb diqqətlə və nədənsə ucadan oxudu, ləhcəsindən, sözlərinin söylənişindən hiss olundu ki, rus dilini mükəmməl bilir...

– Təbrik edirəm!

Sonra gülə-gülə əlavə etdi:

- Oralarda olanda bizləri də yada salarsan...
- Əlbəttə, sizin kimi alicənab insanı unutmaq olarmı?

– Barışdı səninlə direktorun?

Ötkəm gülümsündü:

– Hələ tam yox... Nədirsə, acığı soyumur hələ.

– Soyuyar, soyuyar...

O, sovxoz mütəxəssislərinin tərtib edib imzaladıqları aktı və rayon prokurorluğuna göndərilən rəsmi məktubu masasının siyirtməsindən götürüb ona göstərdi, direktorun imzaladığı səhifəyə baxanda siması təzədən ciddiləşdi. Ötkəm əlini uzadıb sənədlər topasını götürmək istədi, neçə gün idi ki, canı qalmışdı o məktubun yanında.

– Dəymə, o yekəbaş (yəqin, direktoru nəzərdə tuturdu) necə gətiribsə, elə də gəlib özü aparacaq! Nə problemin olsa, gəl yanıma. Amma işində möhkəm ol, iş hər şeydən vacibdir.

– Əlbəttə, sağ olun, Çərkəz müəllim, Allah sizi həmişə var eləsin!

Görüşüb çıxdı. Elə bil dünyanı ona bağışlamışdılar. Yol boyu düşünür, daşınırdı hey... Elə bil Andromedanın dumanlığının içində qalmışdı: görəsən, rayon prokuroru Zamanovla onların qohumluğunu kimdən, necə, hardan öyrənmişdi?!

* * *

Sovxozun idarəsinin yaxınlığında dostu Əbülfəzə rast gəldi. Ordan-buradan söhbət etdilər, bu dəfə o, keçən səfərki kimi daha heç hara tələsmirdi. Artıq hər bir bəd nəsnələrin keçib getdiyini yəqin edən Ötkəm:

– Xəbərin var idi hadisələrdən? – soru etdi ona.

– Eşitmişdim, – deyə o, gerçəkədən ürəkəğrısı ilə başını buladı. Ehtiyatlı olmaq lazımdır, indi elə zaman gəlib ki, dağarcığı çuvala tay tutanlar çoxalıb. Hamı girəvə güdür kiməsə pislik eləsin, xəbər aparsın, xəbər gətirsin... Məbada, sirrini bir adama verəsən. Cöreyini ver, özün ac qal, amma sirrini heç vermə! Onu da bil ki, dostdan qardaş olmaz!

Onlar gəzə-gəzə gəlib üzüm bağlarına çatdılar. Yoxuş boyu qalxır, tənək cərgələrinin arasında kultivasiya işini görən DT-54 markalı zəncirli traktorun arxasınca baxırdılar, iş yaxşı gedirdi, torpağın üzünün qaysağını xırda dişli kotan dağıdır, malalayırıdı, bu da sahənin münbitliyini özündə saxlamaq üçün ən yaxşı aqrotexniki tədbir idi. Əbülfəzin ürəyi dolu idi:

– Mən bilirdim, sən də, elə mənim də, elə hamımızın şeytançılığımızı kimlər eləyir, bu sovxoz bir yığma komandadır, bura hər göldən bir qurbağa yığılıb. Quşçuların isə cöreyinin buynuzu var, bizlər kimə çörək veririksə, o, sonradan buynuz olub sancılır kürəyimizə. Kəmfürsət adamlardan ehtiyatlı olmaq lazımdır...

Sonra hər ikisi susdu. Göz işlədikcə uzanan yaşıl, səliqəli tənək cərgələri baş alıb gedirdi, ucsuz, bucaqsız... Baxa-baxa düşünürdü ki, bu qədər cərgələri bir-birinin ucuna bağlasan, bu yaşıl, nazik cığır dünyanın o başına qədər gedib çıxı bilər, bəlkə də lap ekvator uzunluğunda... Gör adi, sadə fəhlə əllərinin gücü, azmanlığı nə boydadır, – deyə fərəhli təfsirlərlə qürurlanırdı Ötkəm.

Hiss olunurdu ki, il mənfəətli olacaq. Ona görə də fəhlələrin əhvalı xoş, əlləri, qolları tərərli idi, bilirdilər ki, bu mövsümdə plan da, əlavə öhdəlik də dolacaq, uzaqlığı olacaqdır. Mükafatlar hesablanacaq hamıya. Zəhmət çəkənlərin çörək təknəsində bol ruzi, bərəkət gözlənilir.

İyul ayının axırı yaxınlaşırdı. Bir neçə gündən sonra bağlarda bütün becərmə işləri yekunlaşacaq, qorabışən ayda – avqustda üzümçülərə, ucdan-tutma hamıya məzuniyyətlər veriləcəkdir. Bağlar özü də sanki məzuniyyətə

çıxacaqdır, elə bil analıq məzuniyyətinə – qoynundakı məhsulu yetişdirməyə, böyütməyə, əmrəziyə yetirməyə... Səriştəli üzümçülər deyirdilər ki, indi, yəni məhsulun yetişmə dövründə bağlar hamilə qadın kimi olur, ona görə də sahələrdə bütün işlər dayanmalı, tənəklər baş-başa verib sakitlik içində dincəlməli, necə deyərlər, doğum günlərinə qədər, yəni məhsul yığılana kimi özündə güc toplamalı, hazırlaşmalıdır. Köhnə bağbanların sözlərinə görə bu çağlarda sentyabrın əvvəllərinə kimi – salxımlar şirə ilə, şəkərlə tam dolana qədər, tənək cərgələrinin arasına hətta saqqallı kişi də buraxmaq olmaz. Dolu, kövrək gilələrə, salxımlara xəter toxunmasın deyə...

Ötkəm bununla belə yenə də narahatlıq və fikir içində qalmışdı. Onsuz da işlər tamam dayandırılıb, o isə avqust ayında Moskvada olmalıdır, görəsən, icazə almaq olacaqmı? Axı direktorun daxili əmri var: məhsul yığılıb qurtarmayana qədər heç kim məzuniyyətə buraxılmasın (təkcə fəhlə və mexanizatorlardan başqa!). Üzüm yığımı da noyabr ayının əvvəllərinə həmən-həmə başa çata bilər...

Nə etmək olardı... Tapşırıq beləydi. İyul ayının axırında Ötkəm sovxozun kadr şöbəsinə gəldi. Müdiri Nadya – atası azərbaycanlı, anası rus idi, özü də çox səliqəli, işini bilən adam idi. Hamı onu qayda-qanunu hər şeydən üstün tutan işçi kimi tanıyırdı. Əri də azərbaycanlı idi, kürekəni də. Arıq, şüvərek, bir az hündür boylu, Azərbaycan, rus dillərini mükəmməl bilən bir xanım idi. Ali təhsili olmasa da, bu vəzifədə uzun illər çalışmışdı, artıq hamını yaxşı tanıyırdı. Ötkəm, əslində, məzuniyyətə çıxmaq üçün, əvvəlcə ərizəsinə baş aqronom əvəzi Əli Vəziri razılıq kimi qol çəkib icazə verməli, sonra həmin müraciət direktorun imzasına verilməli idi. O da yaxşı bilirdi ki, baş aqronom əvəzi heç vaxt razılıq dərkənarı qoyan deyil, direktorun rəsmi əmrini ağzı nə idi unutsun, ya da saymasın, ikincisi də, hələ rəsmi ərizə verməmişdən əvvəl Ötkəm məzuniyyətə çıxmaq məsələsini gedib ona bəyan eləsə, o, dərhal gedib çatdıracaq direktora – Qədir Nəsrullayevin də əlinə girəvə düşəcək... Bu olacaq “qarğa, məndə qozun var”. Ona görə də “tət Nadya” ilə şirin söhbət zamanı o, kiçik bir fənd işlədi: xanımın gözünü oğurlayıb ərizəsinə qoydu onun masasının üstündəki dəst-dəst yığılıb qalaqlanmış ərizələrin arasına. Sonra da heç nə olmamış kimi, sağollaşıb getdi, “tutar, qatıq, tutmaz, ayran” sevdasıyla. Kadr şöbəsinin müdiri də yüzrlərlə ərizənin arasında onun da ərizəsinə aparıbmiş direktorun imzasına. O gözünə döndüyüm də heç birinə baxmadan, oxumadan bir-bir hamısına dərkənar qoyubmuş; Ötkəmin də ərizəsi onların içində, “məzuniyyətə buraxılsın”. Altında da “mübarək” imzası.

Bir neçə gündən sonra Ötkəm gedib öyrəndi ki, kadr şöbəsi onun məzuniyyət ərizəsinə rəsmiləşdirib, əmr kitabında qeydiyyatdan keçirib. Mühasibatlıq da məzuniyyət pulunu hesablayıb göndərmiş xəzinədar. Onun qarşısında artıq, Allahdan olan kimi, geniş qapılar açılmışdı, 40 günlük azad, icazəli zaman, fürsət, üstündə də ona çatması öz halal məzuniyyət pulu...

* * *

Sabahı günü, daha nə sənə, nə mənə, ata-anası ilə görüşüb, sağollaşıb onlardan halallıq alaraq, şələ-şüləsini götürüb, deyə-gülə, gəldi Bakıya, birbaşa dəmiryol vağzalına. Qatarlar... səs-küy, qaçaqaç... adamlar qaynaşırdı, əsgər getdiyi günlər yadına düşdü Ötkəmin, onda dəniz limanından yola düşmüş, sonra qatarlarla getmişdi. İndi isə... Moskvaya gedirdi!..

Əvvəldən bilirdi ki, təyyarəyə билет tapa bilməyəcək, yay aylarında bütün nəqliyyat növləri – ən çox da hava yolları həmişə dolu olur, təyyarədə yer almaq

tamam müşkül işdi, ona görə də bura gəlmişdi, yenə qatarda yer tapmaq olar: uzaqbaşı, ümumi vəqonda gedərəm, nə olar, üzüyümün qaşı düşməyəcək ki... Təki mənzil başına gedim çıxım. Nə qədər tez gedib çıxsam, o qədər yaxşıdır, orada uşaqlarla mövzular ətrafında fikir mübadiləsi edərim, bildiklərimi bir daha təkrarlayaram, bilmədiklərimi onlardan öyrənərəm – deyə, düşünmüşdü.

Soruşa-soruşa gəlib üstünə “Bakı-Moskva” yazılmış biletdən satılan pəncərəni tapdı. Gördü burada bir vur-çatlasın var ki... Əməllicə dava, dalaş... Bir az gözləməli idi, başqa nə edə bilərdi.

Mübahisələrə qulaq verib başa düşdü ki, bu kişi kimdisə, biletini qaytarmaq istəyir, biletdən satan – rus qadını, – o da deyir ki, bu çağda qaytarılan biletin pulundan filan qədər çıxdaş olunmalıdır, yoxsa qaytarmaq olmaz, həm də qatar indi yola düşmüşdür, bir saat qalmış kim gəlib biletdən alar ki... mən dövlət xəzinəsinə heç bir qəpik də ziyan vura bilmərəm. Özü də bahalı, “sv” vaqonunun bileti!

Orta boylu, şlyapalı, yay ayının bu qaynar cırhacırında kostyum geymiş, səliqəli göynəyinin şax yaxalığı qalstuklu kişi isə (uzaqdan baxanların qavrayışına görə “böyük adam” qəlibində idi) inad edir, əlindəki ezamiyyət sənədini az qala arvadın gözüne soxurdu ki, nazirlik indi onu daha vacib, dövlət əhəmiyyətli mühüm məsələ ilə əlaqədar sərhəd rayonuna göndərir. Ona görə də Moskva reysinin pulunu mühasibata təvil verməli idi, özü də qəpiyinə qədər. Xəzinədar qadın isə öz sözünün üstündə inad edirdi. Əməlli-başlı buynuzlaşmışdılar! Dayanmaq, durmaq yeri, məqamı deyildi daha, – Ötkəm özünü irəli verdi:

– Həmin yerliyi mən alıram! Bu da mənim pasportum.

Səs-küy xırpadan kəsildi. Hər ikisinin üstünə elə bil su çiləndi.

– Pasport lazım deyil, – deyə kassir bir az özünə gəldi, sakitləşdi.

Şlyapalı kişi: “Hə, gördün, bayaqdan dünyanı qatmışdın bir-birinə”, – baxışları, üzünün cizgiləri ilə sanki bu sözləri pıçıldadı, əvvəlki qaşqabağı, zəhər damızan sifəti dəyişmədən, sakit, səssiz “sv” kupesinin pulunu qəpiyinə qədər geri aldı, tələsmədən bir-bir saydı. Getdi. Heç kimə – nə biletdən, nə də Ötkəmə heç bir kəlmə də adicə “sağ ol” belə demədən.

Ötkəm yerin pulunu ödəyib, biletini alıb, qaçdı həmin vaqonu axtarmağa, çünki biletdən xəzinədar qadın: “Tez ol, tələs... sonra çata bilməzsən, 2-ci platforma, 6-cı vaqon”, – deyə xəbərdarlıq etmişdi. Vaqonu tapdı. Açılib-yığılan pilləkəndə dayanan bələdçi qadın semantikasız, quru nəzərlərlə ona baxıb:

– Hara, cavan oğlan, hara? – Ərəbzəngi kimi onun qabağını kəsdi.

– Necə hara? – bu vaqona!

– Hələ bir biletini göstər görüm!

– Baxın!

Biletə baxa-baxa bir az eyni açılan kimi oldu:

– Bəli, buyurun, keçin...

Ötkəm: “Yaman qaşqabaqlı qarşıladı məni, yəqin, inanmırdı bu yer mənim ola bilər... bəlkə, şlyapalı “göbəlek kişi”ni gözləyirmiş...”, – deyə içində güldü.

Bələdçi xanım hündür boylu, dolu bədənli, doğrudan da əsl Ərəbzəngi idi, – əlləri, qolları bəsirətli pəhləvanı xatırladırdı, sinəsi iri, döşləri idmançı əlindəki ağır qantellər kimiydi, – iri, dolu... Göy gözləri yanırdı elə bil... Qırmızı sifət, ağız, burun sifahi... “Üzdən göyçək xanımdı, amma o dəqiqə hiss olunur ki, kobud adamdır. Neyləsin yazıq, gündə üzü yüz cürə üz, yüz cürə sifət görür”, – düşündü Ötkəm.

Kupenin qapısı bağlı idi. Döydü. Açdılar. Orta yaşlı bir qadın:

– Gəlin, sizin yerinizdi?

– Bəli.

– Lap yaxşı, gəlin.

O, çantasını qoyub oturdu, təəccüb etdi: bunun niyə ikinci qatında heç kim yoxdu, sonra başa düşdü ki, “sv” deyilən kupe nə deyilən şeydi, – yəni dördadamlıq yox, ikinəfərlik olur, özü də ona görə belə baha imiş qiyməti.

Adəti üzrə ritorik, “növbətçi” sorğu-suallar başladı. Kimsən, haralısan, hara, nə üçün gedirsən və ilaxır. Məlum oldu ki, bu xanım məşhur bəstəkarın arvadıdır (adını çəkmirik), Moskvada oxuyan tələbə qızının yanına gedir.

Qatar yavaş-yavaş tərpənirdi... Ötkəm dərinə nəfəs aldı. Oturacağın qapağını qaldırıb çantasını onun altındakı yük yerinə qoydu. Rahatlandı. O biri əl meşin qovluğunu açdı. Dəftər, kitablara göz gəzdirdi. “İstoriya SSSR” kitabını ayırıb götürdü. Başladı varaqlamağa. Qələmlə dairəyə aldığı fəsillərə təzədən bir daha nəzər saldı.

– Deyəsən, oxumağa gedirsiniz?

– Bəli, imtahana. Qəbul imtahanına.

– Hansına? Göndərişlə gedirsiniz, yoxsa elə-belə... Göndərişsiz bir az çətin olacaq.

– Allah kərimdir...

– Orta məktəbi hansı dildə oxumusunuz?

– Rus dilində.

– Hə, onda... çulunuzu sudan çıxarda biləcəksiniz.

– Qismət...

Ötkəm konkret, qısa cavablar verirdi ki, xanım suallarına ara versin. Yol boyu kitabları bir də nəzərdən keçirsin, hazırlaşsın. İki gün az vaxt deyil...

“Əvvəl üz-gözümdən kübar xanım təsiri bağışlayırdı... amma deyəsən, çox çərənçi adamdı” – düşündü.

– Tarixçi olmaq arzusundasınız?

– “Əcəb işə düşdüm ey...” – ələcsiz qalıb “hə” dedi.

– Yaxından tanış da olmadıq, mənim adım Bulqeyis xanımdır... iki gün bir yerdə yol gedəcəyik hər halda...

– Bəli, mənim ismim Ötkəmdi.

– Lap yaxşı.

Qapı döyüldü. Gələn bələdçi xanım idi:

– Çay içəcəksiniz?

Ötkəm dinmədi, Bulqeyis xanım:

– Əlbəttə, əlbəttə... gətirin!

Gümüş götücəkli naxışlı stəkanlarda çay və rəngli kağızlara bükülmüş, xırda doğranılmış qənd gətirdi, özü də cırə ilə, adambaşına ikicə dənə.

– Buranın çayının heç dadı yoxdu, hayif deyil evdə dəmlənən çay... özü də Hindistan çayı.

– Belə yerdə belə çay da böyük işdi.

Bələdçi xanım yenə gəldi. Yataq dəstlərini gətirmişdi. Hərənin dəstini oturacağının üstünə qoyub, pulunu götürüb, stəkanlı götücəklərini əlinə keçirib getdi. Bir azdan Ötkəm kupedən çıxdı: qoy xanım rahatca öz yataq dəstini dəyişsin, sonra da mən dəyişərəm.

Qayıdanda xanımı güclə tanıya bildi. Yeni geyimdə, təzə libasda idi, ev paltarlarında... Yəqin, üz-gözüne də əl gəzdirmişdi, elə bil cavanlaşmış, gözəlləşmişdi. Ötkəm üreyində: “Deyəsən, yaşına meydan oxuyan xanımdı bu” – deyə düşündü.

– İstəyirsiniz sizinkini də dəyişim?

– Yox, yox, sağ olun, özüm...

Qatar sürətlə gedirdi, artıq Rusiya ərazisinə girmişdi. Ötkəm çıxıb vaqonun dəhlizində dayanıb pəncərədən yollara baxırdı. Nənəsinin şirin nağıllarında tez-tez adını eşitdiyi məşhur “Dəmir qapı Dərbənd” deyilən yerlərdən keçirdi qatar. Ötkəm Seyid Əzim Şirvanini xatırladı. Aləmdə əbədi səsi qalan böyük bir şairi... Qədim Azərbaycan tarixindən, bir də Şamaxıda yaşayan qocalardan öyrənmişdi ki, o çağlarda şairin qardaşı Dərbəndin valisi olubmuş, lap erkənlərdə isə bu yerlər başdan-başa Şirvanşahlar dövlətinin ərazisiymiş. Seyid Əzim isə öz zamanında bu tərəflərdə çox gəzib, dolanıbmış... Dərbənd Şirvanın üstündə olanda...

Kupesinə qayıdanda açılıb-yığılan masanın üstündə çoxlu cürəbəcür konfet, şokolad, peçenye gördü, xanım çoxunu ona tərəf olan hissəyə düzmüşdü.

– İstəyirsiniz, mən çıxım, siz də dəyişin əyin-başınızı... rahat olmaq üçün.

– Yox, zəhmət çəkməyin, mənim bayır-bacaq geyimim də budur, yolluğum da, – gülümsündü.

...Artıq gün yarıdan keçmişdi. Qürub süaları vaqonun ağappaq, təmiz pərdələri çəkilməmiş pəncərəsinin bayır tərəfində atılıb-düşür, sanki qopub yerə düşməkdən qorxurmuş kimi tir-tir əsirdilər. Ötkəm: “Deyəsən, onlar Şimala – soyuq Rusiyaya qədər bizimlə getmək fikrindədirlər... Onlara nə var ki... görsələr darıxırlar və ya üşüyürlər, bir andaca keçib “minəcəklər” o biri qatara, biletsiz-filansız... yenə qayıdacaqlar öz tərəflərinə”.

– Evlisiniz, ya subay?

“Əstəğfərullah, qoymaz ey özümüze gələk”... Ağızucu “subayam”, – dedi.

– Bilirəm, kişilər evdən çıxan kimi subay olurlar, – gülümsədi, – amma siz doğrudan da subay oğlana oxşayırsınız, neçə yaşıınız var, olarmı bilmək?

– 23.

– Hələ cavansınız...

“Ay Allah, bu yaşlı, oturmuş arvadın sualları nə vaxt səngiyəcək?” – deyə fikrə getdi Ötkəm.

– Görəsən, indi günün hansı vaxtıdır, – saata baxmaq istədi.

– Budur ey saat... saat 4-dən keçir... – o, kupenin qapısının üzərindəki iri, tünd mixəyi rəngli dairəvi iri saati göstərdi.

– Vaxsey!.. Deyəsən, saatımı itirmişəm... – deyə xanım şeylərinin künc-bucağını axtarmağa başladı. Yol çantasının altını üstünə çevirdi. Ciblərini silkələdi.

Ötkəm dinmirdi.

– Kupeyə girəndə qolumda idi, necə oldu bu zəhirmar... Özü də qızıl saat idi, üzr istəyirəm, toyumuzdan qalma... Nə isə... narahat olmayın... İtib, itib də... Başımızın, gözümüzün sadağası...

“Bu nə iş idi mən düşdüm, necə yeni başımızın-gözümüzün sadağası” – Ötkəm əməlli-başlı narahat olmağa başladı.

– Yox, hər halda, gəlin axtaraq... Hara düşə bilər ki... Siz vurmadınız, mən yıxılmadım, bir el məsəli var ey... Bu kupeden hara düşə bilər ki...

– Vallah, mən heç yerə çıxmamışam... Deyəm harasa düşüb, nə isə... narahat olmayın.

“Necə yeni mən heç yerə çıxmamışam”, onda, deməli, mən çıxanda... – bu düşüncələr içində Ötkəm əsəbi halda vurnuxurdu, ora-bura, zibil qabına, oturmaqların böyür-başına diqqətlə baxırdı. Hər ikisi nigaran və narahatlıq içində idi. Qapı döyüldü. Gələn bələdçi xanım idi. O, rus millətindən idi, təbii ki, rus dilində danışdı:

– Sizə nə olub, nə axtarırsınız, niyə dağıdıb tökmüsünüz hər tərəfi?

– Heç, elə-belə, – deyə Bulqeyis xanım laqeydliklə, bikef bir durumda cavab verdi.

– Xanım saatını itirib, – Ötkəm əsəbi və rahatsız halda dilləndi.
– Saat? – necə saatdı?
– Saatdı da, saat necə olar, qol saati, qızıldan... – deyə Bulqeyis xanım kədərli ovqatla, həm də əsəbi bir tərzdə onun sorusuna aydınlıq gətirdi.

Bələdçi xanım:

– Mən bayaq buradan köhnə yataq dəstləri aparanda bir qadın qol saati tapmışam, balışüzünün içindən. Gedim gətirim baxın görün, odur?

Bulqeyis xanım saati əlinə alanda gözləri alacalandı, döyükmüş halda:

– Çox sağ olun, sağ olun... – deyə onu qucaqladı, bu arada pul kisəsindən bir bütöv 50 manatlıq çıxarıb bələdçiyə uzatdı, – Xahiş edirəm, bunu götürün, hədiyyə kimi...

– Siz nə edirsiniz, – deyə bələdçi xanım geri çəkildi, heç nə lazım deyil... qətiyyətlə olmaz!

Bir az duruxub, bir anlıq fikrə gedən Bulqeyis xanım vəziyyətdən çıxış yolu kimi:

– Onda ad, fəmilinizi deyin, sizin idarəyə təşəkkür məktubu yazaram. Mən SSRİ xalq artisti... filankəsin həyat yoldaşıyam, – dedi.

– Olar, bu başqa məsələ: Antonina Viktorovna Morozova. Azərbaycan Dəmir Yolları Baş İdarəsi.

“Allaha şükür ki, bələdən qurtuldum – Ötkəm özünə gəldi, – elə bil məndən şübhələnmişdi...”

Bulqeyis xanım, tapılıb təzədən özünə qayıdan saatına sevinclə baxa-baxa birdən... dedi:

– Aaa... gör ha... saat 5-ə işləyir, biz hələ günorta naharını belə eləməmişik, – çantasını açıb içindən pendir, çörək, göy-göyərtili çıxartdı, bir də o biri əli ilə iri yol çantasındakı yekə bir qazana güc eləməyə başladı, gördü yox ey... qüvvəsi çatmayacaq, çıxarda bilmir, başını qaldırıb Ötkəmə tərəf çöndü:

– Bir buna əl yetirin də, nə olar, – xahiş etdi.

Ötkəm: “Bu nədir İlahi, bu boyda qazanla səfərə çıxarlar, yola bir eylə yemək götürərlər, iki günə yox ey, heç on günə də bunu yeyib qurtarmaq olmaz” – yüngül bir qınaqla, həm də iradə ilə ona baxdı.

– Bilirsiniz, qızım – bayaq dedim axı, Moskvada oxuyur, konservatoriyanın tələbəsidir, artıq 3 ildir... Səbz-plovdan ötrə ürəyi gedir, onun üçün bişirmişəm. Həm də bir az çox elədim ki, tələbə yoldaşları da gələ bilərlər, hamısına çatdır. Mən gedən kimi, rəfiqələri elə bil iy bilirlər, tökülüşüb gəlirlər. Birdən elə bilirsiniz ki, bu boyda qazanı tək-cə özümə görə, yola götürmüşəm. Ha... ha... – güldü... – deyərsiniz nə qarınqulu adamdır... – Yenə güldü. Qırmızı boyalı dodaqları gətirdi qulaqlarının dibinə, yarısı qızıl, yarısı ağappaq dişləri parıldadı...

Ötkəmə aydın oldu yekə qazanın bu balaca “sirri”...

Bulqeyis xanım özüylə götürdüyü rəngli, dərin boşqabların birini də onun qabağına qoydu:

– Yəqin, səbz-plov sizin də xoşunuza gələr...

Ötkəm plovun dadına baxdı, ləzzətli idi, sonra təzə dağ keşnişinin 2-3 qanadını qoparıb qoydu ağzına, gəvələdi iştahla...

Sonra o da anasının yola qoyduğu şeyləri çıxartdı. Bozlamac, yağlı fətir, camış qatığı, yumurta, soyutma toyuq, göyərtili, xırda, qırmızı turp...

Xanım bozlamaca təəccüblə baxırdı, Ötkəm kəsib yarısını onun qabağına qoydu:

– Yox, yox, bu qədər şeyi yeyə bilmərəm, onsuz da kökəlirəm, üstünə qoya-qoya gedirəm, – gülümsündü.

– Onda, xahiş edirəm, bunu qızınıza verərsiniz, – başqa bütöv bozlamacın birini büküb Bulqeyis xanıma uzatdı. İndi ki mən onun səbzi-plovuna, boğazına ortağ oldum... Qoy o da... bunun dadına baxsın.

Bulqeyis xanım məmnun-məmnun gülümsədi:

– Bu nədir axı, mən indi görürəm bu qalınlığında lavaşı...

– Lavaş deyil, bunun adı bozlamacdı, bizlərdə... Tərkibində çox şey var, süd, yağ, şəkər, maya və bir necə cür ədava...

– Hə, nə yaxşı... sağ olun, qızım üçün də maraqlı olar, belə bir ölçü-biçidə fətirə oxşayan lavaş...

– Hə... Moskva hara, bozlamac hara, – xəfif bir təbəssümlə xanımın fikrinə şərik çıxdı Ötkəm.

Mənzilə yetmişdilər, qatar dərinədən nəfəs alıb dayandı. Yır-yığışını çoxdan eləmişdi xanım, Ötkəmin isə nəyi vardı ki... bir həsir idi, bir də Məmməd Nəsir. ...Çantasını çiyinə asırıb Bulqeyis xanımın ən ağır yük çamadanını götürdü, vaqonun bələdçisi Antonina Viktorovnanın xoş təbəssümlərinin müşayiəti ilə perrona endilər. Bulqeyis xanımın qızı Mirvari (Ötkəm onun adını artıq bilirdi) çoxdan gəlib vağzalda anasını gözləyirdi...

* * *

Institutun yataqxanasında yerini aldı. Müsəbiqədən keçənlərin siyahısı artıq yataqxana komendatlığına verilmişdi. İmtahanlara hələ 10 gündən çox vaxt qalırdı. Qəbula gələnlərin çoxu ilə tanış olmuşdu. Səhərlər hərdən şəhəri gəzməyə çıxırdı – hələlik uzaqlara gedə bilmirdi, yataqxananın ətrafındakı, ətrafında gəzib dolanırdı.

Yataqxananın lap yaxınlığındakı parkın xəlvətliyində özünə yer eləyib oturdu. Uzaqlarda keçib gedən adamların səsi güclə eşidilirdi. Fikri təzəcə görüb tanış olduğu adamların arasında idi, ən əsas bilmək istəyirdi ki, görəsən, onun əlyazmalarını kim təhlil edib, kim elə tutarlı, yaxşı rəy yazıbmış: "Kaş o xeyirxah adamı tanıyıb, tapıb ona öz təşəkkürümü çatdırıb biləydim".

Bu arada parkın mərkəzini iki yerə bölən çığırla bir qızın aramla, gəzə-gəzə keçdiyini gördü:

– Nataşa, sizi tanıdım, biz bir mərtəbədə qalıyıq, qonşuyuq, aramızda iki otaq var cəmi...

– Bilirəm. Mən səni tanıyıram artıq. Nə əcəb belə tək oturmusan?

– Sakitlikdə, öz-özümə təkbətək qalanda, mövzular qəbulumda elə bil növbə gözləyir, – deyərək bir yüngül zarafat elədi.

– Oho... nə yaxşı... – deyərək o, Ötkəmin yanında əyləşdi:

– İcazə olar da?

– Əlbəttə, – dedi, elə bil bu şəhərli qız, bayaq düşündüyü "şəhərli çəmənlilik" qiyafəsində gəlmişdi onun yanına, içində seksual motivlər oyatdı.

– Sən niyə ayaq üstə dayanmısan? Otur, – dedi, – Nataşa, icazə verirəm, – bu dəfə o, zarafata keçdi.

Axşam havası bir az sərin olsa da, o, lap yüngül geyinmişdi.

– Sizə soyuq deyil heç?

– Mən ki, Cənubdan – Günəşli ölkələrdən gəlməmişəm, nə soyuq, – güldü, – biz moskvalılar üçün bu günlər ilin ən isti yay dövrü sayılır. Bəyəm sən üşüürsən? – deyərək təəccüblə üzünü ona tutdu.

Ötkəmin yadına qız evinə gedən Məşədi İbadın sözü düşdü: heç hənanın yeridir, nə soyuq, nə isti, yenə də özünü yerə vurmadı:

– Əlbəttə yox.

Söhbət üçün fikrində yaxşı bir lətifə axtarırdı ki, birdən o:

– Amma mən hələ də dəqiq bilmirəm sən kimsən, – dedi.

Sual Ötkəmi duruxdurdu, bir az qəmli tonda:

– Hələ ki, heç kim... – dedi.

– Başa düşmədim... necə yəni hələ ki, heç kim... onda “Litinstituta” niyə gəlmisən? Yəni bilmək istəyirəm, sən nasirsən, şairsən, yoxsa tənqidçi, dramaturq?

– Həə... belə dee... mən nasirəm. Hekayəçi, – deyə bu dəfə həvəslə cavab verdi.

– Mən şairəm, poeziya şöbəsinə vermişəm sənədlərimi.

...Səhər yuxudan ayılanda Ötkəm olub-keçənləri əlçatmaz, ünyetməz bir qarışıq duyğular kölgəsi kimi xatırladı. Nə qədər elədisə, həmin axşamın ehtiras dolu semiotik hüdudlarının haradan başlayıb harada bitdiyini yadına sala bilmədi. Həm də elə bil kimsə onun qulağına bozuntul, aydın olmayan konturlarda ironiya ilə pıçıldamışdı: “Dərslər hələ başlanmayıb, amma sən artıq ilk “dərsini” verdilər!”

Özünə gələndən sonra, fikirlərində vizual bir dərinlik hiss edir, qulaqlarında isə Nataşanın son sözləri sanki balıqqulağı uğultusu verirdi: “Sizin qadınlarınız xoşbəxtdirlər ki, siz belə temperamentlisiz”.

* * *

Imtahanlara lap az qalırdı... Yataqxanada hər gecə mübahisələr, müzakirələr, fikir bölüşmələri gedirdi. Ən çox da, təbii ki, bədii ədəbiyyat mövzusunda. Tarix, fəlsəfə də öz yerində. Fikir haçalanmasında, rəy və zövq ayrılıqlarında təzə-təzə gənc, sovet dissidentləri bir-bir üzə çıxırdı, həm Baltikyanı respublikalarından, həm də Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən... Bütün mənə, zövq çəkişmələrinin kökündə ideya uçurumları ağalıq edir, deterministik ilgilər, fikir yarğanları aləmi ağzına alıb aparırdı... Bəzən mübahisələr hətta öz əndazəsindən də çıxırdı.

Cılız, gözlərini tez-tez qırpan bir oğlan:

– Biz sosialist dünyasında, götürəndə, materialistlər diyarında yaşayırıq, nə üçünsə siz Aleksandr Fadeyevi tənqid edirsiniz, ancaq mühacirətdə yazıb-yaradan İvan Bunini bəyəndiyinizi israrla bəyan edirsiniz, niyə?

– Ona görə ki, Bunin Nobel mükafatı alan ilk rus yazıçısıdır.

– Mükafat hər şey demək deyil axı... İvan Bunin Voronejdə milyonçu ailəsində doğulmasaydı, bolşeviklərin qorxusundan xaricə mühacirət etməsəydi, sıradan bir yazıçı olacaqdı və ömrü boyu da Nobelə tamarzı qalacaqdı.

– Bəs nə bilirdin? Hələ siz Vladimir Nabokovu xatırlayın, bayaq Soljenitsinin də adını çəkdiniz, o, hələ 1972-ci ildə Nabokovun da Nobel mükafatına namizədliyini irəli sürmüşdü, “Lolita” romanına görə rədd etdilər! Deyim, nəyə görə, romanda 40 yaşlı kişinin, “nimfetskaya” yaşını bir az qabaqlamış, 12 yaşlı qıza vurulmasından danışılır, bəyəm bu normal haldı, indi hər yerdə yaman dəb düşüb, hansı yazıçı qadağan olunursa, dərhal məşhurlaşır, hamı başlayır onun kitablarını ələltindən axtarmağa...

– Mən də elə hesab edirəm, “Edama dəvət” romanını tapıb oxumuşam, çox adam deyir ki, bu əsər onun ən yaxşı romanıdır, amma inanın ki, orada da bütün olaylar elə bil bizim dünyada deyil, fantastik bir aləmdə cərəyan edir, həyat nəfəsi, gözəllik yox, idrak, intellekt yox... Bir sözlə, ruhsuz əsərlərdir əksəriyyəti... – dedi gürcüstanlı Nana Akobidze.

Sibirli gənc rus şairi Vasili Kupriyanov isə mühacirətdə olan məşhur rus yazıçısı Aleksandr Soljenitsindən bir misal da gətirdi: “Yazıçı və sənətkar isə daha çox şeyə qadirdirlər, onlar yalana qalib gələ bilirlər!” – yeni bir doğru söz bütün dünyanı üstələyər! Sonra da əlavə etdi, ən böyük dissident elə həmişə Soljenitsin olmuşdur, biz ondan dərs almışıq. Hələ onun xaricdə çap olunan “Rusiyanı necə abadlaşdırmalı” adlı məqaləsində kommunist istibdadından xilas olmağın yolları da göstərilmişdir.

Bayaqdan bəri mübahisə edənləri susqun nəzərlərlə süzən gənc özbək nasiri Usman Yoldaşov birdən elə bil yuxudan ayılmış kimi dedi:

– Kökündən səhv və zərərli fikirdi, həm də əməlli-başlı böhtandır! Biz kommunistlər ölkəsinin mərkəzindəyik, amma... gör nələr eşidirik... Elə üç-cə gün əvvəl “Voprosı literaturı” jurnalının 2-ci sayında dünya şöhrətli kolumbiyalı yazıçı Qabriel Qarsia Markes heç bilirsiniz nə deyib, o deyib ki: “Mən inanıram ki, gec-tez bütün dünya sosializm yoluna qədəm qoyacaq. Bu nə qədər tez baş versə, bəşəriyyət üçün bir o qədər yaxşıdır” – başa düşdünüzmü, bə... şə... riy... yet üçün!!!

Kırım vilayətindən gələn, yaşca başqalarından bir az böyük olan tatar şairi Şakir Səlim isə bu mövzuyla bağlı bir az genəl cavab verdi:

– Yəqin, bilirsiniz də, bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra, bayaq adını çəkdiyiniz İvan Bunin o vaxt ağqvardiyaçıların əlində olan bizim Kırma köçür, ulu nənəsinin ruhu çəkir onu Kırım türklərinin yaşadığı yerə... Bir müddət, yəni “qırmızılar” Kırımı tutana kimi, “ağlar” süqut edənə qədər orada yaşayır. Mən kırımlı bir yazar kimi İvan Alekseyeviçlə çox maraqlanmışam, Kırımdan qaçıb Parisdə sığınacaq tapanda, orada yazıb-yaradanda, əslən azəri türkü olan fransız yazıçısı Ümm-ül-Banun ilə tanış olur, sonra aralarında dostluq yaranır. İvan Bunin hətta ona məhəbbətlə dolu 33 məktub yazıb göndərir. Hələ deyirlər ki, Stalinin özü Buninin, rus milyonçusunun oğlunun Rusiyaya qayıtmasını istəyirmiş, onu da deyim ki, Stalin nə qədər qəddar, bağlı, sirli xarakterli olubsa da, bir o qədər ədəbiyyatı dərinə izləyən, sevən adam olub. Ondən sonra gələn heç bir dövlət başçısı yazıçılarla belə dərinə maraqlanmayıb. O hələ SSRİ-ni atıb gedən yazıçını belə, təzədən öz vətəninə – Rusiyaya çağırırmış. Özü də deyirlər, həmişə hər hansı bir təzə əsər çıxan kimi o, bundan xəbərdar olurdu, heç kim də bilmirdi Stalin kimi adam həmin əsəri harda, necə, nə vaxt macal tapıb oxuyub.

– Yəqin oxuyurmuş ki, görsün orada nə nöqsan, nə siyasi xəta tapacaq... müəllifi cəzalandırmaq üçün.

– Bəlkə də elədir... O zaman Konstantin Simonov öz arvadı Valentina Serova ilə birgə Parisə – İvan Buninin yanına gedirlər. Orada hətta onun yaxın dostu, azərbaycanlı Banini də tapırlar, xahiş edirlər ki, o da İvan Alekseyeviçi dilə tutsun, – Rusiyaya gətirmək üçün. – Bilirəm, amma o, imtina edib. Yəqin inanmayıb Stalinə, ya da qürbətdə, görünür, günü yaxşı keçirmiş.

Ötkəm söhbətin bu yerində araya aydınlıq gətirmək üçün onun sözünü kəsir:

– Birincisi, onu deyim ki, İvan Buninin ulu nənəsi milliyyətçə türk qızı Səlimə adlı bir xanım olub, sən də sağ ol, bayaq yada saldın onu, həm də onun hz. Məhəmməd peyğəmbər haqqında çoxlu sayda mənalı, gözəl şeirləri var, artıq Azərbaycan dilinə də çeviriblər. Ona görə də, yəqin, Ümm-ül-Banunun ona hörməti yaranıbmış, dostluq edirmiş, ikincisi də, bütün bunlara cavab olaraq, bakılı, keçmiş neft milyonçularının qızı olan Ümm-ül-Banun həmin İvan Buninin ona yazdığı məktublarının fonunda “Buninin son höcəti” adlı povestini də unutmayın. Həmin əsər hazırda Azərbaycan Ədəbiyyat Fondunun arxivində qorunub saxlanılır. Qaldı ki, siz deyən mühacirət ədəbiyyatına, onu da deyim

ki, Azərbaycan yazıçılarının – Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, M.Ə.Rəsulzadənin, Ceyhun bəy Hacıbəylinin, M.B.Məmmədzadənin, Almaz İldırımın və bir çox yazıçıların vətən və azadlıq həsrətli böyük bir mühacirət əsərləri vardır.

Taqanroqlu Natalya Bolotina bədii ədəbiyyatda, dəyərlər şkalasında siya-sətlə bədii ədəbiyyatı bərabər tutmağın, yaxud onları bir-biri ilə üzləşdirməyin əleyhinə olduğunu dedi, mübahisə edənləri qınadı, heç biri ilə razılaşmadı: dünyanı görmə, seçmə, ayırma qabiliyyətimiz ayrı-ayrı, fərqlidir axı... Bu fərq olmasaydı, heç əsl ədəbiyyat da yaranmazdı, – dedi.

Ukraynalı Boris Savçenko, elə ilk günlərdən hamı onu artıq içki düşkünü kimi tanıyırdı, hər gün içirdi, hərdən də səndələyə-səndələyə gəzirdi dəhliz boyu:

– Poeziyada, nəsrə sağlam fikir, bədii obrazlar çələngi və fəlsəfə, hər üçü reallığın mənzərəsini özündə ehtiva edir. Əsl böyük yazıçılar duyğuların qruplaşmasından çıxış edərək, pragmatist baxışları ilə reallığı və həyatı təsvir etməlidir. Bədii ədəbiyyat isə, nə yaxşı ki, ifrat dərəcədə geniş anlayışdır, lap elə içki aləmi kimi, – gülümsündü, – orada hamıya yer var, hamı ev tikə bilər, kim necə xoşlayırsa, istəsə qapısını Şərqə açar, istəsə də Qərbə... Amma mən Qafqaza tərəf açacağam, tut arağına görə...

Hamı güldü.

Savçenko bu istehzalara bənd olmayıb, yenə sözüne yekun olaraq davam etdi, heç kim, bir başqasının sığınacağını dar eləmir. Qaldı ki, mühacirət ədəbiyyatına...

Bu arada Ötkəm daha dözə bilməyib, yenə onun sözünün üstünə söz dedi:

– Yenə deyirəm, mühacirət ədəbiyyatı olmur, əsər əsərdi, harda yazılmasından asılı olmayaraq, misal üçün, götürək elə böyük türk sairisi Nazim Hikməti... O, bir qədər sözüne ara verib, sonra yenə fikrini toplayıb dedi, – həm də bilirsiniz də, o, uzun illər burada – Moskvada yaşayıb-yaradıb, məzarı da buradadır. Kommunist olub, bir şeirində belə bir məşhur misra da var: “Sən rus, mən türk, amma ikimiz də kommunistik”.

Mən Moskvanın küçələrində gəzə-gəzə onun başqa bir şeirini də dodaqaltı zümzümə edir, o böyük şairi həsrətlə xatırlayıram:

“Mən bir ceviz ağacıyam Gülhanə parkında,

Nə sən bunun farkındasan, nə də polis farkında..”

Nazimin böyük, poetik mənalarla dolu ruhu, Gülhanə parkında azman bir ceviz ağacı kimi, necə illərdi məğrur-məğrur dayanıb, gecə-gündüz, min əllə, milyon əllə öz doğma İstanbuluna toxunur, həsrət ağrıları ilə közərən böyük Nazim, qədim İstanbulunu hər gecə yarpaq əlləri ilə sığallayır... Həm də bayaq Bolotina yaxşı bir söz dedi, siyasi əqidə ilə bədii ədəbiyyatı qarışdırmaq olmaz, Nazim ömrünün sonuna kimi ancaq Türkiyənin həsrəti ilə yaşadı, Vətəninin ağrıları ilə də şəhid oldu. Öz möhtəşəm Türkiyəsi ilə birgə sızıldadı, ağladı, yandı, dünyanın ən gözəl şəhəri saydığı İstanbulunu hər gün ürəyinin infarktında, alnının qırıqlarında, saçlarının ağlığında gördü. İndi məzarda onun sümüklərinin ruhu da sızlaya-sızlaya, qübbəli, çinarlı mavi limana can atır, Qara dənizli, İstanbullu limana!

* * *

Artıq qəbul imtahanları gedirdi... Böyük bir zal... Azı yüz nəfərə kimi tələbə olmağa iddialı gənc – oğlanlı, qızlı, qabaqlarında ağ vərəqlər... Burada heç bir müəllim heç bir tələbəni güdmür, yoxlamır, həm də arada ayıq-sayıq nəzarətçilər dəstəsi gəzib dolanmır, heç kim heç kimdən şübhələnmirdi: ay

aman, kimisə hardansa nə isə köçürər, gizlində gətirdiyi dəftərçədən istifadə edər və sair və ilaxır...

Ötkəm burada başqa yerlərdən fərqli olaraq, həm də imtahan götürən müəllimlərin masalarının üstündə nə təzə gül-çiçəkli güldanlar, nə də bahalı konfetli, şokoladlı çay dəsgahı görürdü. Necə deyərlər, bu “toy” “saya toy” idi, nəsnələr, sakit-səssiz gedirdi. Zəlin baş ucunda beş nəfər imtahan götürən müəllim oturmuşdu, hər birinin də qarşısına öz ad-familini, atasının adını və elmi dərəcəsini göstərən lövhə qoyulmuşdu. Biletlərindəki suallara cavab verməyə hazır olan abituriyent hansı müəllim boşdursa, ona yaxınlaşıb, demək olar ki, xısn-xısn danışdılar, sərbəst, asudə... Əla qiymət alanlarla kəsillərin çöhrəsində heç bir ifadə: nə xoş, nə də inciklik əlamətləri hiss olunmurdu. Ötkəm çəkdiyi biletinin soruları üçün həyəcan keçirmədi. Ona, XVIII-XIX əsr rus ədəbiyyatı və bir də Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundovla bağlı suallar düşmüşdü. Viktor Şklovskiy, Boris Xlebnikov, Sergey Yesenin və Vladimir Mayakovski, bir də Mirzə Fətəli Axundov... bu yazıçıların əsərlərini o, su kimi içəcəkdi, amma axırınıcı – üçüncü soru rus dilinin stilistikası, fonoloji, morfoloji və sintaktın qatları ilə bağlı idi. “Bunu heç rusların özləri də yaxşı bilmirlər”, – deyə nədənsə məyus olub fikrə getdi. Birdən yadına düşdü ki, yaddaş dəftərçəsində həmin mövzuda nə isə gözüne dəymişdi. Ehtiyatla onun yerini tapdı, rahatca köçürməyə başladı.

Bir az keçmişdi... bir də eşitdi ki, masasının üstünü tıqqıldadırlar: tıq... tıq...tıq... Elə bil kimsə onun qapısını döyürdü. Başını qaldıranda bayaq zəlin yuxarı ucunda oturan qadın müəllimi indi başının üstündə gördü (sarışın, uca boylu, miniatür bir xanım!). Daha gec idi, heç nəyi gizlətmək olmazdı:

- Sizin familiyanız nədir?
- Mamedov.
- Siz mənə cavab verəcəksiniz.Yaxşıımı?

Ötkəm heç nə demədi, eləcə başı ilə “yaxşı” işarəsini verdi.

Artıq həvəsdən düşmüşdü. Daha nə bilirəm, bilirəm deyə, dayanıb gözləyirdi ki, hansı müəllim boşalsa, onun masasına yaxınlaşsın. O, cavan qadın müəllimdən (olardı onun vur-tut 32-35 yaşı) utanırdı, çəkinirdi. Tərs kimi, o biri müəllimlər də həmsöhbətlərini buraxmaq bilmirdilər, hey danışır, danışır, hətta bəziləri həmyaş, dost, yoldaş kimi mübahisə edirdilər. Bəziləri deyib-gülür, hətta zarafatlaşırdılar da... İmtahan götürən əli “bıçaqlı” müəllimlə boğazı onun əlində olan tələbə belə lağlağı edər? – deyə onlara təəccüb içində baxırdı Ötkəm.

Beləliklə, elə bil o boyda zalda, o qədər adamın içində iki nəfər üz-üzə, təkbətək qalmışdılar, ikisi – Valentina Sedix və Ötkəm Məmmədov... Hələ ki nə o dinirdi, demirdi ki, hazırsansa gəl yanıma, nə də Ötkəm cəsarət edib irəli dururdu. Baxırdılar bir-birinə, sakit-səssiz...

Bir az sonra o, nə olar, olar: xanım elə bilər, biz qafqazlılar qorxağıq, fikri ilə durub gəlib onun qabağında oturdu.

- Çəkməyə bir şey varmı sizdə?

– Var, – deyə Ötkəm siqaret qutusunda tez bir dənəsini çıxarıb xanıma verdi, dalınca da alışqanı işə saldı. O, ayağını ayağının üstünə aşıraraq siqaretdən bir qullab vurub, tələsmədən, sakitcə, arxayınlıqla dedi:

- Hə, cavan oğlan, başlayın indi, birinci sual nədir?

“Cavan xanım... dar cins donda, uzun ayaqlar, ağappaq, yalın baldırlar, qalib əvərdə... sinəsini də açıb, qoyub qabağında... gəl indi, fikrini topla, Ötkəm” – dedi öz-özünə.

– Sergey Yesenin... lirik şair... hələ 13-14 yaşlarında olanda yazdığı şeirlərində təbiət lövhələrində elə obrazlar elə təşbihlər işlədirmiş ki...

Ötkəm hiss etdi gənc müəllimin fikri onda deyil, nə isə başqa şeylər haqqında düşünür elə bil, ona görə də:

- Yesenin haqqında kitablarda olanları danışım, yoxsa öz bildiklərimi?
- Əlbəttə, bildiklərinizi... Əgər nə isə maraqlı bir şey bilirsinizsə...
- 1924-cü ildə şair dostu, “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin redaktoru P.Çaginın təklifi ilə Bakıya gedir... qonaq kimi...
- Dayan, dayan siz hardansınız? Yoxsa Bakıdan?
- Bəli.

– Onda daha yaxşı olar. Başa düşdüm, maraqlıdır, danışın...

– Şairi orada çox mehriban, hərarətlə qarşılayırlar, qədim, görməli, tarixi yerlərə aparırlar onu, Balaxanı neft mədənlərinə, Mərdəkan bağlarına... Hələ deyilənlərə görə, sonra Seryojka xahiş edir ki, onu oradan da İrana keçirsinlər, o zaman da İranla gənc Sovet Azərbaycanının elə də isti münasibəti yox idi, ona görə də özü demişkən, “boğazını yaşlayan” şairi fars mənşəli əhalinin yaşadığı şəhəratrafı Balaxanı, Suraxanı kəndlərinə aparırlar. Deyirlər, bura İrandı. Şair də orada çadralı qızları, qadınları görür, hətta qorxu- hürku bilmədən bir cavan qıza yaxınlaşıb onunla tanış olur, adının Şahanə olduğunu öyrənir, bir-iki kəlmə kəsir onunla... Məşhur “Sevimli Şahanə, gözəl Şahanə” şeiri də bu tanışlıqdan yaranır. Amma çoxsaylı “İran nəğmələri” şeirləri sübut edir ki, şair, doğrudan da, sonradan İranda olmuşdur. İndi dillər əzbəri olan “Balaxanı mayı” və o mövzudan olan “Əlvida, Bakı!” adlı böyük şeir silsiləsi o illərin yadigarıdır.

Ötkəm hiss etdi ki, Valentina Mixaylovnanın üz-gözündə şeir, poeziya qığılcımları fərəhlə közərir, ona görə də ürəklənib şairin məşhur “Anna Snegina” poemasından əzbər bildiyi bəzi misralarını dedi. Müəllimin gülüşləri bütün zala yayıldı:

Valentina Mixaylovna gülməkdən yaşarmış gözlərini silə-silə dedi:

– Davam edin, Mamedov... Sonra... biletdəki daha hansı yazıçılar haqqında nə deyə bilərsiniz?

– Məni ən çox təsirləndirən Boris Xlebnikovla Viktor Şklovskiyn bir-birinə yazdıqları şəxsi məktubları olub... İnanın ki, o yazışmaların hər bir sətri, hər cümləsi bir poema, povest siqlətidir... Görün, Viktor Şklovskiy Boris Xlebnikova nə yazır:

“Sən həmişə mənimlə sakit danışırıdın, fransızlar kimi, sən öz şöhrətinin gecəsində dincəlməyi xoşlayırdın...”

O isə öz cavabında yazırdı: “Viktor, səni oxuyub öyrənirlər, səni tənqid edib, söymək üçün.”

1925 və 1929-cu illərin yazışmalarıdır bunlar.

Viktor isə o biri dostu Yuriyə yazır:

“Atlar heç vaxt intihar etməirlər, bilirsənmi, dünyanın yaşını okeanların şorluğu ilə təyin edirlər, Yuri, bizim dostluğumuz şordur”.

Ötkəm danışdıqca Valentinaya nəzər salır, açıq-aydın görürdü ki, o, maraq içindədir, ona görə də daha da ruhlanırdı:

– Hələ onu da deyim ki, Xlebnikov hərdən şikayətlənərək yazırdı: “Telefon olan yerdə necə roman yazmaq olar... Bir də görürsən ki, obrazlar müəllif iradəsinə tabe olmurlar, hiss edirsən ki, onlar artıq yetkinləşiblər, gücləniblər, hətta mənim əleyhimə çıxırlar, bu “əlbəyaxada” birdən telefon zəng edir... hər şey alt-üst olur” – deyər... yazırdı: “Dənizə iri bir tor atmışam, onu çıxartmağa gücüm çatacaqımı? Bəlkə, onu kimsə çıxardacaq. Bircə tor qalıb, şüşəyə oxşayan bir tor. Amma indi daha payızdı... Budur qarşımda şumlanmış bir tarla...”

Hələ onu da deyim Viktor sonra Xlebnikova yazır: “Biz heç vaxt qorxaq olmamışıq, olmayacağıq da! Mənim 44 yaşım var, amma xəstəyəm”, – bu, 1935-ci ilin yazışmasıdır. Yuri isə Şklovskiyə görün nə yazır: “Viktor, xəstəlik mənə yaraşan peşədir”. Təsəvvür edirsinizmi, “peşədir” xəstəlik... xəstəliyi özünə peşə sayırdı o vaxt... bu isə artıq 1939-cu ilin söhbətidir.

1943-cü ildə isə Viktor Boris Xlebnikova yazır: “Yuri öləndə biz kilsədə dua əvəzinə Blokun şeirlərini oxuyurduq”. – Sonra da əlavə edir: “Bu boyda dünyada ikimiz qaldıq, amma həyat yenə istedadın hesabına davam edir. At dirnaqlarının iziylə yazmışam bu sətirləri...”

Ötkəm hiss etdi ki, Valentina Mixaylovnanın gözləri dolur, çöhrəsində açıq-aydın kövrək qürub qaraltılarına bənzər qüسسə kölgələri sərgilənir. Ona görə də sakitcə susmağa başladı. O isə incə bir emosiya ilə:

– Xahiş edirəm, siz mənə fikir verməyin, danışın, – dedi.

Viktor Şklovskiy isə Borisə cavabında yazırdı: “Boris, mən yaşayıram, amma indi oğlum yoxdur. Mən sənə yalnız ağlamağımla cavab verirəm. Mən hər şeyi bacararam, amma... istəmirəm... Ömür uzun çəkdi deyəsən...” Valentina Mixaylovnanın bayaq Yesenindən danışanda gülməkdən yaşaran gözlərində, indi qüssədən-kədərdən yaranan göz yaşları göllənmişdi.

Ötkəm “Marlboro” siqaretinin ikinci dənəsini də ona uzatdı, xanım alışqanı bu dəfə barmağının işarəsi ilə, özü istədi, siqaretini yandıranda ilan dilinə oxşayan balaca alov dilimi onun sapsarı, yatımsız saçlarında bərq vurdu elə bil. Araya qurğuşun kimi ağır sükut çökdü.. Valentinanın üzü siqaret tüstüsünün içində hansısa bir obrazın kədərli, tutqun hibridi kimi görünürdü, bayaqkı gülər üzlü, süzmə gözlü cavan qadıncan əsər-əlamət qalmamışdı.

Handan-hana danışmağa başladı:

– Mamedov, sən neçə qiymət istəyirsən?

– Nə versəniz...

Mən “5” qoymaq istəyirəm, baxmayaraq axırıncı sualı, dil, stilistika suallarını soruşmağa həvəs qalmadı, həm də gördüm sən dəftərçədən köçürürdün.

– “3” də qoysanız olar.

– Yox, “5” qoydum. Tamam.

– Nə deyirəm, sağ olun. Gedəndə mənə evə sən aparacaqsan. Yaxşı mı?

– Yaxşı, – dedi Ötkəm, amma gənc qadının kürlüyünü və onun nəyi biçimləndirdiyini çox-çox sonralar başa düşmüşdü.

* * *

A rtıq bir həftə idi ki, dərslər başlamışdı. 90 nəfərlik böyük mühazirə A zalında ölkənin hər yerindən, hətta yaxın-uzaq xaricdən də tələbələr gəlib əyləşmişdilər. Burada dərslər, məşğələlər başqa dəsgah idi. Hamı bir-biri ilə öz dostu, əzizi, sirdaşı kimi davranırdı. Münasibətlər isti, nəzərlər hörmət və sevgi dolu, baxışlar məhəbbət timsallı... Adlı-sanlı professorların, tanınmış, şöhrətli ədiblərin, filosofların oxuduqları mühazirələrin cövhərində, fabulasında o fikir, o məna su kimi axa-axa dururdu ki: insan öz kamilliyini yaratmaq, böyüklüyünü təsdiq etmək üçün ən ali intellektual qütbə – sənətə və sənət əsərlərinə üz tutmalıdır. Burada ədəbiyyat, ona bitişik kimi, fəlsəfə, tarix, siyasət, hüquq, din... tələbələrə cəmiyyətdə ictimai şüurun bir çox formaları ilə bağlı hərtərəfli inkişafın... bir sözlə, ədəbi ideologiyamızın ümumbəşəri şüurla və fərdi yazıçı duyğuları və düşüncələri ilə bağlı ekzistensial əbədi vəhdəti... aşılıanırdı.

Ötkəm institutun mənzərəli, yaşıl, lopa-lopa gül-çiçəkli həyətinin, gediş-gəliş üçün ayrılmış daş cığırılarında gəzir, hərdən oturacaqlarda əyləşib fikrə

gedirdi. Hələ yaxın dostları, sirdaşları yox idi, ona görə də hərdən darıxırdı. Saysız-hesabsız şəh dənələrindən iri bir zər çələngi bağlamış gül-çiçək topalarını görəndə nədənsə o zaman öz rayonlarında olanda muzeyin yaxınlığında gördüyü Zərgül adlı o qızı xatırlayırdı. Deyirdi, keşke öyrənəydim o, kimin qızıdır, harda yaşayır, hansı ünvanda yaşayır... və buradan ona, yaxın tanışlıq üçün bir naməlum məktub göndərərdim... Nə olardı, olardı, ya çatardı, ya batardı. Bu düşüncələr içində olanda sanki qəlbindən qərribə, ilıq bir duyğu gəlib keçdi.

Belə günlərin birində institutun həyətinin mərkəzində büstü qoyulmuş Aleksandr Gertsenin – bu qədim memarlıq üslubu ilə tikilmiş gözəl malikəxananın əsl sahibinin zəngin yaradıcılığını və miskin taleyini düşünürdü. Sanırdı ki, onun ruhu xəzəlli ağacların arasında bahar nəfəsi, yaz tərəvəti kimi gəzir. Rus ədəbiyyatına və onun ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrinə öz layiqli payını verən bir mütəfəkkirlə sanki söhbət edirdi:

– Sizin təxəllüsünüz “ürək” sözünün mənasını verir, deməli, ürəklə yaşamısınız, yaratmışınız. Hətta deyirlər sizi guya dekabristlər oyadıb, amma buna inananlar azdı, çünki azadlıq, demokratiya duyğuları həmişə qəlbinizdə əks-səda verirdi. Həm də sizin bizim dilimizə doğma və çox yaxın olan “İsgəndər” adlı ləqəbiniz də məni həmişə düşündürürdü, deməli, türkçülüklə nə isə bağlılığınız da olub bəlkə də...

Büstün üzünü işıqlanırdı elə bil, qərribə idi...

– Onu da bilərəm ki, o qədər mal-mülkünüzü II Nikolay əlinizdən alsada, hətta ananızı inqilabçı kimi həbs etdirsə də, bəşəri, fəlsəfi fikirləriniz bütün Avropaya yayılırdı o vaxt. Amma qəlbiniz həmişə böyük Rusiya ilə döyünürdü, oradan “Kolokol”la: “Ey rus kəndlisi, kaş mənəm bu sözlərim sizin qulağınıza çataydı” – deyər ismarıqlar göndərirdiniz... Fikriniz, qəlbiniz burada qalmışdı...

Bu fikirlər içində olanda onu bir səs öz aləmindən ayırdı:

– Cavan oğlan, siz kim oldunuz?

Ötkəm başını qaldıranda qarşısında təxminən 77-78 yaşlı, amma sağlam görünüşlü, dolu bədənli, hündür boylu, gülər üzlü bir qocanı gördü.

– Mən təzə tələbəyəm, birinci kurs...

– Nə dərin fikrə getmişdiniz? – deyər əlində əsa olan həmin kişi ikinci sualını verdi.

– Elə bil bu malikəxananın sahibinin ruhu mənimlə danışdı, Aleksandr Gertsenin...

– O-hoo... Siz maraqlı adama oxşayırsınız, onda gəlin tanış olaq, mən bu institutun rektoruyam, Pimenov... – oturdu.

– Vladimir Fyodoroviç? – deyər o, cəld ayağa qalxdı.

– Oturun, oturun, – o, əsasını oturacağa söykəyib Ötkəmin yanında yerini rahatladı, – xoşum gəldi sizdən, – dedi. – Bilmək olar xəyalən nə danışırırsınız Gertsenlə, – bir az qərribə, həm də istehzaya oxşar təbəssümlə soru etdi.

– Elə bil “Kolokol”un səsi gəlirdi qulaqlarıma... düşünürdüm ki, necə də təzə, ağır həyatı olub Aleksandr İvanoviçin – anasının həbsi, 17 yaşlı, həddibuluğa çatmış qızı Yelizavetanın intiharı... Hətta bu hadisə Dostoyevskini də “İki intihar” əsərini yazmağa sövq etdirib.

– Hələ sizə məlum olmayan başqa hadisələr də olub, bilirsinizmi, Gertsenin yaxın dostu, alman şairi Georq Gervegin ona xəyanəti, arvadına gözü düşməsi, sonra da oğlunun tələf olması, beləliklə, ailənin qürubu, çöküşü... Bütün bu zərbələrə baxmayaraq, o, həmişə nikbin idi, baxmayaraq ki, öz vətəninə də olanda o, Rusiyanın ucqarlarına sürgünlərə göndərilirdi. Sonradan mühacirət həyatı belə onu ruhdan salmadı, deyirdi ki, gec-tez bütün Slavyan dünyası birləşəcək.

– Həm də bilirsiniz, Vladimir Fyodoroviç, onu da deyim ki, Gertsenin şəxsi malikəxanasında yerləşən indiki bu təhsil ocağında oxuyub, onun bu qədim binanın içində, həyətində gəzib-dolanın ruhundan bəhrələnib, lakin onun keşməkeşli həyatından xəbərdar olmamaq, əsərlərini oxuyub öyrənməmək mənəvi cəhətdən günahımız olardı bizim...

Vladimir Fyodoroviç qəlbən məmnun oldu. Ötkəmin ad-familini soruşub dəftərcəsinə qeyd etdi, hələ biləndən sonra ki, o, Azərbaycandan – Bakıdan gəlib, lap çox sevindi:

– Mənim elə əziz dostlarım var ki... sizinkilərdən. Bakıda da, elə burada da... Bu gündən sən də mənim dostumsan, nə vaxt istəsən, kabinetimə gəl, birbaşa, növbəsiz... aydıdır? Hətta Peredelkinodakı bağ evimə də qonaq gələ bilərsən. Çox şad olaram, səni konyaka da qonaq edərim, – gülümsündü.

Ötkəm onun çöhrəsində əsl aristokrat rus ədəbinin saf, emosiyalarla dolu, semantik, təbii təbəssümünü gördü.

* * *

Ulu Tanrının ən böyük və əbədi əsəri olan təbiət, doğrudan da tükənməz gözəlliklər və həyat mənbəyidir. Ona görə də ədəbiyyat sənəti bu ecəzkarlığı hər dəfə yenidən kəşf edib geniş yaymalıdır. Bu harmoniyada fitriliyin amilinin öz yeri danılmazdır. Bir də istedad mükəlliməsi... və romantika ilə gerçəkliyin vəhdəti... Həyat və Azadlıq qönçələri sayılan sənət, bədii təfəkkür ehtivası kimi üfüqlərdən-üfüqlərədək uzanan nəhayətsizlikdə öz əbədi ömrünü yaşayır. Həmin sənət bütün açıq və üstüörtülü təhkiyələri ilə – dərin mahiyyəti, yeni estetik profili, üslub calarları ilə böyük bir sirrin, – ədəbi əsərin əbədiyyatını bütövləşdirir. Əsl sənət əsəri ədəbiyyatın sonsuz dərinliyində, gizliliyində yaşamaq, həm də yaşatmalıdır, – nəhəng balina kimi. O balina üzə çıxsın, kimse onu görse, o sirr dağılacaq, öz sehirli magiyasını itirəcəkdir. Bu düşüncələr içində tək qalan Ötkəm dünənki dərstdə, bədənə arıq, eynəkli professorun (adını da yadda saxlaya bilməmişdi) muhazirəsindəki altruizmdən uzaq bu fikirlərinin hər biri indi onun yaddaşında qövr edirdi. Həm də onun semiotik çözümündən aydın olurdu ki, sənət və sənətkar gözükölgəli olmamalı, şöhrətə, siyasətlərə, rəyasətlərə can atmamalıdır. Təkamül, arzular, təfəkkür, idrak bütünlüklə sənətin öhdəsinə keçməlidir. Ötkəm getdikcə bir daha yəqin edirdi ki, bu böyüklük tək Şərqdə deyil, həm də zəngin rus ədəbiyyatında da ilahi bir feyz, poeziya fəziləti, anlayışları ilə bağlıdır.

Füzulinin sevdalı duyğularını ürəyində gəzdirən Ötkəm “Söz yaradanın mədhi, sənəsi, nəğməsidir ki, o da qeybin gizli aləmlərində həqiqətlər cəvahirindən ətək-ətək şabaş edib qeyri-məhdud xəzinələr yaratmışdır” kəlamı onun qəlbinin dərinliyində daha fəzilətli fəlsəfi hikmətlərlə yuvalandığını təzədən duydu. Soyuq, uzaq Şimalda qəlbini, fikir və hisslərini isindirən bu duyğuları Vissarion Belinskiyin təzədən kəşf edib “yaratdığı” Aleksandr Puşkinin ilahi sevgisi ilə tutuşdururdu. Ona görə də son vaxtlar nədənsə determinizmə çox da inanmır, möcüzələrə daha artıq meyil edirdi. Çünki əsl sənəti elə möcüzənin özü sayırdı.

Bu fikir və duyğular içində yuxuya gedən Ötkəm həmin romantik gecənin səhəri çoxmərtəbəli yataqxana binasında qaldığı otağının eyvanına çıxdı. Səma, göylər lap yaxında – məsəvi, buludlar isə çox uzaqlarda – ağappaq idi. Axşamdan səhərə kimi yağmışdı. Ötkəm gecə yağış səslərini eşidirdi, amma elə bilirdi yağışı yuxuda görür, sanırdı ki, yağış yuxusuna yağır... İndi küçələrin tərtemiz yuyulmağından, ağacların yarpaqlarının parıltısından yəqin

etdi ki, yağış gerçəkdən yağmış. Özü də gecədən düz səhərə kimi. Üzünü Cənuba tutdu. Əlini gözünün üstünə günlükləyib uzaqlara, göz işlədikcə uzanan çox-çox dərin ənginliklərə baxdı.

Birdən gördü ki... Xəzər, Bakı, Qız Qalası boy göstərir... aydın-açıq, səbatlı görünürdülər, elə bil canına, qanına işləyirdi... Yaddaşında elə təzadlı nəsnələr baş qaldırırdı, amma üzə çıxmırdı, gəlirdi, qayıdırdı, dilinin ucundakı deyə bilmədiyi sözlər kimi... Günlərlə, aylarla keçib qurtarmayan yük vaqonlarının sırası gəldi gözünün önünə... Qoşa xətti dəmir yollarının yeknəsəq səsləri qulaqlarında səslənirdi... Rayondakı "Cümə məscidi", məhlələrindəki balaca, kürsülü evlər, ondan bir az aşağıda axıb gedən Zoğalavay çayı... yayda əriyə-əriyə nazik ipə dönən, sısqı, sınıq səsi ilə ona baxanlarda ümitsizlik, qüssə notları yaradan, yazbaşı isə köpüklənən, aşıb-daşan, səs-söz bəltirisiylə ətrafdakı adamları igidlik eyləmlərinə səsləyən o çayın kvapoetikasını burada elə bil təzədən görürdü...

Novruz bayramlarında çərşənbə tonqallarının tustüsünün, Novruz ədavalarının qoxuları gəldi burnuna. Aygün xanımın nişan verib ona yığdırdığı bəyaz nergizlərin titrəyişi durdu gözlərinin önündə, gördü ki, gənc tənqidçi xanımın iri, halqavari sırğalarını indi balaca bir qız uşağı belində fırladır... Sonra işləməyən, pulsuz çağlarında Qısbəst bibisinin əynindən, boğazından qısıb-qırtıb ona verdiyi 30 manat pul düşdü yadına (gör ey... haçanın söhbətidir...), adamayovuşmaz, introvert uşaqlıq dostu Seyidqulunun onu əsgərliyə yola salanda mərhəmətli nəzərlərlə necə baxdığını xatırladı (xeyir ola indi, bu vaxtı?), erkənlərindən üzü bəri getdikcə uzaqlaşmaqda, yadlaşmaqda olan, hərdən göz-gözə, üz-üzə gələn bu ömür çarpazlaşmalarına türlü yöndən baxa-baxa qaldı... səhərin bu çağında...

Bir də gördü ki, bir az uzaqlarda böyük Xaqaninin adını daşıyan sovxozda toy-bayramdı, məhsul yığılırdı, şirin-şəkər salxımlar tənək kollarının üstündə rəqqasələr kimi nazlı-nazlı bel qəmələrini göstərir... Bağlardan yığılan üzüm dolu maşın karvanlarının ardı-arası kəsilmirdi. Bayaq gördüyü yüklü vaqonların uzun-uzadı sırası, sən demə, bundan soraq vermək istəyirmiş Ötkəm, yoxsa vaqon hara, onun doğulub yaşadığı yerlər hara... Üzüm dolu maşın karvanlarının dediyi, görükdürdüyü bu sözlər idi: "Məhsul boldur, zəhmətkeş, qara camaatın halal zəhməti itməmişdir. Yaşayış, dolanışiq olacaqdır."

Ona görə də hamının üz-gözündə fərəh, sevinc gilələri cılvələnirdi, üzüm salxımlarının üstündəki şəh damlaları kimi... Ötkəmin də bu dəryanın içində öz damlası vardı, öz kiçik damlası... Hardansa oxumuşdu ki, bəzən damla dəryanı da daşdıra bilər... Özü də elə damla ki, tumurcuq tutumda ola, o boyda, o biçimdə... bərəkətli, ümidli... Buğum-buğum böyüyər, yarpaq verər, gül acar, budaqları getdikcə bərkiyər, sümükləşər, böyüyüb ağac olar, ayağı yer tutandan sonra bar verər! Ötkəm burada necə gözəl, romantika dolu həyat yaşasa da, nədənsə elə bil darıxırdı o yerlər, o adamlar üçün. Xəfifcə pıçıldamağa başladı; onsuz da bilirdi ki, onun pıçıltıları heç vaxt dalğa yaradan, ləpələnən deyil, heç yerə gedib çatmayacaq, eləcə bu yağışlardan islanan yarpaqların arasında, onların nəmişliyində damcılayıb səssiz-səmirsiz torpağa qarışacaqdır. Həm də onu da bilirdi ki, torpağa qarışan hər damcı – fikir, düşüncə toxumları kimi nə vaxtsa sonra göyərir, yaşıllaşır... Ona görə ümid və inam içində idi, təpədən dırnağa kimi...

– Yaxşılarınıza can qurban edirəm, mənə pəl vuranları da bağışlayıram... Allah bağışlayandı, ona görə də O da bağışlayanları sevir. Qədir Nəsrullayev – gah elə, gah belə xasiyyətli olsan da, sözə gedib əzazillik etsən də, kininin qulu olsan da... Həmişə şeytançılıq yolunu tutan – Əli Vəziri, Surət Bağırpur,

sizi də bağışlayıram “Ərk qalası”nın o daş ruhuna, bir də qəribliyinizə... Ağabala – fəhlə komitəsinin sədri, zatiqırıq, lovğa, dağar olsan da, partkom Rəfiqə – xəbisliyin, paxıllığın sonsuzluğundan gəlirdi, bilirəm, sizə də can sağlığı arzulayıram buradan...

Təkcə... yaşlı vaxtında gül kimi halal övrətini, uşaqlarını bir nimdəş, pozğun qadına – ara müğənnisinə satan Rasim Haqverdiyev, səndən başqa, hamınızı... Allah bağışlasın...

Xeyirxahlar, yaxşılar, – siz daha çoxsunuz, həmişə artacaq, çoxalacaqsınız... Allah-taala sizi minbudaq eləsin... Mən burada tez-tez sizinlə danışır, sizinlə nəfəs alıram... Elə bilirəm ki, sizi isti, ılıq əllərinizdən tutub gətirmişəm bura, elə bilirəm, siz də eşidirsiniz bu gözəl insanların mühazirələrini, sözlərini. Hərdən mənə elə gəlir ki, oturmuşam, siz də mənim yanımdasınız, lap nəfəs-nəfəsəyik. Burada elə ab-hava, elə qəlb genişliyi var ki... hamınız yerləşmisiniz, hamınıza yer veriblər burada... Hətta bütün dünyanı tutar bura!

Orada sizin haqqınızda yazdığım qaralamaları indi burada gecələr tələsmədən, aram-aram ağlamaya köçürdürem. Hər birinizin hər bir işi-gücü, sözü-söhbəti bütün dəyərləri ilə indi mənim dəftərlərimdə təzədən canlanır, yaşamağa başlayır... Hər biriniz təzə bir ömür qazanırsınız elə bil. Çox nəsnələr indi burada gözümdə, fikirlərimdə təzədən aydınlaşır, kül altında qalan közlər dışarır, bəziləri gözüni açıb baxır üzümə, sözlü-sözlü... Göz-gözü dururlar mənimlə... Elə mətləblər, elə gizlinlər üzə çıxır ki... Düz deyirlər, hər şey köprüyüb öz dibinə yatandan, olaylar səngiyib öz yerinə çökəndən sonra, olub-keçənlərin əsl siması daha şəffaf, daha aydın görünür...

* * *

...Noyabr ayı idi. Ötkəm gəzə-gəzə gəlib çıxdı “Qızıl Meydan”a. Gördü burada insanlar qaynaşır, əllərdə bayraqlar, plakatlar minlərlə, yüz minlərlə... Böyük Oktyabr inqilabının növbəti bayram təntənəsi idi. Ötkəm də qarışdı nümayişçilərə, ilk dəfə idi belə möhtəşəm tədbirə qatılmışdı. Nümayişçilərin əlində SSRİ rəhbərlərinin iri portretləri, deyə-gülə, sevinc, şadlıq içində gedirdilər. O, belə bayramları ancaq televizorda görmüşdü, indi baxa-baxa elə bilirdi ki, bu bir yuxudur. On minlərlə adamın əlində – qadın-lı-kişili, oğlan-lı-qızlı, qocalı-cavanlı – Azərbaycan xalqının yenilməz oğlu Heydər Əliyevin, sinəsi iki qızıl ulduzlu böyük portretini görəndə onun sevinc və qürurdan gözləri doldu... Yadına millətinin böyük dərdçəkəni, bədbəxt didərgin taleli şairi – Məhəmməd Hədinin “İmzalar içində” adlı şeiri düşdü:

İmzasını qoymuş miləl övrədi-həyatə,

Yox millətimin xətti bu imzalar içində...

– Rahat uyu, böyük şair, – deyə pıçıldadı, – artıq millətinin imzası var imzalar içində, – həm sevindi, həm də doluxsundu.

* * *

Qış tətili yaxınlaşırdı. Amma onun Azərbaycana – öz rayonlarına getmək fikri yox idi, həm maddi cəhətdən imkanı nəzilmişdi, həm də qalıb yazıları ilə məşğul olmaq istəyirdi. Baxmayaraq ki, evdəkilərdən ötrü darıxırdı.

Elə bu ərəfədə “Molodaya qvardiya” jurnalının redaksiyasına baş çəkmək istəyirdi, çünki dostu İqor Taraseviç onun bir yazısını tərcümə edib jurnalın publisistika şöbəsinə təqdim etmişdi, oçerkini qəbul etmiş, yaxın nömrələrinin birinə planlaşdırmışdılar.

Şöbə müdiri Qalina Roy Ötkəmi dəhlizdə görəndə tanıdı, sevindi. O, dolu bədənli, hündür boylu, amma cəld, istıqanlı, işgüzar bir qadın idi, həm də xarici görünüşü, imici ilə bütün başqa xanım əməkdaşlarından fərqlənirdi. Yığıb bir yerə bağladığı qalın, uzun hörüyü belindən aşağıyacan sallanırdı. Özü də tez-tez gah o yana, gah bu yana qaçaraq hərəkətlər etdikcə hörüyü bəzən onun yanından keçib gedənlərə də toxunurdu. Buradan vurub, oradan çıxırdı... Həmişə də harasa tələsirdi:

– Elə dünəndən sizi görmək istəyirdim, bir vacib məsələ ilə bağlı, xahiş edirəm, gəlin gedək mənim kabinetimə. Gəlin, bu dəqiqə gedək, tez...

Ötkəm təəccüb içində qaldı: "Nə məsələdir görəsən?"

– Əyləşin. Bilirsiniz, dünən "TASS"-ın bir xəbərini oxudum, heyrət məni bürüdü, – deyə o, birnəfəsə danışmağa başladı. – Sizin rayonda bir kənd var, o vaxtı tərcümeyi-halınızı oxuyanda sizin rayonun adı yadımda qalmışdı, həmin rayonun varmı belə bir kəndi? Avaxıl idi mənəcə, adı... Hə, varmı elə bir kənd?

– Hə, var, Qalina Anatolyevna, nə olub ki orada?

– Belə bir hadisə baş verib, 6 yaşında bir qız düz 23 gün tək-tənha qalıb həmin kəndin ərazisindəki meşələrdə, azıb, itirib yolunu. Başa düşürsünüzmü, iyirmi üç gün! Səfərbər olunan kənd əhli düz 23 gündən sonra sağ-salamat tapıblar onu. Biz elə indicə hazırlaşırıdık ki, Azərbaycana bir əməkdaşımızı göndərək, o hadisə ilə bağlı ətraflı yazı hazırlayıb gətirsin. İndi gördüm, yadıma düşdü ki, siz elə həmin yerdəsiniz. Qələminizə, yazı üslubunuza da artıq bələdəm. Ezam edək sizi ora, həm valideynlərinizi, dostlarınızı ziyarət edərsiniz, həm də maraqlı, geniş bir yazı gətirərsiniz, – deyə o, nəfəsini dərdi.

– Hə, nə deyirsiniz?

– Qalina Anatolyevna, mən hazır! Biz də elə sabahdan tətildə çıxırıq. Yerinə düşdü.

– Onda pasport və tələbə biletinizi bu dəqiqə verin mənə... tez, tez....

Getdi. Bir azdan əlində hazır ezamiyyət sənədləri ilə qayıtdı:

– Əgər yazını tez yazıb başa çatdırıb bilsəniz, bu ünvana faksla göndərsiniz: 1250115. Moskva A-15, Novodmitrovskaya ulitsa, d. 5a. A.İvanov.

* * *

Ötkəm aviakassaya gəldi, növbəsi çatanda ezamiyyə vəsiqəsini və üstündə "Soyuz Pisateley SSSR" sözləri yazılmış tələbə biletini təqdim etdi. Ezamiyyə vəsiqəsinin üzərində qırmızı hərflərlə nəzərəcarpacaq dərəcədə – jurnal "Molodaya qvardiya" və "CK VLKSM" sözlərini görə bilətsatan orta yaşlı qadın nəvazişlə:

– Sizə nə vaxta lazımdır bilet? – soruşdu.

– Elə bu günə, əgər olarsa, – dedi Ötkəm.

– Qoyun baxım...

Bir neçə dəqiqə keçməmiş, xoş bir təbəssümlə:

– Bəxtinizdən bir saatdan sonraya bilet var, ehtiyat üçün saxlanılan yerlərdən.

– Nə yaxşı. Xahiş edirəm, verin.

Ötkəm ilk dəfə idi təyyarədə uçurdu. Redaksiyanın mühasibliyindən həm o tərəfin, həm bu tərəfin yolu üçün, həm də bir həftəlik gündəlik xərclərin pulunu almışdı, xeyli məbləğ idi, gen-bol bəs edəcəkdi ona. İndi o, Azərbaycana bir tələbə kimi yox, Ümumittifaq Komsomolunun Mərkəzi Komitəsinin jurnalının tapşırığı ilə, rəsmi əməkdaş kimi gedirdi. Yol boyu düşüncələr içində idi,

görəsən, anam məni görəndə neyləyəcək, atam biləndə ki, Moskvadan rəsmi tapşırıqla gəlmişəm, gör necə sevinəcək...

Onun qəfil gəlişi evlərində toy-bayrama çevrildi.

Səhər tezdən artıq o, Avaxıl kəndində idi. Dünən səhər Moskvanın basırıqında, tünlüyündə idi, bu gün səhər isə... ucqar sakit bir kənddə... Yamaca sığınan Avaxıl kəndini dörd tərəfdən sıx meşə zolağı bürümüşdü, kəndə gedən daşlı-çınqıllı yolun o tay-bu tayı hündür, qalın ağacların əhatəsində idi, metro tunelini xatırladırdı, o: "Belə qalın meşələrdə nəinki uşaq, hətta yekə adam da, bir az nabeləd olsa, aza bilər", – təəccüblə düşündü. Birdən gülməli bir fikir dolandı başında: – Görəsən, bu sıx, basırıq meşələrdə doğrudanmı armudların yaxşılarını ayılar yeyir?! Axı, deyirlər, meşələrin sultanı pələnglərdir!

Bir də gördü bir neçə adam ona tərəf gəlir, yəqin maşını uzaqdan görüb-lərmiş:

– Sabahınız xeyir... xoş gəlmisiniz... – deyə qalife şalvarlı uca boylu bir ağsaqqal kişi ona əl uzatdı, sonra o biriləri də bir-bir yaxınlaşıb mehribancasına görüşdülər, – çoxdanın dostu, tanışları kimi.

– Xoş gördük. Necəsiniz? Mən özüm də bu rayonluyam, amma Moskvadan gəlmişəm, "Molodaya qvardiya" jurnalının tapşırığı ilə...

– O dəqiqə bildik ki, müxbirsiniz, çünki neçə gündür o hadisə ilə bağlı gəlib-gedirlər, siz də xoş gəlmisiniz, bir daha "xoşgəldin" edirik. Gəlin...

Onlar Ötkəmi birbaşa Fəridəgilin evlərinə apardılar, sən demə, bayaq onu qarşılayan elə kənd sovetinin sədri Əfəndi kişi özüymüş, hansı ki, Ötkəmin ezamiyyə vəsiqəsinə – gəlməyi, getməyi haqqında qeydlərə də o imza edib, möhür vuracaqdı.

Həyətdə də, evdə də adam çox idi, uşağa dəyməyə gəlmişdilər. Ətraf kəndlərdən də gələnlər vardı. Hamı heyrət və təəccüb içində idi: – Nə az, nə çox, 23 gün tək-tənha meşədə necə qalmaqlar, özü də 6 yaşlı qız uşağı! "İtib, tapılan" qızcıqazın – Fəridənin atası Murad cavan adam idi, üz-gözündən yorğunluq, həyəcan cizgiləri hələ çəkilməmişdi. Fəridə qonaq otağında çarpayıda uzanmışdı, yanındakı kətilin üstündə, qızılı məcməyidə doğranmış armud dilimləri və su fincanı qoyulmuşdu. Bir az ümumi söz-söhbətdən sonra:

– Fəridə, ən çox yadında nə qalıb, bu 23 gün ərzində bəs nə yeyib, içirdin orada? – Ötkəm soru etdi.

Qız heç nə olmamış kimi sakit, arxayınlıqla danışdı:

– Acanda moruqları, yerə tökülən alma, armudları yığıb yeyirdim, çiylək lap bol idi, susayanda iri yarpaqların üstündəki suyu yalayıb içirdim. Meşənin işində çox yekə bir sal daş vardı, hərdən çıxıb onun üstündə oturdum, darıxanda...

– Bəs gecələr necə, qaranlıqda qorxmurdun?

– Yox, gecələr dörd nəfər boz paltarlı kişiler, hərəsinin də əlində iki şam... hər axşam gəlib mən qalan mağaranın yanında dayanırdılar ki, qaranlıq olmasın, mən qorxmayım deyə...

Kənd soveti sədri: "Onlar canavarlar olublar, gözləri qaranlıqda şam kimi yanır, parıldayırmış, uşaq da elə bilirmiş ki, kimlərsə gecələr gəlib onun yanında şam tutur, ətrafı işıqlandırır ki, o, qorxmasın" – deyə Ötkəmin qulağına pıçıldadı.

Sovet sədrinin bu sözündən sonra o, fikrə getdi: – Bir bax ey... Bir uşaq təsadüfən yolunu itirib azanda, bütün kənd həyəcana düşür, hamı ayağa qalxır... Hətta bu xəbər ölkənin baş şəhərini də narahat etməyə başlayır – bu yaxşıdır, balaca, zavallı qızcıqazı təcili xilas etmək hamının borcudur. İlin, günün bu çağında kicik, köməksiz bir cocuğu qoruyan boz paltarlı o "kişilər"

– boz qurdlar, Ötkəmi düşüncələrə qərq etdi... Dünyanın ən qədim, azı üç min yaşı olan Boz Qurd əfsanəsi, Usik Çöl yaxınlığındakı Azik Art dağları yadına düşdü: “Dörd oğul bəsləyən dişi Qurdun üzü mübarəkdir!” dedi.

Sonra da başqa fikir yönü alıb apardı onu: O qədər halal, doğru yolunu azıb, itib-batanlar var ki, bu cəmiyyətdə... Həmin düz yolunu itirib azanlardan çox vaxt elə bil heç kimin xəbəri olmur... Kimi acgözlüyünün, nəfsinin ucbatından mənəvi, təmiz müvazinətini itirir, kimi ifrat tamahından, kimi də şəhvani hərisliyindən... Biri haram yolla əldə etdiyi var-dövlətinin, zənginliyinin içində, biri də öz yoxsulluğunun ağır girdabında itir, batır... Amma heç kim, heç bir təşkilat bununla maraqlanmır deyəsən... Bu üzdən, hərisliklə çoxlu sərvət toplayıb harınlığından yolunu azanların bu cəmiyyətdə nə gecə, nə də gündüz – heç kimdən qorxusu-hürküsu olmur elə bil... Belələrinin yollarına, irizlərinə çəkinmədikləri o biri “canavarlar”ın özləri şam yandırır, işıq tuturlar...

Ötkəm üç gün sərasər həmin kəndə gedib-gəldi, geniş, maraqlı bir yazının materiallarını, faktlarını dürüstləşdirib topladı. Fəridənin atasının və başqa şəhidlərin muşayiəti ilə qızın tapıldığı yere gedib baxdı, çoxlu şəkillər çəkdi, ətrafı gəzib dolandı, bir çox adamların danışqlarını dinlədi, qeydlərini etdi. Sonra gəlməyinə gəlmişəm, – deyə bu kosmopolit yerlərin heyretəməz təbiəti ilə bağlı anlayışını daha geniş təsvir etmək məqsədi ilə Əfəndi kişidən xahiş etdi ki, onu hadisə baş verən ərazidən bir az uzaq tərəflərə də aparsın. Çünki lap yaxınlıqda məşhur Pirqulu Astrofizika Rəsədxanasının qüllələri də gözüne dəymişdi.

Məşəliklərin içiylə keçirdilər. Ötkəm hətta bir az vahimələnən kimi də olurdu. Kahalara, ağacların sıx yerlərindəki təbii komalara, qalın cəngəlliklərə baxanda onların içində kiminsə, nəyinsə gizləndiklərini güman etmək olurdu. Bəzən bir-birinə sarmaşıb göylərə baş vuran qoşa vələs ağaclarına da rast gəlirdilər... Aralarından heç külək də keçə bilməzdi, onları elə bil bir-birinə qaynaq eləmişdilər. Ətrafa nəzər salanda ağaclardan sallanan meşəüzümünü görüb sevindi, çaytikanı kollarının üstü dolu idi, hər biri qollu-budaqlı, sapsarı heyva ağaclarını yada salırdı. Bu da... yabanı meşə çiyləkləri – balaca Fəridənin 23 günlük azuqəsi. Onlara baxa-baxa umsundu. Sonra dərib yedi. Çox dadlı idi, canına sindi ləzzəti.

Sonra gəlib, deyilənlərə görə, albanlara məxsus olduğu güman edilən qədim abidələrin – uçuq-sökük tikililərin yanında bir müddət dayandılar. Əfəndi kişi salavat çevirdi, dodaqaltı nəsə söylədi. Elə bil uzaq, çox uzaq əsrlərin sirli magiyasının uğultusu var idi burada... Ağacların azaldığı, bir az seyrəldiyi yerdən üzü dağlara tərəf iri, körfəz timsallı bir göl görünürdü. Onun nəzərlərində bu gölün coğrafi ortikası Pirsaatçayın geniş çaylağı ilə eyni tale, eyni bəxt yazısına bağlanırdı... Gəlib onun sahilinə çatdılar.

– Bu süni göldür, yoxsa ?...

– Yox, – deyə Əfəndi kişi gülümsədi, mən gözümlə açıb bu gölü elə belə görmüşəm həmişə... beləcə səssiz, lal-dinməz, nə azalır, nə çoxalır...

– Onda qoy onu yuxudan ayılmaq, həm də bir salam verək, deyə – Ötkəm ağappaq balaca bir daş atıb, gölün düpbədüz şüşə kimi sakit aynasını sındırdı, çilikləndi gölün üzü. Həm də gölün üzünə əksi düşüb yatıb dincələn səmanın, göyün bu göl boyda parçası sanki birdən diksinib oyandı, sonra da sulara qərq oldu, batdı... Gölün qaşqabağı açıldı, gülümsəyən kimi oldu elə bil...

Uzaqda ucları dağların ətəklərinə dirənən qarğıdalı, günəbaxan tarlası təzəcə biçilmişdi, qoxusu hələ çəkilməmişdi. Biçənək yeri bütün estetik gözəlliyini, qıcıqlarını itirmiş, başdan-başa bomboş görünürdü. Amma bu tarlanın sərhədlərində nimdaş, köhnə kişi paltarları geyindirilmiş müqəvvalar hələ də dimdik durmuşdular.

Bəli, biçilmiş boş tarlanın idbar, ədalı müqəvvaları! Elə bil gələnlərə üz tutaraq: “Biz burdayıq” – deyə, hətta jest də edirdilər. Onlar guya ki, gözetçiləri əvəz edirdi, əməlli-başlı kişi fonu yaradırdılar uşaq-muşağı qorxutmaq üçün. Ötkəm bu müqəvvalara baxa-baxa fikirləşdi ki, məhsulu – qarğıdalısı, günəbaxanı yığılıb aparılan, yaşıl kütləsi biçilib daşınan bu sahələrdə “uşaqqorxudan” müqəvvalar “darıxmırlar” ki, indi? Sonra hafizəsinin dərin qatlarında mürəkkəb döyən bir fikir gəldi ağına: – İndi çox zaman barlı-bəhərli yerlərə yiyəliyi, gözetçiliyi gözədən pərdə asan belə müqəvvalar edir. Özü də onlar elə bil intuitivlik pilləsindən baxırmış kimi hər tərəfə yorulmadan, dincəlmədən, hətta bir az da şəstlə boylanırdılar – “kişi” kimi... (Ay maşallah!)

Ötkəm sabahı gün gəlib rayon mərkəzindən Moskvaya zəng etdi, redaksiyanın publisistika şöbəsinin müdiri Qalina Royle telefon əlaqəsi saxladı. Məlumatlarını verdi: “İnformasiya düz imiş, doğrudan da dillərdə əfsanəyə çevriləcək bir hadisə olubmuş. Bir həftəyə geniş bir yazı gətirəcəyəm”. Xanım Ötkəmə – onun səsinə eşitdiyi üçün sad olduğunu bildirdi, işində uğurlar arzuladı, yolunu səbirsizliklə gözlədiklərini dedi.

* * *

Ezamiyyət müddəti bitənə yaxın köhnə iş yerinə – Xaqani adına sovxozun idarəsinə yollandı. Ötkəmin rastına çıxan fəhlələr, mütəxəssislər, qəsəbə sakinləri, idarənin aşağı vəzifəli texniki işçiləri onunla mehribanlıqla görüşür, fərəhlə deyirdilər ki, “halal olsun sənə, gör harada instituta girmisən, biz çox sevinmişik”. Ötkəm də hamısına öz təşəkkürünü bildirir, heç birisini unutmadığını söyləyir, dil-ağız edirdi.

Sovxozun idarə məlikəxanasının ikinci qatına qalxdı. Oradan əmək kitabçasını götürməli, ona çatması üzürlü və mükafat pulunu almalı idi. Tərs kimi mühasibatlıqda və kadr şöbəsində heç kim yox idi, idarənin dəhlizində də sakitlik hökm sürürdü. Sən demə, direktorun kabinetində iclas gedirmiş. Qəbul otağında divar boyu bərkidilmiş asılqan dolu idi. Paltoları, gödəkcələri iri asılqanın xırda buynuzlarından asılmışdılar. Özü də boğazlarından. İlğəhləri, yəni hülqumu olmayanları isə boynundan... Çoxdan asılanlar da vardı, əllərini hər yerdən üzüb rahatlanmışdılar, necə deyərlər, olmuşdular yüz ilin ölüsünə tay. Təzə asılanların – bir az gec gələnlərin isə paltoları, gödəkcələri hələ də yellənirdi, sanki “ölmək istəmirik” deyə, çapalayırdılar... İçəridə olan işçilərin hamısı tikanlı, ot-ələf basmış, yaxın, uzaq sahələri, biçilmiş günəbaxan, qarğıdalı tarlalarını və şumlanıb altı üstünə çevrilmiş yerləri gəzib, dolanıb, gəlib burada toxtayırdılar. Bəziləri özlərini xoşbəxt sayırdı, “burada dincəlik” – deyirdilər elə bil. Papaqları, dındığı günlüklü kepkaları isə həmin asılqanın üst qatına düzülmüşdülər, özü də üzü gediş-gəlişli, işıqlı çıxışa tərəf yox, soyuq, alatoran divara dirəmişdilər hamısını. Sıra ilə, bir-bir, iki-bir, sıx-sıx... bir-birinin üstündə. Nəfəslərini belə çəkə bilmirdi yazıqlar, – özləri asılqanda, yiyələri içəridə – iclasda...

Amma o boyda asılqanın bircə buynuzu boş qalmışdı nədənsə...

SON

1975-1985

♦ P o e z i y a

Allahşükür AĞA

ƏSGƏR

Davanın qızğın yerində
Qarşı təcürdən
Bir əsgər qəfil
Papağını atdı göyə.
Biz hələ səngərdəydik,
Qaç-a-qaça,
Uça-uça gəlirdi,
Ağlayırdı,
Gülürdü.
Çıxarıb pencəyini
Yağışın ağzına atdı.
Əynində nə vardı
Hamısını islatdı,
Gölməçəyə uzandı,
Palçıqda batdı.
Bir dəri qaldı,
Bir sümük,
Bir də ağzında səs.
Qaçırdı bizə tərəf,
Biz nə bilək nə deyir,
Gah yıxılır,
Gah yüyürür,
Gah yeriir.

Ağzında bir səs qalıb
Bir kəlmə də söz,
Müharibə qurtardı, – dedi.
Başladı oynamağa.

MƏNİ BAĞIŞLA

Yadına gəlir,
Mənim gözlərimin rəngi
On il bundan öncə necəydi?
Yadına gəlibsə, – məni bağışla.

Əllərin əlimi unutmayıbsa, 23
Məni ürəyinə
Əlin xatırladırsa –
Yenə məni bağışla.

Deyirlər əllər
Yazdığı məktubu unuda bilmir.
Nə qədər üzüklər taxılsa ona,
Üzüklər barmağı aldada bilmir,
Üzük ürəyini əzirsə, – məni bağışla.

Mən qocalıb getdim,
Mənə əlvida.
Hələ də gözlərin bağçada
Məni gəzirsə, – məni bağışla.

Mən qocalıb getdim,
Getdim ki, yenidən gəlim.
Xahiş eləyirəm,
Sən məni sevmə,
O dünyada da
Mən səni tanıya bilim.

OVÇU, DOVŞAN

Dovşan balalarını
Torpağın altına basdırıb gedir,
Əgər qayıtmasa... göz yaşı.

Kim açacaq balaların qapısını,
Kim deyəcək onlara ananız...
Göz yaşı...

Heç bilmirəm necə bölüm,
Dovşan ölsün, yoxsa ovçu?
Ovcuya da göz yaşı,
Dovşana da...

Qalmışam ovçu ilə
Dovşanın arasında.
Tanrım, ikisini də xilas elə,
İkisinə də göz yaşı.

Dovşan, yovşan, qış,
Barıt, tüstü, quş,
Yuxum gəlmir gecələr,
Göz yaşımdan asılmışam,
Kaş ki, bu dünyada
Nə ovçu olaydı,
Nə də ki, dovşan...

GÜL ARABASI

Bizim bir partamız vardı,
Üstündə yazılar,
Qollar,
İmzalar,
Adlar...

Görən neylədilər o partanı?
Ocaqda yandırdılar, yoxsa
Divara vurdular.
Ya yola basdırdılar?

Qonşumuz
Məhəmmədəlinin
Nəvəsi o günü
Bir araba qurumuş gülləri
Zibilliyə aparırdı,
Arabanın qulpunda
Adımız atılıb-düşürdü
Deyəsən, tanımışdı məni.

QUŞLAR VƏ MƏN

Quşlar darıxdığından
Uçdular,
Mən də darıxdım,
Şeir yazdım...

Quşlar qanadlarıyla
Göyü təmizlədi,
Mən də sevdim,
Qəlbimin
Aynasını sildim.

Quşlar lələklərini saldılar,
Mən də kitab yazdım
Sən oxuyasan deyə.

Quşlar yuva qurdular,
Mən də yuvalarının altında
Dərin bir nəfəs aldım
Sən dincələsən deyə.

Səhərisi quşlar görünmədi,
Və mən də öldüm
Məni axtarasan deyə.

ÜZÜNDƏN, GÖZÜNDƏN ÖPDÜYÜM SULAR

Üzündən, gözündən öpdüyüm sular,
Üzündən, gözündən öpdüyüm balıq
Məni unutularmı görən?

Sonra da göylərdən yağdı dodaqlar,
Çöldə dodaqları ilanlar öpdü.
Həyatda sevgisiz qalanlar öpdü,
Amma bilmədilər dodaq mənimdi.

Üzündən, gözündən öpdüyüm sular,
İçində çiçəyi varıydı deyə,
İçində ürəyi varıydı deyə,
İçində şəlalə varıydı deyə,

İçində buğdası varıydı deyə,
İçində Sarası varıydı deyə,
Harda su gördümsə, alnından öpdüm.
Bax beləcə ağappaq yağışlar yağır
Ağ alınlara...

SAATIN MİN DƏFƏ “BİR” OLUB...

İnandığım qaya, inandığım daş,
İnandığım külək, külək deyilsən.
Ay sevdiyim ağac, sevdiyim torpaq,
Ay sevdiyim ürək, ürək deyilsən.

Çıxmayır yadımdan zarafatların,
Qəlbimdə fikirlər ələk-vələkdi.
Süfrənin üstündə soyuyur çayım,
“Taxta” çömçəniz də çilik-çilikdi.

Pənah gətirmişdim, gülüm, sən ada,
Sərhədlər qolumu qandallayarmış.
Sən demə, o şirin gülüşün altda
Dünyanın yüz əsr soyuğu varmış.

Saçından ötəri əlim Kür olub,
Tellərin xiffətdən heç əsməyirmi?
Saatın min dəfə axı “bir” olub,
Ürəyin görüşə tələsməyirmi?

ŞƏHİD

Görəsən oyansan, nə eşidərsən...
Gözlərin yumulanda
Güllə uğultusuydu,
Güllə səsiydi
İlk eşidilən.

Gördüyün nə idi, gözlərin bağlananda,
Yəqin ki, qan...
Qan idi səni isidən.
Bir də dostların səsi,
Səni çağırırdılar,
Uşaq kimi ağlayırdılar,
Yaranı bağlayırdılar.

Bu şəkillərlə kilidləndi gözlərin.
Bu səslərlə susdu qulaqların,
Su kəlməsiylə
Tərpəndi dodaqların.

İndi bu saat gözlərini açsan
Nəyi xatırlarsan,
Nəyi görərsən?
Bu dünyadan görəsən
Nə qalıb yadında?

VERMƏDİLƏR

Ağladı, güldü...
Gəldi, gördü...
Və sevdi,
Bilmədilər, görmədilər.

Dağa verdi öz adını,
Salıb getdi qanadını.
İgidin kəhər atını
Minmədilər, sürmədilər.

Bulaqlarda qaldı sözü,
Cığırlarda bitdi izi.
Qoşulub qaçan qızı
Onun kimi sevmədilər.

Dünyanı sevən kişi,
Dünyanın dərindən ölən kişi,
Dünyanı sənə vermədilər.

Saatlı

Nizami Gəncəvi və sufizm

Nizami İli çərçivəsində “Nizami söhbətləri” ədəbi layihəsi davam edir. Ədəbi layihədə hər ay bir nizamişünasın ədəbi söhbəti dərc olunur. Sonda isə bütün ədəbi söhbətlər bir kitabda toplanacaq.

Budəfəki qonağımız filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nəzakət Məmmədli. Nəzakət xanım Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

Hazırda “Şeyx Fəridəddin Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. 12 kitabın, 80-dən artıq elmi məqalə və tezis müəllifidir. Nəzakət xanımla “Nizami Gəncəvi və sufizm” mövzusunda danışdıq:

– Sizcə, Nizami Gəncəvi əsərlərinin sufizm baxımından təhlilində tədqiqatçılar hansı məqamları nəzərə almalıdırlar?

– İlk növbədə, Nizamini yetişdiyi ədəbi mühitin içində araşdırmaq, sadıq bir müsəlman, şeyx olduğunu, təsəvvüf ədəbiyyatının inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşayıb-yaratdığını, Sənainin əsasını qoyduğu ədəbi məktəbin davamçısı olduğunu unutmamaq lazımdır. Nizamini bütün Şərq aləmində məşhurlaşdıran “Məxzənül-əsrar” əsəri həm mövzu, həm də ideya cəhətdən, Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq”, Şeyx Fəridəddin Əttarın “Əsrarnamə”, “İlahinamə” əsərləri ilə çox yaxındır. Hətta çox sayda üst-üstə düşən hekayələr, fikirlər də mövcuddur. Eyni zamanda, Firdovsinin yaradıcılığı bir çox sufi şairlər üçün ədəbi qaynaq olmuş, onun məşhur süjetləri, əsatiri hekayələri belə mütəsəvviflər tərəfindən irfani yozumda təqdim edilib. Nizami də dəfələrlə “Tuslu pir” deyərək andığı Firdovsinin hekayələrinə başqa nəzərdən baxdığını, dünyəvi, mifoloji, tarixi aspektdən deyil, təsəvvüfi, fəlsəfi ideyaları ifadə etmək üçün qələmə aldığını vurğulayır. Fikrimcə, Sənai-Əttar-Rumi məktəbi adlanan ilkin təsəvvüf ədəbiyyatına Nizaminin daxil edilməməsi, sanki ayrıca bir ada kimi kənarda qalması tamamilə yanlışdır. Sufizmin mahiyyətinə bələd olan, təsəvvüf ədəbiyyatını, təsəvvüfi rəmz və məcazların izah edildiyi lüğətləri oxuyan hər bir tədqiqatçı Nizaminin, əslində, təsəvvüfi ideyaları ifadə etdiyini, ən azı Sənai, Əttar və Rumi qədər mütəsəvvif olduğunu anlar. Sadəcə, Nizami, adı çəkilən şair və ədiblərdən fərqli olaraq, daha böyük poetik istedadla malik olduğu, fəlsəfi ideyaları daha örtülü bir şəkildə ifadə etdiyi üçün onun yaradıcılığında təsəvvüf daha dərin qatlardadır. “Təsəvvüf” sözü bir çox mənada yozulsa da, əslində, “saflaşma”, “təmizlənmə” deməkdir. Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) “Allahın əxlaqla əxlaqların” hədisinin hökmünə uyğun olaraq təsəvvüfdə əxlaqı gözəlləşdirmək, mənəvi təkamül məsələsi başlıca ideya olaraq bütün sufi şairlərin yaradıcılığında əks edilmişdir. “Məkariməl-əxlaq”, “Təhzi-bül-əxlaq” nəzəriyyəsi Nizami yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir.

Nizamini təsəvvüf baxımından təhlil etmək üçün ilk növbədə onun əsərlərini orijinaldan oxumaq, təsəvvüfi terminologiyaya, simvol və məcazlara bələd olmaq, digər sufi şairlərin əsərləri ilə tanış olmaq lazımdır. Bir də, Nizaminin əsər-

lərini diqqətlə oxusaq, onun təsəvvüfə münasibətini anlamaq heç də çətin olmaz. Məsələn, “İsgəndərnəmə” əsərində İsgəndərin uğurunun səbəbini getdiyi hər ölkədə öncə övliyalı, pir və zahidləri tapıb onlara hörmət göstərməsi ilə əlaqələndirirdi:

***Hər yerdə bir zahid görsəydi, xəlvət
Çapardı yanına, edərdi hörmət.
Hər yerdə çətin bir döyüş başlardı,
Zahidlərdən kömək, himmət umardı.
İsgəndər onunçün üstün gəlirdi,
Daşı firuzədən seçə bilirdi.***

“İsgəndərin Dərbənd qalasını alması” bölümündə şair qalanı ələ keçirən quldurlarla mübarizədə çətinliklə üzləşdiyi zaman soruşaraq orada həyatını ibadət və riyazətlə keçirən qoca bir zahid olduğunu öyrənir. Onu ziyarət etdikdə zahid deyir:

***Dünyada sanma tək sənin güzgün var.
Mənim də ürəyim güzgüdür, parlar.
Yüz ildir parladır onu riyazət,
Bir surət göstərə bilir, nəhayət.***

Burada İsgəndərin güzgüdüzlətmə sənəti zahidin qəlbini saflaşdırması ilə müqayisə edilir. Təsəvvüf ədəbiyyatında geniş yayılmış termin olan “güzgü”, “mirati-dil”, yəni qəlb güzgüsü anlayışı Nizamidə həm poetik, həm də irfani məcaz kimi işlədilir. Güzgü gümüşün cilalanması ilə əmələ gəlmiş kimi, zahid də ibadət və riyazətlə, haramlardan qaçmaq, nəfsini öldürməklə qəlbini cilalayır, parladır. Zahid dünyadan bir vəfa görmədiyi üçün maddi aləmdən əlini-ətəyini çəkdiyini, könül güzgüsünü saflaşdırmaqla, Allaha dua, ibadət və riyazətlə həyatını keçirdiyini bildirir.

***Hesabı, kitabı kəsdim dostlardan,
Yalnız bir dostum var – Böyük Yaradan.
Doyunca yeməyə etmədim adət,
Mədəni doldurmaq zəhmətdir, zəhmət.
Yediyim göy otdur, geydiyim həsir,
Daşları, bax, bunlar kimiya edir.***

İsgəndər qoca zahiddən kəramət göstərməyi rica edir. Zahidin bir duası və ahı ilə odlu bir sapand peyda olub dağa tərəf yönəldi, dağ dənizin içinə batdı. İsgəndərin ordusunun qırx gün döyüşərək ala bilmədiyi qala qoca bir zahidin ahı ilə alınır:

***Baxdı başçılara, dedi İsgəndər:
"Duaya bundan xoş kim dəlil istər?
Qırx gündür daş, qılinc yeyir bu hasar,
Sınaqlı igidlər hey çarpışirlar.
Bu qədər qılincin almaz gücüylə
Qopmadı o dağdan bir kəsək belə.
Yoxsul bir zahidin çəkdiyi ahdan
Dağıldı bir hasar, bürc oldu viran.
Cizcə bu qalaya kim oldu üstün?
Bu dünya zahidsiz olmasın bir gün.***

– “Sirlər xəzinəsi” əsərində xəlvətlərlə bağlı hissələr var. Həmin hissələrdə suzfizmlə bağlı çoxsaylı məqamlar var. Amma sovet nizamişünaslığı bu əsərdə şah və rəiyyət məsələsini əsas tutaraq bu poemanı dahi şairin sosioloji məzmunlu məsnəvisi kimi təqdim edirdi. Nə acılar ki, Nizami yaradıcılığının təkamülünü əsas götürərək bu ilk əsər yenə də sosioloji bədii nümunə kimi təbliğ edilir. İstərdim həmin əsərdəki yeddi xəlvətlə bağlı fikirlərinizi sualda qoyulan problemə əsasən açasınız.

– Təsəvvüfi yolçuluğun mərhələləri olan “Yeddi bağça”, “Yeddi vadi”, “Yeddi məqam”, “Yeddi qapı”, “Yeddi peykər”, “Yeddi cam” və s. əsərlər vardır. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-Həqiqə”, – Həqiqətlər bağçası – Şeyx Fəridəddin Əttarın “Əsrarnamə”, “İlahinamə” əsəri ilə səsleşən məqamlar çoxdur.

Nizami əsərdə “Gecənin vəsfi və könülə dalma” adlı hissədə çox özəl bir məqamdan bəhs edir. Təsəvvüfi yolçuluğun nəticəsində maddi aləm pərdələrinin qaldırılmasından, bəsirət gözünün açılmasından bəhs edir:

***Nə cür keçim qapıdan? Cığır hanı, yol hanı?
Bəlkə, geri qayıdım, tərk edim bu məkanı?
Qorxudan nitqim batıb. Yolum dar bir keçiddi,
Fəqət cilovdan tutan eşqim dadıma yetdi.
Döydüm qapını. "Kimdir vaxtsız gələn?" sordular.
"Bir Adəm oğlu!" – dedim, – "Yer versəniz şad olar".
Cəld içəri çəkildilər: "Buyur, Tanrı bəndəsi!"
Qaldırdılar, yox oldu vücudumun pərdəsi.
Sarayın ürəyindən bir səs qopdu: – Nizami!
İçəri keç, bura gəl! – Bu səs necə səmimi.
O saray hərəminin dərhal məhrəmi oldum,
"Gəl lap içəri". – Getdim. Nurlu bir hücrə buldum.
Elə parlaq hücrə ki, çılçıraqban, müqəddəs,
Yaman gözlər onu heç görməsin, görə bilməz!
Bir əfsanə içində yeddi hekayət kimi,
Yeddi xəlifə burda əyləşiblər səmimi.***

Yeddilik sistemi “Şeyx Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-Teyr” əsərində mənəvi yolçuluğun rəmzi olan yeddi vadi tələb, eşq, mərifət, tovhid, heyrət, istiğna, fəna və bəqa mərhələlərini ifadə edir. Yeddi rəqəmi qədim yunan, Hind, İran mifologiyasında müqəddəs olduğu kimi, islam təsəvvüfündə də xüsusi önəm kəsb edirdi. Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində də yeddilik simvolikasından istifadə edilir. Xəlvət dedikdə salikin 40 gün tənhalığa çəkilməsi, Allahla baş-başa qalaraq özünü ibadətə həsr etməsi nəzərdə tutulur. Xəlvətlik təriqətində də adətən 3 xəlvət, yəni qısa aralarla 3 dəfə 40 gün tənhalığa çəkilməyi müşahidə edirik.

Şair əsərdə digər təsəvvüfi əsərlərdə olduğu kimi, qəlbin insan vücudundakı uca məqamından “cismani və ruhani” xüsusiyyətləri özündə birləşdirməsindən bəhs edir.

“Qəlbin tanınması” bölümündə şair “Xaceyi-dil”dən, – qəlbin sahibindən riyazəti qəbul etdiyini, riyazətə girdiyini bildirir:

***Qəlbin sahibi mənim əhd-peymanımı təzələdi;
Nizaminin adını fələk zümrümə etdi.
Riyazətdən keçə bilməyəcəyimi görüb;
O sahibdən riyazəti qəbul etdim.***

Bundan sonra şair riyazəti qəbul edərək xəlvətə girməsindən bəhs edir. Şair birinci xəlvətdən bəhs edərkən yenə də irfani ideyaları gözəl poetik forma içərisində gizlədir. Yaşıl bağ-bağça, gül-çiçəklər, nəğmə oxuyan quşlar, gözəl təbiət mənzərələri, əslində, İlahi Hüsnün, təcəllayı-camalın bir rəmzidir. Şair xəlvətdə ruhun yüksəlişindən bəhs edir:

***Bir gün o Züleyxanın ölkəsi olan Misirə pənah aparar;
Xoş xasiyyətli Yusif quyudan nicat tapar.***

Şair insanın cismani bağlardan, asılılıqdan qurtulmasını Ruh Yusifinin bədən quyusundan xilas olması kimi verir. Öz nəfsinin qeydindən, dünyaya bağlılıqdan qurtardığını bildirir:

***Gah mey kimi qana qərq olaram;
Gah gül kimi öz köynəyimdən çıxaram.***

Birinci xəlvətdə təbiət gözəllikləri sanki bir rəssam fırçasıyla çəkilirmiş kimi təsvir edilirdisə, “İkinci xəlvət və məşuqənin görünməsi” bəhsində şair insan gözəlliyini vəsf edir. Təbiətin bütün gözəllikləri, güllər, çəmənlər, ağaclar, quşlar bu gözəlliyin yanında sönük qalır. Bununla da şair insanın məxluqatın əşrəfi, bütün yaradılmışların ən mükəmməli olduğunu ifadə edir. Bu gözəlliyin mahiyyətini dərk edən şairin gözü önündən surət, zahir aləmi qalxır. Bədən qəfəsindən xilas olur:

***Surət örtüyünü ortadan qaldırdı;
Bədən boyunduruğunu ruhumun boynundan açdı.***

Şair burada rəmz və məcazlarla danışır:

***Üzü xüsusi bir pərdə içində idi;
İxlas surətinin aynası idi.***

Şair burada “Ayineyi-sureyi-İxlas” dedikdə, “İxlas” surəsi və Allah Təala nəzərdə tutulur, insanın Allahın təcəllisi olduğuna işarə edilir.

Şair gözəlliklərlə dolu olan bu mənəvi səfəri hər kəsin anlaya və gedə bilməyəcəyini bildirir:

***Bu səfərə yəqin yolu ilə gedirlər;
Belə get ki, bu yol ancaq belə gedilər.
Əgər bu sirrə məhrəm deyilsənsə, amandır:
Nizaminin işini Nizamiyə burax.***

Şair üçüncü xəlvətdə ariflərin məclisindən bəhs edir. Şairə görə, bu elə məclisdir ki, ağıl burada sərməst olur:

***Ağıl o dairədə sərməst oldu;
Sonunda səbri əldən getdi.***

Şair bu mərhələdə çəkdiyi ağrıları, dərdləri, bu dərdlərdən aldığı zövqləri o qədər poetik şəkildə ifadə edir ki, digər sufi şairlərdə təsəvvüfi yolçuluğun bir mərhələsi kimi gördüyümüz məqamlar zəngin bir tablo kimi, ya da yüksək sənətkarlıqla çəkilmiş film lenti kimi gözümüz önündə canlanır.

Nizami bu əzablarla dolu gecənin sonunda mərifətə çatdığını bildirir. Təsəvvüfdə xəlvətdən məqsəd də elə budur. Bundan sonra salik mənəvi yolçuluğun digər mərhələ və məqamlarını keçir. Təəssüf ki, əsərin bədii tərcümələrində təsəvvüfi terminlərin saxlanılmaması əsərin mahiyyətinin anlaşılmasında problemlər yaradır. Fikrimcə, xəlvət, üzlet, heyrət, istiğna və s. təsəvvüfi terminlər orijinalda olduğu kimi saxlanılmalı, mötərizədə və ya mətnin altında izahı verilməlidir.

– Şeyx Fəridəddin Əttarın “Xosrovnəmə”si ilə Nizaminin “Xosrov və Şirin”i, Nizaminin “İsgəndərnəmə”si ilə Əttarın “İlahinəmə”sindəki İsgəndərlə bağlı əhvalatların müqayisəsində bariz fərqlər və əsas oxşarlıqlar nədən ibarətdir?

– Əttarla Nizami arasındakı ortağ nöqtələrdən biri də onların Makedoniyalı İsgəndər şəxsiyyətinə münasibətidir. “Şahnamə” əsərində geniş təsvir olunan Makedoniyalı İsgəndərin obrazı Firdovsi tərəfindən təkallahlılığı təbliğ edən bir hökmdar kimi verilir. Bö-yük Nizami Gəncəvi Firdovsi yaradıcılığından bəhrələnərək, “İsgəndərnəmə” əsərində İsgəndər obrazını daha geniş şəkildə, irfani boyalarla təsvir edir. Şair:

***Nizami bu sapa düzəndə gövhər,
Qələmdən silindi qələm görənlər –***

- deyərək İsgəndər obrazına özünəməxsus şəkildə yanaşdığını, Firdovsidən fərqli, orijinal bir əsər yazdığını qeyd edir.

Nizami “İsgəndərnəmə” əsərində İsgəndər obrazını daha geniş şəkildə, irfani boyalarla təsvir edir. Nizaminin məşhur “İsgəndərnəmə” əsərində İsgəndərin qeyri-adi şəxsiyyəti, səfərləri, qələbələri, islamı qəbul etməsi, ölümü və s. yüksək sənətkarlıqla mədh edilir. Bu əsər Nizami yaradıcılığında həcmi, ideyası, məzmunu baxımından xüsusi yerə malikdir. Şeyx Fəridəddin Əttar da yaradıcılığında İsgəndər obrazına xüsusi yer verir. Xüsusən, “İlahinəmə” əsərində İsgəndərlə bağlı müxtəlif məzmunlu hekayələr vardır.

Adı, ucaltdığı sədd və Yəcuc-Məcucarla mübarizəsi müqəddəs “Qurani-Kərim”də anılan, bir çox mənbələrdə həttə peyğəmbər olduğu iddia edilən bu böyük şəxsiyyət Əttarın da diqqətindən qaçmamış, şair “İlahinamə” əsərində bir çox hekayətlərdə ondan söhbət açıb. “Hekayəti-İsgəndər və həkim” (bəzi nüsxələrdə “Hekayəti-İsgəndər Rumi ba mərde-fərzanə”) bəhsinə baxaq:

İsgəndər bir yerə çatır. Həmişə olduğu kimi o, ölkənin ən ağıllı adamını görmək istəyir ki, ona şagird olsun. Ona çox ağıllı və bilikli bir adamı nişan verirlər. İsgəndər onu hüsuruna gətirmələrini əmr edir. Həmin şəxs şahın hüsuruna gəlməkdən imtina edir, onu “qullarının qulu” adlandırır və bildirir ki, onun hüsuruna getmək mənə yaraşmaz. İsgəndər bu sözlərdən bərk hirsələnir. O şəxsin yanına gedir, bu sözlərin səbəbini soruşur. Alim cavab verir ki, sən öz tamahının, yaşamaq ehtirasının quluna çevrilərək yeddi ölkəni fəth etmişən, dirilik suyu axtararaq yollara düşmüşən. Mən isə tamah və ehtirasımı özümə tabe edərək quluma çevirmişəm. Buna görə də səni “qullarımın qulu” adlandırıram. İsgəndər bu sözləri eşitdikdə gözündən qan-yaş tökür, qəzəbi sönür, ruhuna bir rahatlıq çökür:

***Onda dəlilik yoxdur,
ondan ağıllı bir şəxs yoxdur,
Ondan ruhuma rahatlıq gəldi.
Səfərdən elə bu fəthim – tapıntı, mənə bəsdir.***

Əttar bu hadisədən belə nəticə çıxarır:

***Sənin vücudun qarşına çəkilmiş (Çin) səddidir.
Sən o səddin arxasında öz içində bağlı qalmısan.
Səddin o tərəfindəki Yəcuc və Məcuc da elə sənsən,
öz boynuna kəmənd kimi bağlanıb qalmısan.
Əgər bu kəməndi boynundan çıxarıb atsan,
öz qanını içməkdən xilas olarsan.***

Yenə də “İlahinamə” əsərində “Hekayəti-İsgəndər və kələmate-həkim bər sərə-u” adlı hekayədə bir filosof İsgəndərin məzarı önünə gələrək düşüncələrə dalır. Bütün dünyanı fəth edən böyük hökmdarın budəfəki səfəri o biri səfərlərə bənzəmir. Məzarda hərəkətsiz yatan cismi artıq hər şeydən xəbərsizdir.

Həmin əsərdəki “Göftar dər mərge-İsgəndəri-Rumi” (“Hekayəti-vəfate-İsgəndərə-Rumi”) hekayəsi də təxminən bu məzmunadadır. Əttara görə, insan bu maddi aləmə heç nə gətirmədiyi və burada heç nə itirmədiyi üçün ora-bura qaçmaq, nəyisə axtarmaq mənasızdır. İsgəndərin vəfatı ilə bağlı daha bir hekayədə “Hekayəti-İsgəndər və vəfate-u” bəhsində şair İsgəndəri və onun dirilik suyu axtarışlarını təsvir edərək bu nəticəyə gəlir:

***Əgər sən elm və mərifət yolundan xəbərdar olsan,
dirilik suyu sənə ar gələr.***

Hər iki şair İsgəndəri təkallahlığı təbliğ edən ağıllı, mərd və fəvqəladə bir insan kimi təsvir edir. Lakin Nizami İsgəndəri tarixi bir şəxsiyyət kimi, doğulması, tərbiyə edilməsi, alimlərdən dərs alması, müharibələri, fəthləri, evliliyi, ölümü və s. də daxil olmaqla doğumundan ölümünə kimi bütün həyatını əhatə edir, onu əsərinin baş qəhrəmanı edir. Əttarda isə, İsgəndər obrazı yalnız irfani ideyaları ifadə etmək üçün bir vasitə kimi verilir.

– Şeyx Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsərində “Hekayəte-Nuşirəvane-adel ba pire-bazyar” adlı hekayə Nizaminin də “Sirlər xəzinəsi”ndə “Süleyman və qoca əkinçi” hekayə-sinə bənzəyir, yaxud Əttarın “Sultan Səncər və Abbaseyi-Tusi” hekayəsi Nizaminin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsinə bənzəyir. O əsərlərin yazıldığı dövrdə indiki dəyərləndirmə meyarları olsaydı, çoxları bəlkə də, bu cür oxşarlıqları plagiat kimi dəyərləndirərdilər, bəs o dövr üçün bu cür məsələlər nəyə görə bəhrələnmə kimi qiymətləndirilirdi?

– Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki “Süleyman və qoca əkinçi” hekayəsində Süleyman şah daşlı-kəsəkli, susuz səhraya toxum səpən bir qocaya rast gəlir, onu məzəmmət edir. Lakin qoca cavab verir ki, inamla, xoş niyyətlə əkilən toxum göyərüb bəhər verir. Nizami də irfan və mərifət toxumunu onun göyərməyi üçün əlverişsiz, qeyri-münbit torpağa səpir. Ümidlə, inamla. Kim bilir, bu toxumların bəlkə bircəciyi də olsa cücərdi...

Bu əhvalat Şeyx Fəridəddin Əttarın “İlahinamə” əsərində “Hekayəte-Nuşirəvane-adel ba pire-bazyar” adlı hekayədə, demək olar ki, eyni məzmununda verilir. Görünür ki, Əttar bu hekayəni Nizaminin təsiri ilə yazıb. Şairin təxəllüsünün də verilməsi bu fikri təsdiqləyir:

**Nuşirəvan at sürürdü ox kimi, sürətlə;
Yolda bir qoca gördü,
beli yay kimi əyilmiş bir qoca gördü.
O qoca bir neçə ağac əkirdi.
Şah ona dedi: Saçların süd kimi ağarmışdır.
Bir neçə günlük ömrün qalıb.
Niyə bura ağac əkirsən?
O ağsaqqal, şahə dedi:
Dəlilin yetərlidir.
İndiyə qədər gələnlər bizim üçün əkiblər, bəhrəsini yemişik.
Biz də başqaları üçün əkirik.
Hər kəs səy göstərməli, öz gücünə görə addım atmalıdır ki;
Hər addımda bir nizam var.**

Onu qeyd edək ki, Əttar Nizamidən daha əvvəl doğulsa da, ədəbi yaradıcılığa gec yaşda, bəzi rəvayətlərə görə, 40 yaşdan sonra başlaması, Nizaminin isə çox gənc yaşlarda məşhurlaşması səbəbindən, əslində, Nizaminin sələfi deyil, xələfi adlandırıla bilər.

Əttar bu hekayədən belə bir nəticə çıxarır: “Sənə də bu gün bir iş başlamaq gərəkdir. Bir işi bacarmadıqca meyvə əldə etməyin imkansızdır. Din yolunda ayaq atman, o yolda ayaq di-rəməni... gərəkdir”.

Əttar hekayənin sonunu “Nizami” sözü ilə bitirməklə həm sözü “bir nizam”, düzən, qayda mənasından istifadə edir, həm də gənc ikən “Məxzənül-əsrar” əsəri ilə məşhur olan Nizami Gəncəvinin təxəllüsünə işarə edir.

Nizami mərhəmət, rəhm, insaf, ədalət kimi gözəl duyğuları öz hikmətli sözləri ilə insanların qəlbinə səpməyə çalışır, dövrünün hökmdarlarına bildirmək istəyirdi ki, bu maddi nemətlər dünyası keçicidir, fanidir, dünya malından ötrü insanlara zülm etməyə, məzlumların qanını içməyə dəyməz. Allahın dərgahına üzqara getmək istəmirsənsə, ona pənah gətir, qoy Tanrı məhəbbəti sənə qəlbindən pislikləri, nəfsani duyğuları silib təmizləsin.

Şair insana öz ülviliyini, varlığın ən şərəfli məxluqu olduğunu başa salır. İnsanı bu dünyaya gətirməkdə Tanrının məqsədi onu kamal mərtəbəsinə yetirməkdir. Göylər, ülvə aləm insanın atası, 4 yer ünsürü isə anadır.

***Övladının qatili bu anadan uzaqlaş,
Eşit atan deyəni, ülviliyyətlə qucaqlaş.***

Lakin Nizaminin adını çəkdiyimiz məşhur hekayətindəki qoca qarı surətinə Əttar da öz müasiri kimi müraciət edir və öz ədalətli hökmdar arzularını, ədalət haqqındakı fikirlərini ifadə etmək üçün qoca qarı surətindən bir vasitə kimi istifadə edir. “Sultan Mahmud və qo-ca qarı” hekayəsi ideya və üslub baxımından Nizaminin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsi ilə olduqca səsleşir. Əttar bu hekayədə Sultan Mahmudu zalimlərin zülmündən fəryad edən qoca qarı ilə rastlaşdırır. Qoca qarı əsasının ucuna bir kağız parçası bağlayaraq şahdan ədalət istəyir. Sultan Mahmud isə qarıya əhəmiyyət verməyərək keçib gedir. Həmin gecə yuxu-da özünü dərin bir quyuya düşmüş görür. Sonra qarı gəlir əsasını quyuya uzadır və Sultan Mahmud əsadan yapışib quyudan çıxır. Ertəsi gün sultan taxtında oturur. Lakin gördüyü yuxunu unuda bilmir. Bu zaman əlində əsas, belə bükülmüş, gözləri yaşlı qarı divana daxil olur. Şah yerindən qalxıb onu çağıraraq yanında oturdur. Yanındakılara yuxusunu danışır: “Bu qarının əsasında yapışib bəla quyusundan xilas oldum. Siz də xilas olmaq istəyirsiniz-sə, bu qarının əsasında yapışın”.

Əttar Sultan Mahmudun peşmanlığını, qarının sözlərindən dərs çıxararaq doğru yola yönəlməsini digər şahlara və ümumiyyətlə, mövqə sahibi olan insanlara nümunə göstərir:

***Əgər vəfa dərslərini oxuyub öyrənmisənsə;
Mahmud kimi sənə də ilahi kömək yoldaş olar.***

Göründüyü kimi, “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Sultan Səncər və qarı”, eləcə də “Zalım padşahla zahidin dastanı” hekayələri ilə səsleşən bu əhvalat ədalətli hökmdar problemini əks etdirir. Hekayədən məqsəd məzlumların göz yaşına biganə qalmamaq, ədalətli olmağın vacibliyini vurğulamaqdır.

Gətirilən nümunələrdən göründüyü kimi, Şeyx Fəridəddin Əttar Nizamidən təsirlənib, Nizaminin süjet və hekayələrindən bəhrələndiyini bildirmək üçün onun adını çəkib. O zaman kütləvi kitab nəşri, indiki istinad mexanizmi olmadığı üçün şairlər məşhur beytləri öz əsərlərində olduğu kimi verirdilər. Bu da Şərq ədəbiyyatşünaslığında “təzmin” adlanırdı. Əgər hekayə və ya əsər bir şairin təsiri ilə yazılırdısa, o şairin adı və ya ən məşhur əsəri çox zaman bir neçə mənada, cinas və ya poetik tərkibin içərisində verilirdi. Və yaxud, şairə nəzirə yazılırdısa, əsərin müqəddiməsində şairə ehtiram və rəğbət bildirən sözlərdən ibarət bir təqdimat verilirdi. Hər hansı məşhur bir qəzələ yazılan nəzirələrdə isə, bəzən şairin adı məqtə beytindən əvvəlki beytdə verilir, bəzən də buna ehtiyac duyulmurdu. Çünki həmin qəzəl çox populyar olduğundan, müəllifi onsuz da hamıya bəlli idi. Hətta məşhur qəzəlin rədifində nəzirə yazmaq, yeni söz demək böyük hünər sayılırdı.

Bütün bunlarla bərabər, söz, fikir oğurluğu, indiki dillə desək, plagiat məsələləri onda da vardı. Nizami də bu məsələdən ən çox əziyyət çəkənlərdən biri idi.

Şair əsərdə fikirlərini oğurlayan, şeirlərini mənimsəyən söz oğrularını tənqid edərkən qızıl barədə bir hekayət verir. Xəzinəni qızılı çəkməsi haqqında rəvayəti

eşidən bir kəs əlində olan bir qızılı götürüb zərgərə gedir. Lakin dükanı qiymətli ləl-cəvahiratla dolu olan zərgər onun qızılını pul müqabilində alır. Şair bildirir ki, az olan çox olana gedər. Burada küll və cüz münasibətləri ifadə edilir. Eyni zamanda, şair öz yaradıcılığını qiymətli bəzək əşyaları, qızıldan və qiymətli daşlardan düzəldilmiş əşyalarla dolu olan zərgər dükanına, əlində sadəcə bir qızılı olanları isə söz oğrularına bənzədir. Hekayənin sonunda şair bildirir ki, onun sözləri hara getsə, öz üslubu, dərinliyi ilə seçilərək, əsl müəllifini tanıdacaqdır:

***Fikrimi qapırlar, könlüm əmindir,
Buxaraya getsə, o, Gəncəninindir.***

Şairin öz doğma şəhərinə məhəbbəti o qədər böyükdür ki, şeirinə də “mənimdir” deyil, “Gəncəninindir” deyir, öz yaradıcılığını doğma torpağının mənəvi sərvəti hesab edirdi.

– “Divane-qəsaedo-ğəzəliyyate-Nezami Gəncəvi” adlı kitabda yer alan bir qəzəl həm Əttarın, həm də Nizaminin divanlarında mövcuddur. Bu qarışıqlığı necə aradan qaldırmaq, hansı mənbələrə ulaşmaqla məqsədə nail olmaq mümkündür və sizcə, bu problem necə olub ki, meydana çıxıb?

– Məşhur İran alimi Səid Nəfisi, səkkiz çap nüsxəsi və ən qədim əlyazma nüsxələri əsasında hazırlanmış “Divane-qəsaedo-ğəzəliyyate-Nezami Gəncəvi” adlı kitabda yer alan bir qəzəl həm Əttarın, həm də Nizaminin divanlarında var. Səid Nəfisi bu qəzəlin ilk iki beytinin Əhməd Cam Jendepil adlı bir şairin adı ilə də (Divani-Əhməd Cam Jendepil, Lahur, səh. 26) nəşr edildiyini qeyd edir.

***Meyxanə və məscidin yolu hansıdır?
Ayıra bilmirəm, çünki hər ikisi mən yazığa haramdır.
Nə məscidə gedə bilirəm, nə meyxanəyə.
Məscidə gedəndə deyirlər ki, rinddir,
Meyxanədə isə deyirlər ki, bu xam sərxoşdur!
Meyxanada bir imam sərxoş məst, sərxoş olaraq yatmış,
Bilmirəm ki, o bütün adı nədir?
Nizami belə cavab verdi:
Meyxanənin və məscidin qapısı hansıdır?***

Hər iki şairin divanında şeirin ilk 4 beyti eynidir. Yalnız beşinci beytin ilk misrasında Nizamidə “Anca”, – orda, Əttarın divanında isə “Emruz”, – bu gün sözü verilmişdir. Şeirin altıncı məqtə beyti Əttarın divanında

***Əttar, get ki, o, özü tanıyır;
Ki, sərvər, başçı kimdir, sərgərdan hansıdır.***

Qəzəlin məhz Nizamiyə və ya Əttara aid olması barədə qəti söz söyləmək çətindir. Bunun üçün hər iki şairin əsərlərinin əlyazmaları üzərində tədqiqat aparılmalı, mətnşünaslıq baxımından dəyərləndirmələr edilməlidir. Lakin, Əttarın Nizamidən təsirləndiyini, əsərlərində onun adını çəkdiyini, bir çox hekayə və şeirlərinin qaynağını Nizamidən aldığına işarələr etdiyini nəzərə alaraq, bu şeirin də Nizamiyə məxsus olması fikrini irəli sürə bilərik.

– Sizin haqqında danışdığımız hər iki şairin yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatınızdan belə bir cümlə oxudum: “Nizami və Əttarın lirik yaradıcılıqlarında

da bənzər şeirlər, ortaq rəmz və məcazlar sistemi, mövzu və ideya baxımından yaxınlıq müşahidə edilir". Dediğiniz bu fikrə konkret misallar nə ola bilər?

Nizami:

***Mənim tərsa (xristian) dilbərim, Ruhların Kəbəsidir,
Kəbə və deyr (monastır) hara, bu necə müsəlmanlıqdır!
Ona dedim: Ey, ruh və qəlb, Kəbə niyə deyr oldu?
Dedi: Nizami, sus ki, gənc (xəzinə) xarabalıqda olur!***

Bu beytdə Nizami də, Əttar kimi, "dilbəri-tərsa" dedikdə ilahi təcəllə nurlarına işarə edir.

Əttarın "Məntiqüt-teyr" əsərində məşhur "Şeyx Sənan" hekayəsində 50 dəfə Həcc ziyarəti etmiş, möhtərəm bir şeyxin yuxusunda "tərsa" xristian qızı görüb ona aşiq olması, qızın eşqi ilə yollara düşüb hörmətini, dövlətini, hətta müsəlmanlığı da tərk edərək içki içməsi, donuz otarması, xaç taxması və s. təsvir edilir.

Əttar "Divan"-ında da "xristian qızı" və "tərsabeçə" obrazlarına tez-tez müraciət edir. "Tərsabeçə" sufi istilahında "Allahın nuru" mənasında işlənir. Bir qəzəlinde şair özünü sanki Şeyx Sənan vəziyyətində təqdim edir.

***Bir tərsabeçə qəfildən qəlbimə və ruhumə qəsd etdi,
Onun zülfünün sevdası məni cahanda rüsvay etdi,***

***Ondan nişan verən hər bir şeyə qəlbim canla-başla bağlıdır,
Ona görə məni tərsabeçə oldum, o məni divanə etdi.***

***Dünən o parlaq büt mənə qədəhdə şərab verdi,
Və Kə'bədən bütخانəyə doğru zəncirlə çəkib apardı.***

***Pərişanlıqdan bütخانədə qapıçılıq etdim.
Müsəlmanlıq əldən getdiyi üçün, ruhum, canım, növhə çəkdi, nalələr etdi.***

Şeyx Sənan hekayəsi sanki bu qəzəlin şərhini bağışlayır.

Nizami yaradıcılığında Kəbeyi-ruhani, tərsa, məscid, meyخانə, deyr və s. terminlər, Əttarda olduğu kimi, Haqq aşiqi, təqlidi imandan həqiqi imana keçiş, ilahi sirlərin açıqlandığı məkan, salikin qəlbinə ilahidən doğan nur, müşahidə, ilahi qeyb məqamı və s. təsəvvüfi mənalara ifadə edir.

Şeyx Fəridəddin Əttarın "Divan"-ında çoxsaylı "Nəgoncəd", "Nəgoncəm", "Nəmigoncəd" və s. rədifli qəzəlləri təsəvvüf ədəbiyyatında geniş yayılmış "sığmazlıq" anlayışını ifadə edir. Sığmazlıq motivi Nizaminin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Bu mövzu əslində ruh və bədən münasibətlərini ifadə edir. Aləmi-ərvahdan, əsil vətəni olan ruhlar aləmində ayrılan insan ruhu Allahın əmri ilə bədən içində qərar tutur. Ruh böyük, bədən kiçik, ruh lətif, bədən isə kəsif məxluqdur. Ruh bədən içində sıxılır, əzab çəkir. İnsan ruhu bu dünyanın sərhədlərinə sığmır:

***Qəmin tək bir qəlbədən başqa yerə sığmaz;
Eşq paltarı hər kəsin əyninə sığmaz.***

***Məndən canımı istəyirsən, elə bu gün al ki;
Bizim tariximizə sabah sığmaz.***

Son beytdə təsəvvüfdəki məşhur “ibnəl-vəqt” nəzəriyyəsi öz əksini tapır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, sufi vaxtın oğludur, yəni nə dünənin fikrini çəkər, nə də sabahın əndişəsini edər. Sadəcə, içində yaşadığı anı dəyərləndirər, ölüm hər an gələcəkmiş kimi yaşayaraq, əməlləri ilə hesabat verməyə hazır olur.

Nizamidə təsəvvüf ideyaları Sənai və Əttardan daha örtülü və pərdəli şəkildə ifadə edilir:

***Könül pərdəsinə gir və pərdə içində söylə:
O pərdə nə pərdədir, o sirr nə sirdir?
Ta ki, xas pərdəçi desin ki, Nizami,
Sənin canın, ruhun bir pərdədir və o pərdə niyəzdir.***

Əttar:

***Ey can, üzün şüası cismə və cana sığmır;
Camalının avazı bütün cahana sığmır.***

Nizami saf, ixtlaslı bir imanı təbliğ edir, zahir əhlindən olmamağı, sidq və səmimiyyəti tövsiyə edir:

***İtaət o deyil ki, nəbinin torpağına döşənəsən;
Sədaqətini ortaya qoy ki, İblis də çox səcdələr etdi.***

Şairin fikrincə, həqiqi mömin, Yaradanın eşqinə yaradılanı sevməlidir.

Nizamidə Haqqın təcəllisi, “kəmalə-zühur” şəklində ifadə edilir. Haqqın təcəllası qarşısında salıq Turi-Sinada Allahın nurunu görüb özündən gedən Musa peyğəmbər kimi yox olur. Çünki Haqqın varlığı yalnız qulun yoxluğunda, bütün maddi aləmi, dünya bağlarını tərk etdiyi, özündən getdiyi anda təcəlla edir.

Rindlik və qələndərlik motivləri də həm Əttar, həm də Nizami yaradıcılığında müşahidə edilən orta məqamlardandır. Məşhur İran tədqiqatçısı Əbdülhüseyn Zərrinkub Əttarın qələndərliklə bağlı qəzəlləri barədə yazırdı: “Əttarın əksər arifanə qəzəllərində də qələndərlik rəngi tapmaq mümkündür, şair ilahi şövq və məstlik sonsuzluqlarına baş vurur. Qələndərlik ruhu, bixudi (özündən, nəfsindən, cismindən uzaqlaşmaq, sıyrılmaq) sədası verir və insanın zahir aləmini xarab edir, onu bütün nəsihətlərdən və cismani bağlardan xilas edir. Qələndərə sovmiə pirinin yerini, yolunu nişan verən tərsabeçə obrazı olur; sovmiənin piri, yəni mürid əksər hallarda sərməst və özündən xəbərsiz halda məscidə və ya sovmiəyə daxil olur və zahidlər onun qarşısında heyran qalaraq zünnar bağlayırlar. Tamah, dünyəvi istəklərin rəmzi olan mənlilik zaviyəsindən, – zaviyə-xudi, – xərabat dünyasına qədəm qoyurlar.

Doktor Əbdülhüseyn Zərrinkubun qeyd etdiyi kimi və bizim də şəxsi qənaətimizə əsasən, Əttar bu qələndərliyi içində, sufilərin “zahirən baxəlq, batinən bahəqq”, – zahirə xalqla, batində Haqq ilə, – konsepsiyasına əsasən, seyrü süluku, mənəvi kamilləşmə yolundakı yaşantılarını, daxili hissələrini insanlardan, kütlədən gizli yaşamışdır. “Bazarda, əczaxanada onunla həmsöhbət olan insanlar onun içindəki tufanlardan xəbərsiz olmuşlar”.

Nizamidə də mey, şərab, saqi, yoxluq, qədəh, meyخانə, zünnar və s. motivlər rindlik, dərvişlik, qələndərlik əhval-ruhiyyəsini ifadə edir.

Burada Hüsn və Eşq münasibətləri makrokosm və mikrokosm münasibətləri, vəhdəti-vücut fəlsəfəsini ifadə edir. Əslində, sevən də, sevilən də Allah Təala özüdür (Yuhibbuhum və Yuhibbunəhum). O, sevən və seviləndir (Maidə,54).

Nizami:

***Yoxdur, hicrana dözümüm yoxdur,
Yoxdur, ey müsəlmanlar, yoxdur.
Əgər aşiq olmaq kafirlikdirsə;
Onda mənim zərrəcə imanım yoxdur.***

Şair bəzən küfr, kafir, zünnar, xaç, xirqə və s. kimi terminlərdən istifadə etmədən də açıq-açıq qələndərlik yolunda olduğunu bəyan edir:

***Qələndərlik yolunda olduğum üçün;
Məni eyibləmə, ey Nizami,
Ürək kafirliyi tapdı,
Qələndərlik ayinini öyrəndi.
Qürrəlik və naibliyi istəmədi,
Rindliyi və dəvrişliyi tapdı, seçdi.***

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında nəfslə mübarizə, mənəvi kamillik, əql və eşq münasibətləri təsəvvüfi baxımdan əks edilib. Nizami də, Əttar da insanı dünyanın əşrəfi, kainatın yaranma səbəbi hesab edərək, onu daxilindəki çirkin duyğulardan təmizlənməyə, nəfsini tərbiyə etməyə, ruhi yüksəlişə doğru səsləyiblər.

– **Sufizmi biz modern həyata necə tətbiq edə bilərik? Yəni, istər Nizami, istərsə də Əttar yaradıcılığında idealın səviyyəsi əlçatmazdır. Çağdaş insan o mərtəbəyə qalxması üçün az qala müqəddəsə çevrilməlidir. Həmin ideyaları günümüzün dəyərlərinə hansısa formada adaptasiya etmək, həmin saf mənəviyyəti çağdaş insanın həyatında daha asan formada aktuallaşdırmaq olarmı?**

– Çox sadə! Sadəcə, doğru olmaq kifayətdir. Doğruluq hissi bizim fitrətimizdə var. Onun ölçüsü vicdanımızdır. Vicdanımızın qəbul etmədiyi şeyləri etməsək, artıq təsəvvüf yoluna girmişik. Dədə Ömər Rövşənin dedi ki,

***Təsəvvüf yar olub, bar olmamaqdır,
Gülü gülzar olub, xar olmamaqdır.***

Əgər insan öz üzərinə düşən yükü vicdanla qəbul edib layiqincə yerinə yetirməyə çalışırsa, öz yükünü başqalarına yükləmirsə, əksinə, əlindən gəldiyi qədər başqalarına yardımçı olmağa çalışırsa, bu yolun yolçusudur artıq.

Bu yol onu haraya, nə qədər aparacaq, o artıq qismət işidir...

Riyazət, xəlvət, üzlət və s. kimi ibadətlər bu yolda daha irəli getmək Allahın sevgisinə daha çox nail olmaq istəyən insanların seçimləridir. Nəfslərini tərbiyə etmək üçün mürşidləri, yəni mənəvi saflaşma yolundakı müəllimləri, rəhbərləri tərəfindən müəyyən edilmiş prosedurlardır. Necə ki, xəstə olan insana həkim resept yazır, müalicələr təyin edirsə, mürşid də müridin nəfsinin müalicəsi üçün bu kimi ibadətləri müəyyənləşdirir. Nəfsi sağlam olan, mənəvi xəstəliklərdən qurtulmuş insanın dünya nemətlərindən uzaq durmasına ehtiyacı yoxdur. Mövlana deyirdi ki, halva xəstəyə ziyandır, həkimə yox!

Lakin insanın mənəvi təkamülü üçün mürşidin olması vacib deyil. İbrahim peyğəmbər Aya, ulduzlara baxaraq, ibrət gözü ilə Allahın varlığını dərk etmiş, hidayətə çatmışdır.

Təsəvvüfün mahiyyətində saflaşmaq, əxlaqı gözəlləşdirmək dayanır. İman sahibi olan insan ilk növbədə günahlardan uzaqlaşmalı, halal qazanmalı, haramdan qaçmalıdır. Allah heç kəsə daşıya bildiyindən artıq yükləməz.

Təsəvvüfün, yəni saflaşmağın əsas yolu oxumaq, öyrənmək, bilgi əldə etməkdir. Bu bilgi yalnız kitablardan əldə edilməz. Sədi Şirazi demişkən,

***Yaşıl ağacların yarpaqları belə;
Ayıq insanın nəzərində Allahı tanımaq üçün bir kitabdır.***

İnsan bütün kainata, bütün məxluqata ibrət gözü ilə baxarsa, hər an əvvəl-kindən daha bilgili və mənən daha zəngin olar. Hər kəs, ilk növbədə, öz-özünü tərbiyə etməlidir. Seyyid Yəhya əş-Şirvani əl Bakuvi "Məkariməl-əxlaq" əsərində özünü tərbiyə etməyin asan yollarını göstərir. İnsan ilk növbədə özünü tanımalı, öz xarakterindəki qüsurlu xasiyyətləri bilməli, onlardan qurtulmağa çalışmalıdır. Məsələn, xəsisdirsə, sədəqənin fəziləti, verməyin, bəxş etməyin üstünlüyü ilə bağlı ayə və hədisləri oxumalı, Allahın Kərim sifətini, nemətlərinin, xəzinələrinin bitib-tükənməz olduğunu öyrənməli, cəmərd, əliaçıq insanlarla oturub-durmaldır. Təkəbbürlüdirsə, fəqr əhli ilə, təvazö sahibi alimlərlə oturub-durmali, məclislərdə başda əyləşməməli, göz önündə olmaqdan, bahalı, göstərişli geyimlərdən uzaq durmağa çalışmalıdır. Kim özünü tanıyarsa, Allahını da tanıyar. İnsan öz çatışmayan cəhətini görərsə, onun naqisliklərdən qurtulması da asan olar. Beləliklə, Allahın əxlaqı ilə əxlaqların hədisinin hökmünə uyğun olaraq öz əxlaqını gözəlləşdirər. Belə bir hədis var ki, dünəni ilə bu günü eyni olan insan lənətlənib. Həqiqi müsəlman hər an öyrənir, inkişaf edir.

Sufi olmaq, mənim fikrimcə, şükürlü, təvazökar, ixtlaslı, doğru, sədaqətli, gözəl əxlaqlı olmaq, verdiyi sözə əməl etmək, insanlara qarşı dözümlü olmaq, onları olduğu kimi qəbul etmək, Allahın yaratdığı hər şeyi Onun üçün sevməkdir.

İnsan yalan danışdıqda, başqasını aldatdıqda, yaltaqlıq etdikdə, əslində, başqasına deyil, özünə xəyanət edir. Doğru, sadıq, vəfalı olduqda isə ən böyük yaxşılığı özünə edir.

Bu yola girmək həyatını gözəlliklərlə əhatə etməkdir. Allahın və insanların sevgisi hər zaman onunla olar. Yalnız özünü sevən, nə yolla olursa-olsun, maddi nemətlər əldə etmək üçün çalışan insanlar hər zaman yalnız və bədbəxtədir. Allah insanı yalnız yemək, yatmaq, əylənmək üçün yaratmayıb. Özümüzü əbədi həyata hazırlamalıyıq. Nizami deyirdi ki, bu dünya axirətin əkin yeridir. Burada nə əkərsənsə, orda onu biçəcəksən. Belə məsəl var ki, niyyətin hara, mənzilin ora! Dinimizdə də önəmli olan niyyətdir. Əgər insanın niyyəti gözəldirsə, aqibəti də gözəl olacaq. Hər kəs qiyamətdə sevdiyi ilə bərabər olacaq. İnsanın meyil və arzuları onun xarakterini və taleyini müəyyənləşdirir.

Həç kim insanı yalan danışmağa, yaltaqlıq etməyə, xəyanətə məcbur etmir. İnsan maddi maraqları, nəfsi, qorxuları ucbatından özü yanlış yola girir. Allaha, hər şeyə gücü yetən, öz bəndəsini hər vəziyyətdə qoruyan Hafizə, ruzisini ən çətin şərtlərdə belə verməyə qadir olan Rəzzaqa, rəhmət sifəti sonsuz olan Rəhim və Rəhmana inanan insan nə ac qalmaqdan, nə ölümdən, nə də kimsəsizlikdən qorxmadiğı üçün yanlış yola girməz.

Sənai, Əttar, Nizami, Mövlana kimi böyük insanlar, Allah və insan sevgisini, elmi, ədəbi, mərifəti, əxlaqı gözəlləşdirməyi, mənəvi təkamülü tövsiyə edir, insanları qəflət yuxusuna dalmamağa, ayıq olmağa, zamanlarını boşa xərcləməməyə, əbədi həyat qazanmaq üçün gözəl əməllər sahibi olmağa səsləyirdilər.

Söhbəti Fərid HÜSEYN apardı

♦ P o e z i y a

Ay Bəniz ƏLİYAR

Qəhrəman oğullarımıza həsr edirəm

* * *

Mən dağ görməmişəm bu dağdan betər,
mən hələ bu boyda dərd görməmişəm.
Mən hələ, mən hələ bu günə qədər,
bu xalqı bu qədər mərd görməmişəm.
Gördüm, İlahi...

Dünyada nə qədər zülm var, ah var,
dünyada nə qədər sönmüş ocaq var.
Dünyada nə qədər şər var, günah var,
yaşlı göz, xəstə ruh, soyuq qucaq var.
Vardım, İlahi...

Nə qədər gözlədim, gözlədim elə,
dünya taleyimə başın buladı.
Nə yaxşı, sükanı saxladım belə,
Nə yaxşı, deyirəm, axır, uladı
Qurdum, İlahi...

Hələ dirçəlirəm, hələ qalxıram,
bu zəfər tarixim hələ körpədi.
Açıqdı məzarım, qanlıdır yaram,
Təpədən-dırnağa qəlpə-qəlpədi
Yurdum, İlahi...

* * *

Qələbə müjdəli dilək
daşıyar əsgərim mənim,
Yağma yağış, əsmə külək,
üşüyər əsgərim mənim.

Qaçmaz savaş meydanından,
Ümman olsa da qanından.
Qəhrəmanlıq dastanında
yaşayar əsgərim mənim.

Öz toruna düşdü yağı,
Yayıldı zəfər sorağı.
Sancdı üçrəngli bayrağı
Şuşaya əsgərim mənim.

* * *

Müharibə başladı, bitdi bu müharibə,
Neçə atalar getdi, neçə oğullar getdi.
Gedib düşmən bəgünə vurdular neçə zərbə,
Nə yaxşı, tez başladı, bu savaş tez də bitdi,
Neçə atalar getdi, neçə oğullar getdi...

Müharibə başladı, qanadlandıq sabaha,
Yeganə xalq idik ki, bu xəbərə sevindik.
Yoxdur "Qarabağ" adlı bir münaqişə daha,
Bizimçün halal olan bu zəfərə sevindik,
Yeganə xalq idik ki, bu xəbərə sevindik.

Kəndlər alındı bir-bir, gözlərimiz sevindi,
Artdı Şəhid xəbəri, ürəyimiz ağrıdı...
Neçə qəhrəman oğul gen düşdü öz səfəndən,
Kədərlandıq, doğrudu, qüssələndik, doğrudu,
Şəhid xəbərlərinə ürəyimiz ağrıdı...

Anaların duası yetişdi haqq yerinə,
Müharibə başladı, bir olduq, birlik olduq.
Qədəm basdı Ordumuz yeni zəfərlərinə,
Biz qürurlu xalq kimi savaşlarda doğulduq,
Müharibə başladı, bir olduq, birlik olduq.

Dostlar baxıb sevindi, düşmənin gözü çıxdı,
Axır şər yuvasını dağıtmağı bacardıq.
Şuşadan biz qovmuşduq, Laçından özü çıxdı,
Düşməndən, necə lazım, qisas aldığ, öc aldığ,
Axır şər yuvasını dağıtmağı bacardıq.

* * *

Nənə yenə kilid salıb açara,
Sandığında olanlara baxırdı.
Bu dəm dağlar bürünürdü ağ qara,
Bu dəm düşmən Kəlbəcərdən çıxırdı.

Qərrib ürək gecələri duyuydu,
Nənə o vaxt itirmişdi hər şeyin.
Sandığında nə vardı ki...
Nə yoxdu?
Sandığında gizləmişdi gəncliyin.

Ədalətin tərəzisi düz deyil,
Otuz ildə nənə yüz il qocalıb.
Əsən əli toxdamışdı elə bil,
Əlindəydi evlərinin açarı.

İllər keçmiş, ağarmışdı telləri,
Məhkum ruhu bu sandığa əsirmiş.
Nənəmizin qabar tutmuş əlləri,
Neçə ildi bu gün üçün əsirmiş.

* * *

Sükut... fit səsləri... uçunur bədən,
Vətən qarşısında sən üzü ağsan.
Bu dərin, bu ağır sükut içindən,
Uca bir vəhy gəlir, deyir ki, sağsan!

Bu bir dəqiqəyə sığmayan nə var?
Şəhadətin haqı, zəfərin haqı.
Vətəni uğruna ölən oğullar,
Ölümün özünü ucaldacaqdı.

Yox, yox! Hüzn yoxdu, qürur var ancaq!
Bir də ruhunuza şərəf, ehtiram!..
Haqqın şəhidləri müqəddəs qonaq,
Cənnət qapıları açılsın tamam!..

Sükut bir dəqiqə, haray milyon il,
İnsan bu sükutda özün unudur.
İki min yeddi yüz səksən üç şəhid...
Bax, VƏTƏN sözünün anlamı budur!

* * *

Yumarsan gözünü, ağrılar dinər,
Açanda bir anlıq ümidlər bitər.
Yumarsan gözünü, işıqlar sönər,
Açarsan... açması yummaqdan betər...

Yumarsan əlini, yumarsan bir az,
Yumruğun yumulub yumaq oldumu?
Yumarsan əlini, ovcun qızınmaz,
Açarsan əlini... əl açmaq bumu?

Yumarsan gözünü, toz-tufan yatar,
Açarsan, kim gedib, qalan kimdi bəs?
Yumarsan əlini, əlin kir tutar,
Yuyarsan, savabın günaha əvəz.

Güllə yağışdı açılan səhər,
Mina təmizləyir ovcundan biri.
Partlasa... partlamır, şükür, bu səfər,
Açıb ağartmayıx xatirələri...

* * *

(Qırxqız qayasında düşüncələr)

Hardasa bir ümidin daş dövrü idi onda,
Torpaq bir az daş idi, bulud bir az daş idi.
Hamsı gizlənmiş idi bir insanlıq donunda,
Sevgi ilə ayrılıq binədən adaş idi...

Bir şeir hönkürdü bir daşlaşmış varaqdan,
Qılının oynadırdı döyüşkən bir şamanla.
Özünü səsləyirdi özündən çooox uzaqdan....
Yolçuluğa girmişdi sevdasız bir zamanla.

Topa buludlu idi göy üzü seyrəngahı,
Kölgəsi yer üzünü qucağına basırdı.
Tərksilah edilmişdi qayaların allahı,
Div hardasa bir qızı saçlarından asırdı.

Sonbahar da deyildi, ilkbahar da deyildi...
Mövsümlər də dördfəsil qəlbində qışlamışdı.
Divin canı bu dəfə özündədir, deyirdi,
Yenidən öz-özünə dönüşü başlamışdı.

Bədöv daşa bənd idi bu zamanın güzgüsü,
Divin imarətgahı düşüncə adasıydı.
Eşikdə özü idi, içində bir özgəsi...
Hər ik(i)sini yoğurub özünə qatasıydı.

Keçib bütün səddləri özünü yormalıydı,
Otaqlar həmin otaq, qapılar təzə idi.
Qırxıncı otaqdakı tilsimi qırmalıydı,
Hələ də bilmirdi ki, güzgüdə özü idi.

* * *

Ürəyim bir parça buz bilib məni,
Çəkib ayağını, əlini məndən.
Dağlar elçi düşüb, qız bilib məni,
Alın içimdəki gəlini məndən.

Alın, duvağını alın birinci,
Dağlar ağ duvağa toz qondurmayır.
Bir ovuc qar olsun qəlbin sevinci,
Dərd qəlbi soyudur, ovundurmayır.

Sonra bəxt güzgüsün çaxın daşlara,
Sonra gül butasın çayla axıdın.
Bənzədin köçəri qaranquşlara,
Qadına, anaya dəyişin adın.

Alın, cehizin də pay-püş eləyin;
Yorğanın-döşəyin, qabın-qacağın.
Göyə bülənd olub arzu-diləyi,
Hamısı bomboşdu, bilmir, açığı...

O da yol gözləyən, o da gözdikən,
Beləcə artacaq saçlarında dən.
Hələ ağ örpəyi üzündə ikən,
Alın içimdəki gəlini məndən...

* * *

Tanrı nə vardı yetirdi,
Ömrü qəm yedi bitirdi.

Hər rəngi çəkdi, götürdü,
Qaradan boya olmadı.

Nə səddi vardı keçdilər,
Üstündə min and içdilər.
Sözü ot kimi biçdilər,
Yığdılar, taya olmadı.

Gedənin yeri boş qaldı,
Dilində bircə "kaş" qaldı.
Qaya dağıldı, daş qaldı,
Daşlardan qaya olmadı.

Bizi bu günə kim qoydu?
Kim yedi, axı kim doydu?
Hər şey bir az da yuxuydu,
Danışdım suya, olmadı.

Nə varsa var, sirrdi çoxu,
Bu sirri kim açdı axı?
Dünya da bir şirin yuxu,
Yaşayıb doyan olmadı.

* * *

Ağrılar gecələyər dizlərinin gözündə,
Ürəyinin qapısı küləklərin səmtinə.
Bir xəyal var dünyanın görünməyən üzündə,
Xəyaldı da... İstəyi, arzusu yox bir dənə,
Xəyaldı da... YOZURSAN!

Soruşanı olmadı haralardan gəlirsən,
Ruhu da ayaqlanıb görmədiyi yerlərə.
Özünə çəkdiydi ağrılara gülürsən,
Dözümsüzlük etməyə cürəti yox bir kərə,
Cürəti yox... SUSURSAN!

Adını sayıqlayan ağrı çəkməyə məhkum,
Onu xəyal edənin ağır yüküdür ancaq.
Təsəlli tək verəsi ümidi yox bir udum,
Sətirlərin içində ruhu əsir qalacaq, -
Axı kimi YAZIRSAN?

Umduğu hədiyyə də təsəllidir, bilirsən,
Xatirə toplanışı uğurlu bir tabludur.
Aldığı hər nəfəsdə yavaş-yavaş ölürsən,
Anlayırsan ölüm də, həyat da elə Odur!
Ölümə də HAZIRSAN!

* * *

Əgər ayrılırıqsa, denən, xəbərim olsun,
Söyləyim, gətirməsin ətirini küçələr.
Yavaş-yavaş, gizlicə könül evim soyusun,
Ürəyimin yağını əritməsin gecələr.

Niyə, neyçün, nə oldu, mənə denən birinci,
Sözləri elə qur ki, nə mən yanı, nə də sən.
Qoy özgələr dadmasın bu ayrılıq sevincin,
Bir müddət alışmağa bir az vaxt da verərsən.

Vaxt, vədə yetişəndə gedəcəksən, bilirəm,
Alnımın yazısından necə edim şikayət?
Məni unutturmasa əlindəki o qələm,
Ya bir şeir olacam, ya bir adsız hekayə...

Sorağını gec alsam, eşitməsəm səsini,
Nə ruhum qidalanar, nə ürəyim isinər.
Uzağı həmin gecə yetirərsən özünü,
Səhərəcən yuxuda baş qoyaram dizinə.

Şabran

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!
“AZƏRBAYCAN”
jurnalına abunə yazılışı davam edir.

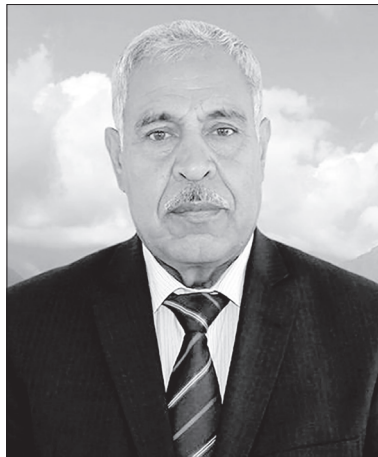
Əlaqə nömrələri:

+ 99412 498-78-10

+ 99455 668-78-79

**Jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,
illik abunə qiyməti 18 manatdır.**

İNDEKS: 76300

Rahil MƏMMƏD**SUQOVUŞAN**

Dağların məhəbbəti
Çəsmələrdən süzülər.
Bulaqlar sevgi dolu
Misra kimi düzülər.

Sular köpüklənərək
Dönər ağ göyərçinə.
Qayalardan şığıyıb,
Daşlara sinə-sinə.

Axarlar, birləşərlər,
Dönüb ümman olarlar.
Məhəbbətə çevrilib
Ürəklərə dolarlar.

Şəlalələr özünü
Uçurumdan atarlar.
Dərələr qucaq açıb
Boz suları tutarlar.

Sular yuxularında
Dənizə qovuşarlar.
Böyüyüb çay olunca
Ləpə dodaqlarıyla
Sevgi pıçıldaşarlar.

Dağlar dənizə vurğun,
Əsl məhəbbət budur.
Kürlə Araz dağların
Dənizə məktubudur.

Bir-birini tapmağa
Diyar-diyar gəzərlər.
Qoşa məktublar kimi
Bir könüldə birləşib
Xəzərə tələsərlər.

Bu da Ulu Tanrının
Öz görkü, möcüzəsi.
Bir nəğmədə birləşib
İki çay zümzüməsi.

Görənlər bu sevdəyə,
Eşqə ümman dedilər.
Eşqin bu vəhdətinə
Suqovuşan dedilər.

İSTƏSƏN, SƏN UNUT...

Biryolluq unudum səni, deyirsən,
Necə dilin gəlir, bunu deyirsən!
Dönüb daşmı olum, yəni deyirsən?
İstəsən, sən unut, mən bacarmıram.

O sənli bəxtəvər, o şən günləri,
Tanrıdan payıma düşən günləri,
Hər anı bir ömrə o tən günləri
İstəsən, sən unut, mən bacarmıram.

Ürəyin deyəni ağlınla dinlə,
Sonra nə peşman ol, nə də ki inlə.
Xəyallar qurmuşuq bir vaxt səninlə,
İstəsən, sən unut, mən bacarmıram.

O hansı ilğımdır, səni aldadır?
Pərişan eşqimiz gör nə haldadır!
Sənli xatirələr hələ bal dadır,
İstəsən, sən unut, mən bacarmıram.

Qəlbimdə günahsız bir eşqin ahı,
Bu eşqi mən necə öldürüm axı?

Ürəyim götürməz belə günahı,
İstəsən, sən unut, mən bacarmıram.

* * *

Fələyin bircə oxu da
Məndən ötmədi, ötmədi.
Dərd nə üzlü qonaq imiş,
Gəldi, getmədi, getmədi.

Yollarımı kəsdi hicran,
Saç ağardı, üzüldü can.
Dünyanın sevinc payından
Mənə yetmədi, yetmədi.

Düşdüm bir gül sorağına,
Getdim onun ayağına.
Gətirdim eşqin bağına,
Əkdim, bitmədi, bitmədi.

Bəxtim dəryada bir gəmi,
Məndədi taleyin kəmi.
Qərq etmək istədim qəmi,
Suda batmadı, batmadı,
Batıb itmədi, itmədi.

* * *

Olmuşam Məcnunə tən sevdadə mən, sevdadə mən,
Eşqimə gördüm dəva Leyladə mən, Leyladə mən.

Ağlımı almış başımdan ənbəri-geysuləri,
Gəzmışəm Məcnun təki səhradə mən, səhradə mən.

Bədrinin müştəqiyəm, ay tək qaçır məndən yarım,
Bəlkə, gördüm hüsnünü rüyadə mən, rüyadə mən.

Bilmirəm məqsudi nə, qəsdı nədir, əmrindəyəm,
Dönmüşəm bir dağ çapan Fərhadə mən, Fərhadə mən.

Meylini xaramı salmış, etina etməz o gül?
Can nisar üçün ona amadə mən, amadə mən.

Bir könül səyyadı imiş, oxladı yar könlümü,
Heyranam qanım tökən səyyadə mən, səyyadə mən.

Ey fələk, sən salmışan tuş eşqinin ümmanına,
Yardım et, qərq olmayım dəryadə mən, dəryadə mən.

Rahila, qıldım nəzər hər yanə, amma tapmadım
Sən kimi bir dərdimənd dünyadə mən, dünyadə mən.

GEÇƏNİN QONAĞI

Deyəsən, bu gecə mənim gecəmdir,
Ulduzlar munisim, Ay sirdaşımdır.
Nə qədər sevinc var, könlümdə cəmdir,
Şırhaşır bulaqlar, çay sirdaşımdır.

Bu gecə bilmirəm, Ay hardan çıxıb,
Elə bil qəm-qüssə qəlbimə yaddır.
Gecə taleyimə şəhdini sıxıb,
Bir özgə aləmdir, bir özgə daddır.

Gecə piyaləmə Aydan nur süzüb,
Əziz qonaq kimi bəsləyir məni.
Qələmim əsgərtək əmrə müntəzir,
Anadil: “Yaz!” – deyə səsləyir məni.

Qarışıb çəməndə yarpız ətrinə,
Şeir ətri gəlir kağız-qələmdən.
Gecənin şeirmi düşüb xətrinə?
Bu xoş rayihədən məst oluram mən.

Birdən İlham Pərim görünür gözə,
Ovçu görmüş kimi səksənir ürək.
Pərim: “Buyur, - deyir, - rövnəq ver sözə,
Mənsiz bacardığın de, nədir görək?”

Sən mənim zənnimdə aldanışa bax,
Gecənin qonağı mən deyilmişəm.
İlham Pərim imiş bu əziz qonaq,
Onun xətrinəymiş bu şövq, ehtişam.

Bir az qəribədir şair xəyalı,
Bəzən yaza dönür gözündə qış da.
“Yanlış da bir naxış”, bir el məsəli,
Bir şeir bəxş etdi bu aldanış da.

EYLƏMİŞƏM

Bir əsli yolunda Kərəmə döndüm,
Yandırır özümü köz eyləmişəm.

Sevinci çalxadım, yağa düşmədi,
Qəmimi çalxayıb yüz eyləmişəm.

Bülbüləm, sevdanın çəkdim qəhrini,
Görmədim sevdiyim gülün bəhrini.
Hissimin, duyğumun sıxıb şəhdini
Qatıb bir-birinə söz eyləmişəm.

Qismətim tərs gəldi, niyə, bilmirəm,
Fələk qurğusudu, əyə bilmirəm.
Heyif, heç özüm də deyə bilmirəm,
Dünyada hər şeyi düz eyləmişəm.

Bir vaxt eşq oduna bişən könlümü,
Sevda bağçasından bu şən könlümü,
Həsrət diyarına düşən könlümü
Hicran soyuğunda buz eyləmişəm.

Bu gidi dünyadan qaçmaq istədim,
Haqqın dərgahına uçmaq istədim.
Torpağı anamtək qucmaq istədim,
Dedilər, bunu da tez eyləmişəm.

* * *

Dilbəra, müştəqınam, olmuş könül heyran sənə,
Söylə, bəs etməzmiyəm heyran canı qurban sənə?

Gül kimi iffətlisən gördüm yanağında alı,
Sevgimi faş etməyib mən, söylədim pünhan sənə.

Bu ətir saçmaqlığın hansı gülə bənzər, gülüm?
Qorxuram, səhv eyləyəm, hərgah desəm reyhan sənə.

Surətin lal eyləyər, aşıqləri haldan salar,
Bir pərisən, səhv edib kim söyləyib insan sənə.

Gər Züleyxa sevgisindən eyləmişdi imtina,
Görsə indi, endirər baş Yusifi-Kənan sənə.

Vermə imkan, tən edə rişxənd ilə əğyar dəni,
Hazıram, qanın tökəm, kim söyləsə hədyan sənə.

Bir günahsa vəsli-canan istəyim, tök qanıma,
Gizli öldür Rahili ki, gəlməsin nöqsan sənə.

Sabirabad

◆ Gündəliklər

Bədirxan ƏHMƏDLİ

BEYDULLA MUSAYEV VƏ ONUN GÜNDƏLİYİ

Azərbaycan ədəbi prosesinin ən zəif yerlərindən biri də, “Axilles dabanı”, onun iştirakçılarının “Gündəlik”, yaxud öz həyatlarına aid qeydlər, həyatı, şəxsi münasibətlərini yazmamaları və yaxud az yazmalarıdır. Halbuki bu kimi yazılar həm dövrün, həm ədəbi prosesin, həm də sənətkarın özünün həyatının müəyyən anlarını öyrənmək üçün ən yaxşı mənbə olur. Həmin mənbəyə əsaslanan ədəbiyyatşünaslıq da həm dövrü, həm də ədəbi prosesi öyrənməkdə çətinlik çəkmir. Rus ədəbiyyatşünaslığı XIX əsr rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ilə bağlı bir çox problemlərin açılmasında, üzə çıxmasında məhz bu cür gündəliklərdən, xatirələrdən istifadə etmişlər. Gürcü əsilli İrakli Andronikovun vaxtilə rus şairi M.Y.Lermontov haqqında yazdığı monoqrafiya mənbələrlə zəngin idi; o, hadisələri o qədər yerli-yataqlı, hərtərəfli, faktlarla təsvir edirdi ki, sanki yanında olub, onu müşayiət edib. Ədəbiyyatşünas M.Y.Lermontovun hər gününü, saatını, hansı məclisdə kiminlə nə söhbət etməsi, mündirinin düymələrinə qədər olduğu kimi təsvir etmişdi. A.S.Puşkin, F.Dostoyevski, A.Tolstoy, Qoqol, A.P.Çexov və b. ədəbi şəxsiyyətlər haqqında da bunu demək olar. Ona görə ki, həmin dövrə aid ya yazıçının, şairin özünün gündəlikləri olur, ya da müasirlərinin yazılarında, qeydlərində hadisələrin öz əksini tapması tədqiqatçıya əsl həqiqətin üzə çıxmasına imkan yaradır. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı bu cəhətdən çətinlik çəkir. C.Məmmədquluzadənin “Xatiratım” qeydləri dövr, mühit haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin bu da hadisələrin üzərindən müəyyən zaman keçdikdən sonra yazıldığından, müəyyən yanlışlıqlar ola bilərdi. Hər şeyin isti-isti yazılması, hadisələrə gündəlik münasibət informasiyalılığı artırır, konkretləşdirir. Yenə də bu kimi xatirə qeydləri dövrü, mühiti öyrənmək üçün ədəbiyyatşünasların müraciət etdiyi ən yaxşı mənbələrdən olur. Mən burada bu kimi xatirə və qeydlərin hamısının adını çəkmirəm. Bütün bunlar dövrü, şəxsiyyətləri, hadisələri müxtəlif rəqurslardan öyrənmək üçün azlıq təşkil edir. Hətta XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış sənətkarlarımızın, dövrün, mühitin xarakterini öyrənmək sovet dövrünü öyrənməkdən daha asan olur. Çünki bu dövrdə mətbuat azadlığı və bolluğu sovet dövründən fərqli idi. Sovet dövründə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarımızın həyatı, mühiti, yaxud

dövrün ədəbi prosesi haqqında çox az məlumatlar vardır. Bu dövrdə bütün mətbuat orqanları senzuradan keçir və ideoloji yönlü olurdu. Hər hansı bir hadisəyə, məsələyə fərqli münasibət mətbuatda çox nadir hallarda öz əksini tapırdı. Bunlarsa həmin dövr və ya onun ədəbi şəxsiyyətlərinin həyatı, mühiti, hər hansı bir hadisəyə münasibətinin tərəflərini araşdırmaq üçün zəngin məlumat vermir. Ədəbi prosesi zənginləşdirən məsələlərdən biri də dövr, mühit haqqında yazıçının və müasirlərinin gündəlikləri, qeydləri, xatirələrinin olmaması və ya az olmasıdır.

Bu gün ədəbi cameə tərəfindən ən çox müzakirə edilən məsələ sovetlərin qaranlıq səhifələrindən biri repressiya haqqındadır. Lakin bu yazılar, danışılanlar çox zaman həqiqəti əks etdirmir. Repressiyanın mahiyyəti, baş vermə səbəbləri, nəticələri hər cəhətdən (tarixi, elmi, ədəbi, psixoloji) təhlil edilməli, müəyyən nəticələr çıxarılmalıdır. Azərbaycanda gedən repressiyanın xarakteri barədə də müəyyən yazılar yazılıb. Mənim "Repressiya və ədəbiyyat: genezisi, xarakteri və yanaşma meyilləri" adlı məqaləmdə (Bax: Bədirxan Əhmədli. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələləri, istiqamətləri, problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2015) həmin məsələlərə toxunulduğu üçün üzərində geniş dayanmaq istəmirəm. Təkcə bunu demək istəyirəm ki, repressiya o zaman cəmiyyətin bütün təbəqələrinə (adi kəndli, kolxozçu, müəllim, molla, ruhani, rəssam, yazıçı, şair, tarixçi, dilçi alim, funksioner, kommunist, müsavətçi, pantürkist və b.) şamil olunduğu halda, bu gün ən çox danışılan yazıçı və şairlər, üzdə olan elm adamları, məşhur siyasilərdir. Bu da təbiidir, onların məşhurluğu, ictimai olmağı zaman-zaman ədəbi, elmi, siyasi cameənin diqqət mərkəzinə gətirir. Lakin həmin dövrə aid sənədlərin çox məhdud olması, şəxsi yazışmaların olmaması (olmuşdusa, qalmaması!) dövrü, yaxud həbsin səbəbləri və nəticələrini bütün reallığı ilə anlamaqda çətinlik törədir. Tədqiqatçıların bu mövzu ilə bağlı ən çox müraciət etdiyi mənbələr mətbuat, ya da istintaq materiallarıdır ki, bunun da etibarlılığı o qədər də çox deyil. Mətbuatda dərc edilən məqalələr təşkil olunurdu. İstintaq materialları isə çox zaman müstəntiqlərin qərəzli xəyal uydurmalarından təşkil olunur, ifadələr zor gücünə alınır. Yaxud hər hansı bir rayon zəhmətkeşlərinin yazıçı, şair, yaxud siyasilərin xalq düşməni olması ilə bağlı təşkil edilən mitinqlərin həqiqiliyinə necə inanmaq olar? Xalq kütləsinin, tutaq ki, H.Cavid, M.Müşfiq, yaxud B.Çobanzadə, lap elə siyasilərdən R.Axundov, M.Quliyev, A.Sultanova kimi kommunistlər, siyasi funksionerlərlə nə əlaqəsi? Bütün bunlar, əlbəttə, təşkil olunurdu və bir neçə öyrədilmiş adamlar da çıxış edirdi. Ona görə də, bu kimi təşkil olunmuş mitinqlərə, mitinqlərdəki çıxışlara repressiyaya səbəb ola biləcək faktor kimi baxmaq, hər şeyi orada axtarmaq doğru nəticəyə gəlməyə imkan vermir. Araşdırmalar göstərir ki, bu kimi yazılar, çıxışlar, ifadələr çox zaman onların həbsindən sonra həyata keçirilir, xüsusi olaraq təşkil olunur, sadəcə, sovet dövründə olmayan və heç zaman nəzərə alınmayan ictimai rəy formalaşdırılırdı. Hər halda, 30-cu illərə aid arxivdən çıxan hər hansı bir yazı, gündəlik, xatirə və qeydlərə dövrün, mühitin xarakterini öyrənmək baxımından ən yaxşı mənbələrdən biri kimi baxmaq lazım gəlir.

Bu yaxınlarda arxivimi qaydaya salarkən yazıçı, tərcüməçi Beydulla Musayevin bir gündəliyi çıxdı. Yadıma düşdü ki, mən onu 90-cı illərdə çapa hazırlamış, lakin heç yerdə çap etdirməmişdim. Görünür, bunun müəyyən səbəbləri olmuşdur. Mənim repressiya və repressiya olunmuşlarla bağlı bir

neçə məqaləm çap olunsada, bundan yan keçmişəm. Bəlkə, ona görə ki, bu yazını akademik səviyyədə hazırlamaq lazım idi. Bəlkə də ədəbi mühitin hələ bu kimi yazılara adekvat münasibətinin olmadığını nəzərə almışam. Bunu indi deməkdə çətinlik çəkirəm. “Gündəliyin” mənim arxivimdə yer almasının müəyyən tarixi də var. Ötən yüzilin 80-ci illərində Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (indi Salman Mümtazın adını daşıyır) şöbə müdiri işləyərkən yazıçı, tərcüməçi Beydulla Musayevin (1907-1979) arxivini evindən gətirib onu elmi-texniki cəhətdən işləməli oldum. Bu zaman əlyazmalarının arasından onun 30-cu illərin ortalarını əhatə edən “Gündəliyi” çıxdı. “Gündəlik”lə tanış olub, üzünü köçürdüm. Bir müddət arxivimdə qaldı. Sonra onu 90-cı illərdə şərhilərlə işlədim...

Beydulla Ağa Əli oğlu Musayev 1907-ci ildə Azərbaycanın Ucar şəhərində anadan olub və ibtidai təhsilini də burada alıb. Daha sonra o, Bakıya gələrək buradakı Pedaqoji texnikumda təhsil alıb (1921-1926). Bir müddət Dağıstanın Mahaç-Qala şəhərinin orta məktəbində dil və ədəbiyyat müəllimi işləyib. Bu zaman onun, digər Azərbaycan yazıçıları kimi, burada çap olunan “Dağıstan fəqərəsi” qəzetində yazıları çıxıb (o zaman bir çox Azərbaycan yazıçılarının bu qəzetlə sıx əlaqələri var idi, hətta burada işləyirdilər). O, “Yeni yol” jurnalı ilə də əməkdaşlıq edirdi. İlk hekayələri də elə bu zaman yazılmış və işıq üzü görmüşdür. B. Musayev aldığı təhsillə kifayətlənməyib, Moskvaya üz tutur və burada II Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirir (1929-1932). Moskvada təhsilini bitirdikdən sonra yenidən Bakıya gələrək bir müddət bitirdiyi Pedaqoji texnikumda ədəbiyyat müəllimi işləyir. Tezliklə B. Musayevi ədəbi prosesin mərkəzində görürük; “Ədəbiyyat qəzeti”ndə tənqid şöbəsinin müdiri, məsul katibi, eyni zamanda Azərneşrin bədii ədəbiyyat şöbəsində tərcüməçi və redaktor işləyib. 1936-1946-cı illərdə B. Musayevi yenidən Azərneşrdə görürük; əvvəlcə bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdür müavini, sonra isə müdiri (1946) olmuşdur. Bir müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının tərcüməçilər bölməsinə rəhbərlik edib, “İnqilab və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının ictimai əsaslarla məsul katibi olub. Bütün yaradıcılığı boyu tərcümə ilə məşğul olub. Onun 30-cu illərdə A. Fransın “Mələklərin üsyanı” (B., 1933), M. Saltıkov-Şedrinin “İdealist dabanbalığı” (B., 1933), N. Priboyun “Susimo” (B., 1936), A. Tolstoyun “I Pyotr” (B., 1936) və s. tərcümə kitabları çap olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə tərcüməçisinin A. Dümanın “Üç müşkətyor”, L. Tolstoyun “Hərb və sülh”, F. Dostoyevskinin “Cinayət və cəza”, “Alçaldılmış və təhqir edilmiş insanlar”, R. Cavanyollinin “Spartak”, K. Doyleun “Baskervillərin iti”, V. Katayevin “Alay oğlu” və s. onlarla tərcümə kitabları nəşr edilmiş, sovet dövründə ən məhsuldar tərcüməçilərdən biri olmuşdur. 1942-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olub. 1979-cu ildə vəfat edib.

“Gündəlik” qısa bir dövrü əhatə edir; 1935-ci ildə başlayır, 1939-cu ildə bitirir. Lakin bu müddət özü də davamlı olmamışdır, bəzən ayda bir-iki dəfə, bəzən isə heç yazmamışdır. Bəzən isə bir tarix qeyd etsə də, bir neçə günün təəssüratını bir günə köçürmüşdür. Bəzən sözləri qısa şəkildə yazmışdır. Biz mötərizə içərisində həmin sözləri, illəri göstərməyə çalışdıq. “Gündəlik”də adları çəkilən şəxsiyyətləri müəyyənləşdirib, onlar haqqında məlumatlar daxil etmişik. Belədə ədəbi prosesi bütün aydınlığı ilə üzə çıxarmaq mümkün olur. “Gündəlik”dəki şərhilərdə bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmış, ədəbi prosesdəki digər mənbələrlə müqayisə etmişik.

“Gündəlik”də bir çox qiymətli informasiyalar verilir. Bu məlumatlar ədəbiyyat tariximiz üçün də qiymətlidir. Məsələn, S.Vurğun 1937-ci ildə evində üzərində işlədiyi pyesindən ona bir parça oxuyur. Bu parçada kənddən şəhərə gələn və müəyyən tərəddüdlər keçirən gəncin həyatından bəhs edilir. B.Musayev yazır: “Təzə başladığı pyesindən də bir neçə parça oxudu. Xırda burjua ruhlu bədii bir ziyalı gəncin həyatını, inkişafını, nəhayət, ordan olmasını təsvir etmək istəyir. Gənc - şairdir. Öz həyatını əsas alır. Lakin tipikləşdirir, oxuduğu parçalar çox gözəldi. Əsərin mündəricəsini, kompozisiyasını söylədi”. Aydın ki, S.Vurğunun ilk dram əsəri “Vaqif”dir. Lakin bu əsərdə belə bir obraz yoxdur. 1937-ci ildə bir parça oxuduğu bu əsər isə, araşdırmalarımıza görə “Xanlar” dramındakı Söhbət obrazıdır. Əhəmiyyətli olan budur ki, şair 1937-ci ildə “Vaqif”lə birlikdə həm də bu əsər üzərində işləyirmiş. Bəlkə də bu əsəri “Vaqif”dən əvvəl başlamışdır. “Gündəlik”də ədəbiyyat tariximiz üçün bu cür əhəmiyyətli məqamlar çoxdur. Azərbaycan ziyalılarının əlifba dəyişiminə münasibəti də burada qismən əks olunur.

30-cu illərdən bəhs edən hər hansı bir “Gündəlik”də oxucuları maraqlandıran ən əsas mövzu repressiyadır. B.Musayevin qeydləri bu cəhətdən də olduqca önəmlidir. Deyim ki, “Gündəlik”də bu barədə bəzi qeydlər var. Bu qeydlər dövrün, repressiyanın ruhunu, xarakterini bilmək üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Üç gün çəkən məşhur mart plenumu və ondan sonra Xan Şuşinskiyin konserti ilə bağlı vaxtilə yazdığım fikirlər burada da təsdiq olunur. Yaxud İttifaqın üzvlərinin bu iclaslarda iştirak və çıxış etmələrinin məcburiliyi haqqında fikirlər də maraqlıdır. M.Müşfiq haqqında deyilənlər də mətbuatda olduğu kimidir. Ümumiyyətlə, B.Musayevin burada yazdıqlarında bir çox həqiqətlər yer alır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar isti-isti yazılmışdır, olsun ki, bəzi dəyərləndirmələrində müəllif yanılısın. Bəzən də o, hadisələrə subyektiv yanaşır. Bu yanaşma bütün xatirə və gündəliklərdə ola bilər. Olsun ki, kimlərsə “Gündəlik”də kimlərinə əleyhinə nələrsə tapa bilər, yaxud məsələyə başqa prizmadan baxa bilər. Bütün bunlara rəğmən, B.Musayevin “Gündəliyi” hadisələri, dövrü, ədəbi prosesin xarakterini müəyyən etmək baxımından olduqca qiymətlidir.

B.Musayev gündəliyin əvvəlindən sonuna qədər yazmaqda olduğu “İnsan” romanından bəhs edir. Buradakı qeydlərə görə, ədəbi mühit bu romanı səbirsizliklə gözləyirdi və çoxunun bu romandan xəbəri vardı. Hətta romandan bir parçanı oxuduğunu da qeyd edir. Lakin bu məlumatlar dövrün ədəbi prosesində əks olunmamışdır. B.Musayevin də bu adda romanı çap olunmamışdır. Ola bilsin ki, B.Musayev bu roman üzərində uzun müddət işləsə də (özü də “Gündəlik”də yazır ki, roman uzun müddətə yazılmalı və ortaya yaxşı əsər çıxmalıdır) bitirə bilməmişdir. Hər halda, B.Musayevin nəinki “İnsan” adlı romanı, ümumiyyətlə, 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllərində çap etdirdiyi hekayələri belə, kitab şəklində çap olunmamış, yalnız otuza qədər tərcümə kitabları nəşr edilmişdir.

B.Musayevin “Gündəliyini” bir də oxudum, ona yenidən göz gəzdirdim. Burada ədəbi prosesi öyrənmək, araşdırmaq üçün çox zəngin informasiyaların olduğunu gördüm. Ədəbi, elmi dövriyyəyə bu cür materialların daxil olmasının gerekliliyini nəzərə alaraq, B.Musayevin “Gündəliyini” “Azərbaycan” jurnalının oxucularına təqdim edirəm.

Beydulla MUSAYEV

“GÜNDƏLİK”

19. V. (1935). BAKI

Bu gün qəzetlər “M.Qorki” təyyarəsinin məhv olduğunu xəbər verdi. Nə böyük itki. Əvvəlcə “Vışka”nın başındakı qərarı oxudum. Hökm qərarı: o tipli o boyda 3 təyyarə qayırmalı: “Lenin”, “Stalin” və “M.Qorki” adına. Ancaq bu qəti və dikbaş, inadlı qərar bu böyük itkiyə qarşı titrəyən ürəyi sakit edə bilirdi.

* * *

Rahim¹ vəziyyətindən şikayət edir. Həqiqətən, qardaşının müsəlmancasına dəfni üstündə onun “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndən konsultantlıqdan çıxarılması haqsızlıq və başsızlıqdır. Kazım² buna nə üçün yol vermiş? Hətta bu barədə danışmaq üçün Kazıma telefon etmiş, lakin verdiyi görüş vədinə qarşı “Vışka” (qəzeti – B.Ə.) idarəsində olmamış. Rahim müqəssir Süleymanı³ görür (bu adam nə axmaq dozanqurdudur!).

Dünən yeni yazdığı bir şeirini oxumuşdu: metro haqqında. Fikrimi söylədim. Bu gün düzəlişini oxudu. Bu şeiri ilə keçən “Bakı” şeiri çox xoşuma gəldi. Konkret obraz və şəkillər var.

Sona⁴ (yeni yazan şair qız, 6 qrupda oxuyur) pioner nəğməsi yazmaq üçün elan olunmuş konkursa bir pioner nəğməsi yazmış.

* * *

Y.Şirvan⁵ S.Mümtazın⁶ “Pambıq” şeirini mənə oxudu (bunu S.M. özü də hamıdan qabaq mənə oxumuşdu). Bu da şeirdir? Fkrin nədir? Kazımın* “getsin” imzası var. Olsa da, danışacağam, getməsin”

Nədənsə Y.Şirvan xüsusilə son zamanlar mənimlə çox nəzakətlə dolanır, səmimiyyət göstərmək istəyir. Nədənsə bu adama yazığım gəlir:

¹ – Məmməd Rahim (1907-1977) – xalq şairi

² – Məmməd Kazım Ələkbərli (1905-1937) – təhqiqçi, həmin il Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi işləmişdir. Repressiyanın qurbanlarındandır.

³ – Süleyman Rüstəm (1906-1989) – xalq şairi

⁴ – Sona Məmmədova (1920-1944) ədəbi fəaliyyətə 12-15 yaşından başlamışdır. Həmin il şeirləri dövrü mətbuatda dərc olunmuşdur.

⁵ – Yusif Şirvan (1910-1970) – yazıçı

⁶ – Salman Mümtaz (1884-1941) – ədəbiyyatşünas, folklor toplayıcısı, repressiya qurbanlarındandır.

* – Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının sədri M.K.Ələkbərli nəzərdə tutulur.

* * *

Erməni səhifəsindəki şeirlər Müşfiqin tərcüməsidir.* Dünən mənə cəmiyyətdə tutub şikayətlənir: “Şeir tərcümə eləyən mən, ən altda xırda şriftlə mənim adım gedib... Belə də şey olar? Mən şöhrət üçün demirəm, onsuz da mənə tanıyırlar. Şöhrətim var. Ancaq hər şeyin yeri var!”

Haqlıdır. Qanmamazlıq Y.Şirvanındır.

29 may 1935

Yeni nəhəng təyyarə tikmək ətrafında böyük kampaniya gedir, pul toplanır.** MİK-nin qərarı ki, üç eyni təyyarə tikilsin, xalq yeni əlavə 4 dənə irəli sürür. Hadisə böyük siyasi və tərbiyəvi bir şəkil almış.

Yazıçılar İttifaqının işləri lap başına qalmışdır. Səməd bəcarmayı. Kazım da soyuq baxır. Hələ bina vermək məsələsi praktik şəkil almamış, bu gün-sabahlıqdır. “Ədəbiyyat qəzetəsi” eyni halda. Kazım redaktorudur. Lakin birçə dəfə də olsun redaksiyaya gəlməmiş. Nə vaxta kimi bu başsızlıq, ədəbiyyat, yazıçılara qarşı olan bu cinayətcəsinə əlaqə davam edəcək?

Rahimi “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndən çıxardılar. Nə üstündə? Özünün söylədiyinə görə, böhtanmış, şəxsi qərəzlikdir. Adam dərini söyləməyə yer tapmayı. Qərribə hallar var.

* * *

Seyidzadə Bədrəddinə⁷ (qəzetin korrektor köməkçisi) poema yazmaq üçün öz xahişi üzrə bir temanın planını yazıb verdim. Nədənsə, bu adam mənə son dərəcə mehribanlıq göstərir. O, şübhələrini və ən gizli fikirlərini açıb söyləməkdən çəkinməyir. Mən də ona lazımı məsələləri izah edir, onu sapqın yollardan döndərmək istəyirəm. Mən bu saat bu qoca şairi tərbiyə edirəm. O, tədrisən mənim göstərişlərimin təsiri altına düşür. O deyir ki, məndə iki şey vardır: mənlilik və bir də... (unutduğumdan elə bu tipli xüsusiyyətdi), həyat onların hər ikisini əlimdən aldı və buna da çox təəssüf edirəm. Mən elə bilirdim ki, bunları ölüncə əldən verməyəcəyəm. Dəfələrlə bu təəssüfedici sözlər, şikayətlənər... Tipik xırda burjua (inqilabçı olmayan) ziyalı, 1905-cı illər dövründə “hüriyyəti-nisvan” haqqında çox yazmış, maarif sahəsində çox

* – “Ədəbiyyat qəzetəsi”nin 17 may 1935-ci il tarixli sayı nəzərdə tutulur. Bu səhifədə Çarensin “Bahar”, “Gələcəyə doğru”, Horensin “Ata”, Tumanyanın “Əski xeyir-dua” şeirlərinin tərcüməsi, bir məqalə, hekayə və bir çox erməni şair və yazıçıların şəkilləri dərc edilmişdir. M.Müşfiqin tərcüməçi kimi adı lap aşağıda, səhifənin qurtaracağı yerdə xırda şriftlə verilmişdir (hətta bezi nüsxələrdə tamamilə getməmişdir). Həmin il qəzetin 12 dekabr tarixli nömrəsində yenidən erməni şairlərinə iki səhifə həsr olunmuşdu. Şeirləri M.Müşfiq tərcümə etmişdi. Səhifənin ən görümlü yerində dərc edilən şeirləri M.Müşfiqin tərcümə etdiyi xüsusi qeyd olunur.

** – Qərar çıxdıqdan sonra mayın 22-də S.Vurğunun sədrliyi ilə yazıçıların “Maksim Qorki” adlı və eyni tipdə üç nəhəng təyyarələrin tikilməsi haqqında ümumi yığıncaq keçirilmişdir. Yazıçıların bir çoxu qonorarlının bir hissəsini həmin fonda köçürmüşlər: S.Vurğun 400, S.Mümtaz 500, S.Rüstəm 100, Ə. Nazim 300, S.Hüseyn 300, Yusif Vəzir 100, Əbülhəsən 100, Müşfiq 50, S.Rəhman 50 manat məbləğində fonda pul keçirmişlər.

⁷ – Seyidzadə Bədrə (1882-1945) – şair. 1910-cu ildən başlayaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında klassik və satirik üslubda şeirlər yazmışdır.

çalışmış, həmişə də təhqirə məruz qalmışdır. Vəziyyəti çox ağırdır: 5 uşaq, hamısı xırda, bir arvad. Yavanca çörək yeyirlər. Özünün saç -saqqalı ağarmış. Dünyada nə bədbəxt insanlar olurmuş.

* * *

Yusif Vəzir⁸ sol gözündə qor qarası altında olan bir damarı göstərdi: “Bax, lirə şəklindədirmi? (Həqiqətən, nazik qan damarından lirə şəkli “(ﷲ)”) Bunu mən lap cavanlıqdan görmüş və belə bir əqidəyə gəlmişəm ki, məndən yazıçı olacaq”. İnanmaq böyük şeydir. İnsan mütləq bir şeyə inanmalıdır. “İnsan həyatı çox mürəkkəbdir. Xüsusilə, insanlar şəxsi həyatda bir cür, rəsmi həyatda bir başqa cürdülər.”

Vəzir yaxşı adamdır, səmimidir. Mənə qarşı ayrıca səmimilik əlaqəsi var. “Sən içəri girəndə otaq da gülür, divarları da, qapılar da”... Bütün enerjisini ədəbi sahəyə verməməsinə çox təəssüf edir. Bu saat “Terter stroy” yazmaq üçün material toplayır. Keçmişindən danışarkən: “Cavanlığımda şəkilli olduğum üçün 20 yaşına kimi mənə evdən bayıra buraxmayıblar. Arvadlar içində oturmuşam”. “20 yaşında ikən ilk dəfə tanış olduğum bir rus qadınının əlini sıxarkən ayrı bir əhvali-ruhiyyə keçirdim, deyirdim: görəsən qadın əli nə cür olur?” “Atam öləndən sonra çox ağır həyat və aclıq keçirmişəm”. Ac qalan günlərim çox olmuş”.

V.Hüqonun – bu böyük xırda burjua demokrati və humanistin ölümünün 50 illik yubileyi gedir: “Trujenniki moja”-nı oxuyuram. “Literaturnaya qazeta” səhifəsini ona həsr etmiş.

...İnsan nə qərribə məxluqdur!

Kürümüzə bir parça torpaq ayrıl və bütün dünyaya belə xəbər verilə: “Bu yerdə kim nə istəsə edə bilər”. Qərribə bir hal olar!

18. VII. 35.

Çoxdan bir şey qeyd etmirəm. Vaxt olur ki...

* * *

Vaxt avqustun sonuna yaxınlaşır. Çoxdan mənə “İnq(ilab) və məd(əniyyət)” jur(nalının) məs(ul) katibi təyin etmək istəyirlər. Mən razılıq verməyirdim. Lakin bütün yoldaşlar arasında yayılmışdı ki, mən artıq məsul katibəm. Sevinirlərdi: mənim isə olan əlaqəmi yoldaşlara – yazıçılara və yeni yetişənlərə olan əlaqəmi bilirdilər. Teberdaya getməyə hazırlaşdım. Ələkbərli M.K. mənə yanına çağırırdı (evinə), Rzaquluzadə⁹ (məsul katib), Yusif Şirvan da orada idi. Uzun təkiddən sonra mənə istəmədən bir ərizə yazdırdı. Hətta ərizə yazmadan kağıza haşiyə qoydu: müv(əqqəti) olaraq “İnq(ilab) və məd(əniyyət)” jur(nalının məs(ul) katibi təyin olmuş. Sent(yabrın) 1-dən. Müvəqqəti sözü mənim rəddimə qarşı bir maneə idi. Onu da bilirdim ki, 3 aylıq məzuniyyətə

⁸ – Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943) – nasir, ədəbiyyatşünas, publisist. Qorki vilayətinə sürgün edilmiş və orada vəfat etmişdir.

⁹ – Mikayıl Rzaquluzadə (1905-1984) – yazıçı, şair, tərcüməçi. 30-cu illərdə əsərlərini “Mim-Re”, “M.R”, “R.Mikayıl” təxəllüsləri ilə dərc etdirmişdir.

gedəcək. O gəlincə jurnalı qəbul edən kimdi! Çox könülsüz ərizə yazdım. Sent(yabrın) 1-də gəlib jurnalı qəbul etməli idim. Ərizəni Rzaquluzadə götürdü.

* * *

Taberdə getdim. Bu yerin gözəlliyi yazmaq qurtarmaz. Xüsusilə buzlu dağlar (Dombay), hündür dağ başında olan göy göllər. Bunlar elə gözəldir ki, görülməyincə duyulmaz, anlaşılmaz. Arvadlarla, arvadsız... İnsan istəsə çox şey edəmiş... Qaraçaylılarda türklərə qarşı dərin, nəhayətsiz bir məhəbbət var, vaxtilə Qaraçay ölkəsindən Türkiyəyə 10 minlərlə mühacir getmiş, indi də kiminin atası, qardaşı və s. Türkiyədə adamı vardı. Qayıdıb gələnlər də gəldiklərinə çox acıyırdılar. Buduq göllərinə (dediyim göy göllər üç göldür, bir-birindən böyük və gözəl) qalxarkən 70-80 yaşlı bir qaraçaylı qocaya rast gəldim. Soruşdu, əhval sordu. Türk oluşumu eşidəndə qocanın gözlərinə işıq gəldi. O qədər sevindi. “Mən də oralarda çox bulundum. Gəlməyimə o qədər acıyıram.” Qoca məni buraxmaq istəməyirdi: onlar türk deyərkən osmanlı türklərini nəzərə alırlardı. Türk naminə ancaq onları tanıyırlardı. Lap əvvəl türk deyəndə inanmadılar, sonra inanmalı oldular. Göstərilənlərdən: ruslarla əlaqələri çox kəskindir.

* * *

Sent(yabrın) 7-də Bakıda oldum. Jurnalı* Rzaquluzadədən qəbul etdim. Lakin işin vəziyyəti məni açmadı: işlər qarmaqarışıq. 3-4 ayın (əvvəlki) nömrələri hələ çıxmamış. Maaş yox: 75(manat). Azərnəşr verir: 250 də Yazıçılar İttifaqından düzəlməli idi, lakin verməyirdi. Tirinçin¹⁰ (Allah onu cənnətlik eləsin! İndi çul-çuxasın bayıra tolamazlayıblar...) yanına getdim. Ələkbərli gəlməyincə heç bir şey edə bilməyəcəyini söylədi. Bu əlinə əsas verdi. Ələkbərli gəlsin, sonra jurnalı təhvil alım. Aldığım şeirləri də geri verdim. Səməd Vurğunla, Rzaquluzadə ilə bərabər getmişdim. Jurnalı qəbul etmədim, 2 aydan sonra Ələkbərli gəldi.

Taberdə gedəndə “Ədəb(iyyat) qəzet(indən)” ixtisar edilmiş. Tənqid şöbəsinin müdiri idi. Kazım gələn kimi məni çağırırdı: iki adam, hərə öz tərəf(inə) dartışdırdı. Rzaquluzadə öz yerini, (M.Kazım) tənqid şöbəsi müdirliyinə. Mən sonuncunu istəyirdim, bu az vaxtımı alır və alardı. Kazım arzumu duyaraq məni jurnalın məs(ul) katibliyindən qurtardı. “Ədəb(iyyat) qəzeti”nə tənqid şöbəsinin müdiri getdim.

Taberdən qayıdandan sonra romana girişdim. Rayonlara getməli oldum. Sent(yabrın) 13-də çıxdım, 25-də qayıtdım. Zərdab (piyada)-Ucar-Göyçay-Müslülü-Ucar-Bakı. Kor Əlibala (Ucarlı) Qəzvanlı M. və bir çox adamla söhbət etdim. Gözəl material topladım. Bu material əsərdə inqilab yaratdı. Bütün iskeleti yenidən qurmaq lazım gəldi. Bir çox hadisələr, obrazlar əlavə

* – “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı nəzərə tutulur.

¹⁰ – Əhməd Bədi Triniç (1893- 1937) – 30-cu illərdə ədəbi-bədii təşkilatlarda rəhbər vəzifələrdə işləmiş, repressiya qurbanı olmuşdur.

edildi. Əsər mündəricə etibarilə daha da dərinləşdi. Hələ iskeleti yazıb qurtarmamışdım. 1-ci hissəni tamamlayıram. Arxivdə işləməyə izn aldım, ancaq vaxtım yetişməyir. Hələ gedə bilməmişəm...

* * *

Yenə Moskvada artıq irəli çəkildiyim zaman qarşıma çıxan məsələ indi də çıxdı: bədii yaradıcılıq mı, ya elmi yaradıcılıq? Düşündüm ki, gündə ancaq 3-4 saat ağa dam verərəm. Saat üçə kimi, həm orada, həm də qəzetədə işimi tamamlayaram. Axşam saatları da bədii yaradıcılıq işlərini.

Nazimin¹¹ yanına getdim. Danışdım, Həbib də orada idi. Şərtlərimi söylədim, gündə 3-4 saat. Nazim razılaşan kimi oldu. Özünəməxsus bir təbəssümlə dedi: Bax, indidən sənə deyirəm, mən sərt adamam, əsəbiyəm... o bu “şərti” irəli sürürdü. Xasiyyətimi bilirdi, bir dəfə də yazmışdı. İşlədikləri yerdə ona bərk təpinmişdim. Bu sözləri ilə demək istəyirdi ki, ondakı kimi eləmə. Əsəbiləşsən də qarşı durma, üstən keç! Güldüm. Artıq heç bir şey demədim. Bu gülüşün mənasını o da, Həbib də anladı. Sentyabrın 25-dən işə girişdim.

* * *

Stalinin Staxanovçular müşavirəsində dediyi nitqini axşam dərnəkdə Nazim oxudu, qulaq asdıq. Sonra çıxışlar oldu. Bir rus prof(essoru) danışdı. Guya elmi işçilər tamamilə maddi tərəfdən təmin olunmuş kimidirlər: biz də işimizdə ciddi Staxanovçu olmalıyıq və bir sıra düzəlməsi lazım olan nöqsanlardan danışdı. Çobanzadə¹² dedi ki, biz tamamilə maddi cəhətdən təmin olunmuşuq. Az qaldım qalxıb üzünə tüpürəm. Özü xaltura edib ayda 2-3 min alır, özünü təmin edir, bunu hamının lopuna yükləmək istəyirdi. Bu söz hamıya toxundu. Bunu özü də duydu... Sonra çıxışlarda Çobanzadənin abırını verdilər.

Nazim də son sözündə bir növ “höküm(əti)” müdafiə etdi. Ancaq işçilərimiz iş başında az olur. Məsələn, yeni işə başlayan yoldaşlardan birisi mənim qabağıma saat şərti qoyurdu: mən ancaq bu qədər işləyə bilərəm. Lakin bu doğru deyil, biz gərək bütün qüvvəmizi işə verək və i. və s. “Saat şərti qoyan” deyəndə məni nəzərdə tuturdu.

Dağılışdıq.

İclasdakı yaltaqlıq, riyakarlıq... məndə ancaq nifrət oyatdı. Hamı bilə-bilə yalan danışdı. Özü də bilirdi bu danışdığıнын yalan olduğunu o biriləri də bilir, lakin yenə danışdı.

25 OKTYABR (1935)

Nazimə dedim. Həbib də orada idi. Heyrət etdilər. Nazimə dedim ki, mən öz bədii yarad(ıcılıq) işimlə elmi işi əlimdə olan vaxta sığışdırma bilmərəm. Gərək ikisindən birini atam, ya elmi iş, ya bədii yaradıcılıq. Sonuncu məni daha maraqlandırır. Buna görə də sizdə işləyə bilməyəcəyəm. O, bu səbəbə inanmadı. “Üzündəki təbəəssümdə nə işə bir şey var” – deyirdi.

¹¹ – Əli Nazim (1906-1941) – tənqidçi, ədəbiyyatşünas

¹² – Güman ki, ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə nəzərdə tutulur.

O gündən elmi iş başımdan oldu. Sonra Nazim Həbibə¹³ deyirmiş ki, yəqin Kazım onu sıxışdırmış. Ona görə də bizdən getmiş. Şübhəsiz, Kazım bu barədə mənə birçə kəlmə də söz deməmişdi.

29 X

Gündüz Kazımla (evində) olan söhbətim, bu barədə sonra formalizm və naturalizm əleyhinə mövzusunə həsr olunan müşavirədə, demək olar ki, əksər yazıçılar, şairlər çıxış etmiş, fikir və mülahizələrini söyləmişlər. Müşavirə yeddi gün davam etmişdir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri M.K.Ələkbərlinin söylədiyi son sözün stenoqramı “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (1936, № 4-5 səh. 33-36) dərc olunmuşdur. M.Rahim, S.Rüstəm, S.Sarıvəlli, M.Ənvər, M.Hüseyn, M.Rzaquluzadə və başqalarının bir-bir hissəsi “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap edilmişdir.

27. 04. 36. BAKI

Yeni moda formalizm və naturalizm əleyhinə* mübarizə “Pravda”da bu barədə bir-iki məqalə yazıldı. Hər tərəfə küy düşdü. Oldu - olmadı, axtar tap, tapmasan... “tənqidçilərimiz” də ki, bunu Allahdan istəyirdi. Nazim, M.Hüseyn və i.a. Beynəldə toz basmış, kiflənmiş arxivlərin qapıları açıldı. Min dəfələrcə deyilmiş, çeynənmiş fikirlər təkrar həyəcanlı, hiddətli ifadələrlə ortalığa atıldı. Qapışdılar, döyüşdülər, çeynədilər. Lakin ortalıqda yeni heç şey yox. Keçmişdə olduğu kimi, bəziləri haqlı, bəziləri haqsız yerə söyüldü. H.Cavidin əsərləri Əli Nazim tərəfindən formalist adlandırıldı. H.Cavid qızdı. Söymədisə də söyüşdən pis söz oldu. Çəminzəminli də elə. Sanılı da. Ancaq naturalizmin banisi olan Qantemir gəlməmişdi. Onsuz da haqqında danışılacaq sözləri bilirdi.

* * *

Neçə gün davam edən, hələ də qurtarmayan bu müşavirə tənqidi fikrimizin nə dərəcədə zəif, dəyaz, sönük, kasıb, miskin, hətta yaltaq, ikiüzlü, prinsipsiz olduğunu bu qədər aydın və “kütləvi” şəkildə göstərməmişdi. Yenə də Nizami¹ gah nala, gah mıxa döyürdü. Əd(əbiyyat) xristom(atiyasında)* Mayak(ovskini) prolet(ar) şairi iddia edən bu adam başqalarını bu fikirdə ittiham edirdi. Təqşirini üzünə çırpıdılar. Xülasə, tənqid deyil... Zorlama yazıçıların əsərlərində formalizm və naturalizm axtarılır. Bütün başqa məsələlər də buna çatış-bunaş olub gedir.

Elan asıldı, kağıza qol qoyuldu, sabah form(alizm) və nat(uralizm) əleyhinə çağır(ılmış) müz(akirəyə) gəl(in). Bu hazırlıq ilə necə keçə bilərdi?

Nəsrə heç toxunmadılar. Heç kəs, heç kəsin əsərini (nəsr) oxumur. Şeiri də ona görə oxuyurlar ki, gərək sabah yeri gəlsə filankəsə necə çəkə bilərəm.

Yazıq bizə...

¹³ – Bəkir Çobnzadə (1887-1938) – ədəbiyyatşünas, dilçi alim. Repressiyanın qurbanı olmuşdur.

¹ – Şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Güman ki, Nazim yazmaq istəmiş və Əli Nazimi nəzərdə tutmuşdur.

* – Müntəxəbatında

4 APREL 36. B(AKI)

Göy qübbəsi bizə yumru və məhdud görünür, lakin bu, göy qübbəsinin yumru və məhdud olması demək deyildir.

23. VI. 36. BAKI

Sənə çox vədlər verirəm, ancaq...vaxt tapa bilmirəm. Gözlənilmədən bir hadisə. Yuxuma belə girməzdi. Sabit¹⁴ yaxınlaşdı “Səni ittifaqa üzv qəbul etdilər” – dedi, mən də danışdım. Dağıstanda jurnal və qəzet(lərdə) çıxan əsərlərini oxumuşdum. Romanı da çox bəyəndilər... Zarafat etdim, gerçək oldu. (Bunu Sabit mənə dünən demişdi: idarə heyəti varmış, iclasdan sonra dedi). Bu gün də gündüz Sitarə (idarə müdirəsi) dedi: “Qovorili, tı napisal xoroşiy roman. Oxvatıva şii, interesni”. “Kto skazal?” Ne podlejit oqlaşeni”. Ətrafdan da soruşdular, çox təriflər söylədi.

Maraqlı burasıdır ki, hamı da sevinir.

* * *

Bu gün axşam telefonla Kazımla (Ələkbərli) danışdım. “Firqənəşrə gəl” dedi. Ondan başqa – Arif¹⁵, Mehdi¹⁶, A.Musaxanlı¹⁷, Simurq¹⁸, Araslı¹⁹ da orada idi. Söhbətin bir yerində mən “Kazım danışmayacaqmı?” dedim (romanın 1-ci fəslini ona vermişdim, oxumuşdu, fikrini söyləyəcəkdi. “Ədəb(iyyat) qəz(eti)” işi haq(qında). O birdən oradakılara döndü.. “Yeni romanist” – deyər sevinclə məni göstərdi. “Səni İttifaqa üzv qəbul etdik!” “Nahaq”, “Niyə?”, “Hələ tezdir”, – dedim. * Doğrudan da, bu hadisə o qədər gözlənilməz bir hadisə idi ki...

Məni maraqlandıran bu deyil.

Məni maraqlandıran romanı qurtarmaq üçün mənə imkan verilməsidir.

“Lap arxayın ol, söz vermişəm, eliyəcəm də. Sənə iki ay məzuniyyət verəcəyəm. Qəzetəyə də adam gələcək” (Kazım).

23.IX.36. BAKI

Taberdadan² 1-də qayıtdım. İki aylıq həyatım pis keçmədi. Roman üstə işləməyə qismən müvafiq oldum. Orda da malyariya mane olurdu.

Gəldim qəzetə, bərbad bir halda. Mən Sabitə** təhvil verib getmişdim (məsul katibliyi) Sabit də Moskvaya oxumağa getdiyi üçün Osmana²⁰ təhvil verib. Osman da ki, qəzətdən başı çıxmayan adam. Qəzetin evini yırıb.

¹⁴ – Sabit Rəhman (1910-1970) – yazıçı, dramaturq, ssenarist

¹⁵ – Məmməd Arif (1904-1975) – təhqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi

¹⁶ – Mehdi Hüseyn (1909-1964) – yazıçı, dramaturq, ssenarist, təhqidçi

¹⁷ – Atababa Musaxanlı (1905-1941) – təhqidçi, ədəbiyyatşünas. Repressiyanın qurbanlarından olmuşdur.

¹⁸ – Tağı Şahbazi Simurq(1883-1938) – yazıçı, publisist, repressiyanın qurbanlarından olmuşdur.

¹⁹ – Həmid Araslı (1909-1984) – ədəbiyyatşünas, təhqidçi

* – T.Əhmədovun “Azərbaycan sovet yazıçıları” kitabında B.Musayevin 1942-ci ildən SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olduğu göstərilir.

² – Qaraçay Çerkezdə istirahət zonalarından biridir. B.Musayev xəstə olduğu üçün tez-tez buraya istirahətə gedirdi.

** – Sabit Rəhman

²⁰ – Osman Sarıvəlli (1905-1990) – xalq şairi

Gəldikdən sonra Ələkbərli məsul katibliyi götürmək üçün çox təkid etdi. Qəbul etmədim. Ayrı adam çağırmağa söz verdi. Mir Cəlal qəbul etmədi (əvvəl istəyirdi), heç kəsi yaxın qoymur. Hidayət²¹ də ip üstə oynayır. “Mir Cəlal gəlsə, mən də gələrəm”, qəzetin mətbəə məsələsi hamının gözünü qorxudub.

* * *

Ermənistanda Xancan hadisəsilə əlaqədar olaraq bir sıra Ermənistan yazıçıları kontrevol(yusion), şovinst, daşnak işinin üstü açılmış, bunların quyuğu () rus yazıçı(ılarından), erməni seks(iyalarından) tapıldı. Hürryan²², Davtyan²³ və b. ifşa edildi. Aydın oldu ki, bu adamlar hamısı dərəcəsinə görə millətçidir. Biri fikrini açıq söyləyib, yazıb, o birisi də üstünü basdırıb.

İclasda (3 gün davam etdi) çox biabırçılıqlar meydana çıxdı. Həhayət, Hüryana, Davtyana son töhmət verildi. Nazim isə fırqədən çıxarıldığı üçün yazıq Arif(də) çıxarıldı. Mənim fikrimcə, Nazim gurultuyla getdi: səhvləri çoxdu, bu doğru, bunun üstündə Arifi çıxarmaq lazım deyildi. O adamı əldə saxlayıb, ondan istifadə etmək lazımdır. O adam bir şey yaratmaq iqtidarına malikdir. Bunu mən çoxdan demişəm. Lakin hamı deyir ki, o boş afiristlər, fırıldaqçı və s. həтта, indi onu trotskiçi, kontryev(olyusion) hesab etdilər ki, bu böhtandır. O adam taktiksiz hərəkətlər etmiş, lakin kontrev(olyusion) olmamış. Düşməni çoxdu. Hamını vaxtilə yerli-yersiz sancmış, indi hamı da vaxtdan istifadə etdi. Həтта vaxtilə qruppa dostları belə ondan üz döndərdi, əleyhinə çıxdı. (S.Rüstəm kimi...) Aydın hiss etdim. Çoxları öz nöqsanlarını gizlətmək, özünü təmizə çıxartmaq, haqlı olduğunu göstərmək və özünü yüksəltmək üçün Nazimin yerə vurulmuş bədəni üstə nitqlər dedi, təqsirnamələr oxudu.

Nazimin bir sıra nöqsanları olmuş. Lakin o adam bu nöqsanları səhviyindən buraxmış, kontrev(olyusion) olduğu üçün bunu etməmiş. 27-ci ildə Türkiyədə bir antimillətçi məqalə yazmış. Bu gün onun əsasında ona millətçi deyirlər. Haqsızlıqdır. 9-10 il üstündən keçən bir hadisəni bu gün diriltmək nə qədər (dərəcədə) doğrudur? Hər halda, Nazim millətçi deyil. Biz indiki Nazimdən danışırıq. Biz hamımız – baş yazıçılardan tutmuş “ayaqlara” kimi, biz hamımız Nazimdən çox millətçiyik – bizim xalqımız haq(qında) olan düşüncələrimiz millətçi düşüncə deyil, xalqımızın səadəti, irəliləməsi uğrunda olan düşüncələrdir.

Ələkbərli xəstəliyinə görə Yazıç(ılar) İttif(aqının) sədr(liyindən) azad edildi, yerinə Şamilov Seyfulla qoyuldu. Hamı onun haq(qında) deyirdi: çox yaxşı adamdır. Mən iki gün işə çıxmadım. Bu adam Osmandan, Hidayətdən mənim necə bir işçi (məlumat-filan) olmağım haq(qında) soruşmuş. Osman olanı deyir. O qızır: bu Musayevi niyə belə tərif edirsiniz, kimdən soruşuram onu tərifləyir. Yəni o bizdən də çox bilir? Və s. Hidayət də deyir ki, o bacarıqlı adamdır.

Nə isə.... Adamı haqqında aldığı otzıvlar daha da rahatsız edir, mənə qəzetədən uzaqlaşdırmaq fikrinə düşürür. Sonra ona mane olaram. Özündən qüvvətli olduğunu hiss etmiş, qanmışdı.

²¹ – Hidayət Əfəndiyev (1908-1979) – tənqidçi, ədəbiyyatşünas

²² – Tətil Hürryan (1912-1942) – Azərbaycanda yaşayan erməni şairi

²³ – Markar Davtyan (1910-1964) – erməni nasir, tərcüməçi

Hamı çalışırdı ki, mən məsul katib olum, mən də olmurdum. Bu adam mənim bu arzumdan istifadə edir. Məni “ədəbi işçi” qoyur. Fikrincə, mən tənqid şöbə müdirliyini apara bilmərəmmiş, mənim tənqiddən başım çıxmırmış... İşə çıxandan sonra yeni siyahını mənə verdi. Mən –“ədəbi işçi” adı ilə qeyd olunmuşdum. Dinmədim. Adamın hərəkət(lərini) anlamışdım. Mən də çoxdan qəzetdən çıxmaq istəyirdim. Ancaq Ələkbərlinin xatirinə qalmışdım. Bu nəticəyə gəldim ki, ərizə verim, azad olunum. Təsadüfən o axşam Azərnəşrin direktoru Axundov yazıçıların redaksiya və tərcümə iclasını çağırırdı, hamı toplanmışdı.

Arif bədii şöbənin planı haqqında məruzə etdi. Böyük kəsir... Plan 31 % yer(inə) yet(irilmişdir). Danışdıq. Yaz(ıçılar) Arif xahiş edir ki, onu azad etsinlər. Adam lazım. Çox o yan, bu yana əl atdılar. Nəhayət S.Vurğun bir adamı xarakterizə etməyə başladı. O saat bildim ki (duydum), mənəm. Elə də oldu. Şamilov etiraz etmədi (qəzetin yeni redaktoru). Xülasə, canını mənim əlimdən qurtardı. Ayrı adam olsaydı, məni buraxardımı? Mənim kimi işçini hardan tapacaqdı? Bir neçə gün əvvəl Arif mənə demişdi ki, sən məsələni qoyuruq, sən təmiz qəzetdən azad etmək və Azərnəşrə gətirmək istəyirik. Axundovla məsələni danışmışam. Səmədin təsadüfi olaraq məni rekomendasiya etməsi işləri hər tərəfdən tamamladı. Mənim də canım o qəzetin üzündən qurtardı.

Hər halda, mənim bədii şöbəyə gəlməyim nə qədər təsadüfi, gözlənilməyən olsa da, çox yaxşı oldu. Romanın çap olunması məsələsində bu işin az köməyi olmaz. Özüm də bir redaktor kimi çalışıram. Bu gün 12 mat.list bir kitab götürdüm. (H.Əlizadənin “Nağıllar və dastanlar” kitabı)*

24.IX.36 BAKI

Bu gün heç yerə getmədim. Saat dördə kimi romandan yazdım. Malyariyadan, kinədən başım ağrısa da, güvüldəsə də, işlədim. Bu hissə – “Dursunun it damı”ndan buraxılması – çox hissədir, çətin yazılır. Çox da bədii olmalıdır. Dursunun bir qəhrəman kimi hissləri, fikirləri aydınlaşdırılmalıdır. Həm də bu hissə romanın ən mühüm inkişafı nöqtəsindən biridir.

Malyariya çox vəziyyət verir, çox mane olur. Bəzən heç yazmağa qoymayır. Çox vaxtı malyariyanı zorlayıb yazıram. Bunda da iş ağır gedir. Malyariya mənə bəla oldu. Bu saat başım ağrıyır, qulaqlarım guruldayır. Dərin düşüncələr, dərin təxəyyül etməyə, təsəvvür etməyə mane olur. Bununla belə, yenə malyariyanı zorlayıb yazmaq lazımdır. Çatan romanı soruşur; qurtardın, qurtarmadın? Mir Cəlal deyirlər, sən üstündə 3 kitab yazdı... Bizdə roman yazmaq sənəti yanlış anlaşılır. Adamlar roman yazmağı bir hadisəni nəql etməkdən ibarət zənn edir. Hadisədir, yazarsan, qurtarar. Buna da 5-6 (ay) kifayətdir. Həqiqət bizim “romançılar” belə də edirlər. Ona görə də “Dünya qopur”un adı çəkiləndə hamı üz-gözünü turşudur.

O birilər də onun kimi.

Roman yazmaq lazımdır, roman! Həqiqi roman! Sevilə-sevilə oxunan roman! Ağillı roman! Dərin problemlı roman! Belə roman yazmaq dünyada ən çətin bir işdir. Buna iki il, üç il çox azdır. Xüsusilə bizim kimilərə...

* – Kitab, 1937-ci ildə nəşr olunmuşdur.

8. X. 36

Spartak – Eto istoriçeskiye simvol i znamya borbu uqneteniyax protiv.

Bəşəriyyət durduqca bu böyük bayraq tarix zirvələrində al rənglə parlayacaq, dalgalanacaq... Vəziyyət, qullar qanı ilə boyanmış bir böyük bayrağa baxdıqca əsarət dünyasının bütün dəhşətini duyacaqsan. Spartak! İnsan həqiqətinin müfəssəl bir hekayətidir- tarix üfüqlərində yüksələn bir heykəl...*

21. IV. 1937

Yeni il çox yeniliklər gətirdi. Azərnəşrin direktoru Əsəd Axundovun kabinetinə çağırılmış yazıçılar, redak(torlar) yığıncağında S.Vurğunun bir az da qüvvətli xarakteristikası üzrə məni bədii əbəb(iyyət) şöbəsinin müdir müavini götürməli oldular. Yeni adam - Şamilov Ələkbərlinin yerinə gəlmiş adam- razılıq verdi. Etiraz etməməsinə səbəb vardı. Məqaləsini tənqid etmiş, qəzetə buraxmamışdım.**

O zamandan yeni vəzifədə işləyirəm. Eyni zamanda redaktoram. “Nağıl və dastanlar” və b. redaktə etdim. Lakin müavinlik məsələsi çox vaxt aldığından və şöbədə fikri iş üçün variant olmadığından 2 dəfə çıxmaq üçün ərizə verdim. Rədd edildi. Əsədin fikri məni Arifin yerinə keçirməkdir. Yoldaşların yanında şöbədə dedi. Qəti etiraz etdim. Son ayda Əsəd məni çox qiymətləndirir. Ən məsul kitabları mənə redaktəyə verir. Əsəd həssas, ağıllı, təcrübəli işçiləri anlamaq bilən işçidir. Belə işçilərimiz çox olaydı... Bu adam işlə yanır. Bütün varlığını işə qurban edir. Bir neçə gün əvvəl də Sabit Rəhman məni Azərkinoya resenziya yazmağa çağırırdı. İşimin çoxluğuna baxmayaraq bir vətəndaş kimi, kino işlərini yüksəltmək məqsədi ilə xahişi qəbul etdim. Bir ssenariya ətraflı resenziya yazdım. Dubinskilər qohum-əqrabasını, dostunu, bir sözlə julikləri başına toplayıb Azərfilmi talayıb, çapırmış. Milyonlar yemişlər. Mən bizim baş idarəyə təəccüb edirəm...Mənim resenziya yazdığım axmaq bir şeyə, antisovet, əksinqilabi bir zibilə 10 min qabaqcadan almış... Belələri tək deyil. S.Rəhman və M.K. (Məmməd Kazım – B.Ə.) indi Azərfilmi zibillərdən təmizləyir. Yazıçıları cəlb edir. Dubinskiləri Azərfilmdə işləyən julikləri görəndə insan heyrət edir. Bu qədər də həyasızlıq, qanmazlıq olarmış...

* * *

4-5 gündür ki, Yazıçılar İttifaqının plenumu gedir.*** Plenum əsasən Moskvada Puşkin yubileyinə həsr edilmiş plenuma həsr olunsada söhbətləri ədəbiyyatımızda bir neçə adamların işi ətrafında gedir. Ə.Cavad²⁴, Y.Vəzir, S.Hüseyn²⁵ və M.Müşfiq. Bunlar haq(qına) həmçinin “Yeni yol”da, həm kom(munist”də) məq(alə) çıxmışdı. Burada Əhməd Cavad, Yusif Vəzir və

* – Görünür, həmin vaxt R.Cavanyolinin “Spartak” əsərini oxuyurmuş. Əsərin B.Musayev tərəfindən tərcüməsi isə 1970-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən cəpdan buraxıldı.

** – S.Şamilovun (1972-1974) “Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolları” məqaləsindən söhbət gedir.

*** – Plenum mart ayında olmuşdur.

²⁴ – Əhməd Cavad (1984-1937) – şair

²⁵ – Seyid Hüseyn (1887- 1937) – yazıçı

Seyid Hüseyn əsasən sovet tematikasına yaxınlaşmamaqda müsavat fırq(əsinə) ifşa etməməklə töhmətləndirirlər. Haqlı töhmətdir. Aydın görünür ki, bu adamlar keçmişindən əl çəkə bilmirlər. Xüs(üsən) Ə.Cavad. Lakin M.Müşfiqin onlara qatılması haqsızlıqdır. Bunu hamı etiraf etdi.

Plenumda Müşfiqin çıxışı oldu. Ədəbiyyat tariximiz bu çıxışı qeyd edəcək, Müşfiq çox səmimiyyətlə məruzəsində, dünyabaxışında olan təzadları boynuna aldı. Beynim irəli aparırsa, bəzən qəlbim buna mane olur” dedi. Ancaq məni yandıran bir şeydir: məni ölkəmin ögey oğlu kimi qarşılayırlar. Həm məni...” Səsi titrədi, gözləri yaşardı. Müşfiq çıxışının səmimi olduğunu hamı etiraf etdi. Çıxışında əvvəldən axıra kimi hamını sarsıtdı, çoxlarının gözü yaşardı. Mən də onlardan biri oldum. Onun buraxdığı dərin, sarsıdıcı təsir ömrüm olduqca yadımdan çıxmaz. Çıxışını yazmış olduğu rübailəri oxuması ilə qurtardı.³ (*Həmin ilin martında Yazıçılar İttifaqında keçirilmiş plenumda dörd məsələ müzakirəyə qoyulmuşdu. 1. H.Cavid məsələsi. 2. M.Müşfiq məsələsi. 3. Ə.Cavad məsələsi. 4. Y.Vəzir məsələsi.*

Plenum üç gün davam etmiş, demək olar ki, bütün yazıçı və şairlər “özünü-tənqid” (dövrün ifadəsidir-B.Ə.) ruhunda çıxış etmişlər. Şübhəsiz, əsas tənqid hədəfləri H.Cavid, M. Müşfiq, Ə.Cavad və Y.Vəzir olur. Bu da plenumun gündəliyindən irəli gəlirdi. H.Cavid haqqında tənqidi fikirlərdən biri belə idi: “Yazıçılar içərisində Azərbaycanın həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən Hüseyn Caviddir. Biz bilirik ki, Hüseyn Cavid burjuva romantizminin məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər, o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun üçün yaratdığı imkanlara və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey yazmamışdır”1.

Bütün çıxışlar əsasən tənqidi notlar üzərində qurulsay da, sənətkarlar haqqında müsbət fikirlər də səslənirdi: “Bununla belə Cavidin ikinci əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. O, bizim kinoya gəlib qeyd etmiş ki, o, “Koroğlu” teması (burada H.Cavidin yazmaq istədiyi “Koroğlu” nəzərdə tutulur - B.Ə.) üzərində işləmək istəyir. Söz ustası Cavid kino üçün müəyyən iskeleti olan inqilabi nöqtəyi-nəzərlə bizim xalqın inqilab mübarizəsini göstərən bədii əsərin üzərində danışmaq istəyirəm...”2

Maraqlıdır ki, bütün tənqidlərə baxmayaraq ədəbi cəmiyyətin Cavidə şəxsi münasibəti həmişə yaxşı olub, ona böyük hörmətlə yanaşılıb.

Y.V.Çəmənzəminli “Studentlər” romanını “kontrevolyunsion” mahiyyətli əsər hesab edənlərə özünü müdafiə məqsədilə deyirdi: “İndi bu gün Oktyabr inqilabının XX illiyinə aid iki əsər hazırlayıram. Birisi Vaqif dövrünə aid 15 peçatlıq list romandır (sonralar “Qan içində” adı ilə dərc olunan əsərini nəzərdə tutur-B.Ə.) . İkinci, Mingəçevir məsələsi barəsində ən aktual məsələdir. Mən zənn edirəm ki, aktual sahədə nə qədər əsər yazmışam, hamıdan yaxşı olacaqdır”.

Çıxış edənlərin əksəriyyəti H.Cavid, Ə.Cavad, Y.Vəzirə olan münasibətdən fərqli olaraq M.Müşfiq yaradıcılığına qayğı ilə yanaşmağın vacib olduğunu vurğulamışlar. Hətta plenumda iştirak edən MK nümayəndəsi Hökumə Sultanova özü Müşfiq haqqında müsbət fikirlər söyləmişdi. Plenumun ikinci günü (19 mart) M.Müşfiq öz çıxışında “dərin bir səmimiyyətlə” özünün keçmiş səhvlərini “etiraf etmiş” və özünü yenidən qurmaq istədiyini (dövrün epitetidir!)

söyləmişdir. Çıxışının sonunda o, yeni yazdığı "Duyğu yarpaqları" şeirini oxumuşdur:

Nə bir həsrətim var, nə bir qəmim var,

Dostlarım bilir ki, nə aləmə var.

Stalin əsrinə ithaf etməyə

Bir şair ürəyim, bir qələmim var.

Ən maraqlı cəhətlərdən biri-plenum iştirakçılarının həmin gün axşam xalq xanəndəsi Xanun konsertinə birgə getmələridir. Göründüyü kimi, Yazıçılar İttifaqının bir neçə gün (18-21 mart) davam edən plenumu qərəzli tənqidlər, ittihamlarla yanaşı mədəni tədbirlərlə də müşayiət olunur. Daha bir neçə ay keçir; ədəbi təşkilatda repressiyanın aparılması üçün məqam gözlənilir. Belə bir məqam Azərbaycan K(b)P XIII qurultayında reallaşır.)

Bugünkü iclasda S.Məcidi Qənizadə²⁶ yaxınlaşıb dedi: “İndi mən başa düşdüm, nə tələb olunur”. İndi başa düşdüm...Yazıq! “Gəlinlər həmayilə”nə təzədən baxdım. 4 aydır ki, üstündə işləyirdim, dünən qurtardım. Sabah gətirəcəyəm.

Dilbazi Mirvari bizə verdiyi şeir kitabçasından çox ehtiyat edir. Yenə düzəltmək istəyir (neçə dəfə düzəltdi!) Çox qorxur. Nədən? Yəqin ki, yazılarına inanmır. Bu onun zəifliyindən irəli gəlir.

Ruhulla Axundov və “silahdaşları” Az(ərbaycan) xalqına nə böyük zərərər vermiş... İnsan eşitdikcə heyrət edir. Nə yaramazlıqlar, nə xəyanətlər etmişlər. Heç gözləmək olardımı? İnsanı tanımaq nə qədər çətin bir şey... Nə qədər ayıq olmaq lazım... Azfanda törətdikləri bataqlıq. Qəsdən işi axsatmaq. Xalqı narazı salmaq. Nə alçaq hərəkətlər. Nə haramzadə “metodlar!”

S.Rüstəm yaxınlarda ADT direktoru təyin edilmiş. Plenumda iştirak edənləri “Hacı Qara”ya qonaq elədi. Bu böyük əsər qabiliyyətsiz, küt, anlaşıq, qanacaqsız Darablinin²⁷ əlində (rejissor) və çirkin bir şəkli almış! Adam baxdıqca əti tökülür...

27. III. 37. BAKI

İspaniyada xalq cəbhəsinin müvəffəqiyyəti* insanı sevindirir, onların qabiliyyəti bütün insanlığın qabiliyyətidir.

M.Dilbazi yenə də Azərnəşrə gəlmişdi. Kitabçasındakı bir-iki kəlmə onu çox qorxudur. Ancaq kitab çapdan çıxdığı üçün (“İlk bahar”) düzəlməsi mümkün olmadı. Nə üçün bəzi adamlar vəziyyət kəskinləşərkən məsuliyyətin böyüklüyünü hiss etməyə başlayırlar?

Dövlət muzeyi haq(qında) “Yeni yol”da** ifşaedici bir məqalə vardı. Nə alçaq hərəkətlər...Xalq işinə zərbə vurmaq, zərərçilik hamısına da səbəb muzey direktoru Salamov imiş. İnsan nə qədər alçala bilərmiş...

²⁶ – Soltan Məcidi Qənizadə (1866-1938) – yazıçı

²⁷ – Rza Darabli (1883-1942) – aktyor

* – Həmin ildə qəzetlər müntəzəm olaraq İspaniya Xalq Cəbhəsi barədə məlumatlar verirdi.

** – Azərbaycan muzeylərində düşmən elementləri sona qədər ifşa etməli (“Yeni yol”, 22 mart 1937-ci il) məqaləsi nəzərdə tutulur. R.Axundov, M.Hüseynov, V.Xulufu və b. göstərişi ilə işləyən M.Salamov onların kontrrevolyusion fikirlərini həyata keçirmiş. M.Salamov guya “vaxtı ilə casusluq etdiyinə görə partiyadan çıxarılmış və 3 il həbs cəzasına məhkum edilmiş Nəcəfov Rzaqulunu qanadı altına almışdır” və c. Məqalə müəllifi İm.Nəsirdir.

24.III.37. BAKI

Dünən saat 5 tamama az qalmış Yazıç(ılar) İttifaqının plenumu qurtardı. Hökumə²⁸ (MK nümayəndəsi) son söz alaraq* gözəl bir nitq söylədi. Saatdan çox danışdı. Bütün dedikləri haqlı idi. Hər şeydən artıq yazıçıları maraqlandıran onun gözəl danışığı idi. Arabir elə gözəl orijinal obrazlı ifadələri olurdu ki, hamı heyran edirdi, bir-birinə baxıb təkrar edirdi.

Yuxarı işçilər arasında bu qədər təmiz, gözəl türkcə danışanlara çox az təsadüf edilir. Danışqda Osmanlı dili təsiri hiss olunurdu. Osmanlı kəlmələri də ifadəli idi. O kəlmələr ki, 27-ci illərə kimi çox modda idi. Məsələn: püskürmək (alov püskürmək və s.). Dərhal duyulurdu ki, bu adam vaxtilə çoxlu osmanlı ədəbiyyatı oxumuş və bu ədəbiyyatı yaxından tədqiq etmişdir. Birisi bu zəmini doğrultdu. Hökumə Musaxanlıyı sevirmiş, lakin türkcəni yaxşı bilmirmiş. Mus(axanlı) başqa bir qızı (indiki arvadını) sevirmiş. Hökumə sevilmək üçün, bu adamın diqqətini özünə cəlb etmək üçün nəsrə, şeirlə yaxından tanış olmağa başlayır. Və nəticə etibarilə bu sevginin ona çox böyük xeyri olur. O türk dili və ədəbiyyatını gözəl öyrənir. Hökumə gözəl roman obrazıdır.

Plenum çox gözəl keçdi. Bundan əvvəlki plenum də insafən gözəl keçmişdi: bu isə ondan gözəl keçdi. Dərin məzmunlu, siyasi və bədii mündəricəli, tərbiyəvi, səmimi... heç şübhəsiz bu plenumun gözəl nəticəsi olacaqdır. Axşam bunu dərhal duydum. Plenumun qurtarışı münasibətilə axşam konsert verməyə Xan çağırılmışdı.**

Camaat gec yığıldı. Xan xeyli gözləməli oldu (bir saatdan çox). Nəhayət, konsert başlandı. Y.Vəzir də arvadı ilə gəlmişdi. Yanımda oturdular. Onu sevinc içində gördüm. Böyük, çətin məsuliyyətli bir imtahandan qalibiyyətlə qurtarmış bir məktəbli sevinci....Ən çox bu adam ruhi iztirab keçirmişdi. Bu adam həqiqətən şura hökumətinə xidmət etmək istəyir. Ancaq əlindən gəlmir. Mənə belə gəlir. Söhbətlərindən belə nəticə çıxarmaq olar. “Studentlər”in əksinq(ilabi) bir roman olduğu söylənilərkən “adamın ruhi iztirab keçirdiyi duyulurdu, qızarıb, tutulub danışdı. O, özünə qarşı sərt qərar gözləyirdi.”** Ancaq qərarda belə bir şey eşitmədi. Bu onu sevindirdi. Bu sevinci axşam konsertində duydum. Daha gizli bir şəxsiyyət olan Seyid Hüseynə də bu sevinci duyulurdu.*** Konsertə gələn kimi üzündə təbəssüm göründü (Hərçənd onun üzünə nə gülüş, nə təbəssüm yaraşır), dərhal Faruqla oynamağa başladı. Lakin buna kimi (ta işdən çıxarılandan da qabaq) çox tutqun və kəskin görünürdü.

²⁸ – Hökumə Sultanova (1909 - 1981) – 26 yaşında Azərbaycan MK-nın şöbə müdiri işləyib. MK nümayəndəsi. Bir müddət Azərnəşrin direktoru (1941-1947) olub.

* – AK(b) P MK-nın Kultur və Maarif şöbəsinin müdiri H.Sultanovanın plenumun sonundakı çıxışı gurultulu alqışlarla qarşılanmışdır. “Müsfıq haqqında Hökumə yoldaş qeyd etmişdir ki, o, bizim sıralarımızda qalmalı və bizim olmalıdır. Lakin Müsfıq mütəmadiyan tənqid edilməli və bu yolda tərbiyələndirilməlidir. Onun burada oxuduğu son şeiri Müsfıqın ulu Stalin konstitusiyasından ilham aldığını göstərir. Bu şeiri o, mətbuatda tənqid edildikdən sonra yazmışdır.” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 27 mart 1937-ci il)

** – Xanın konserti martın 21-də olmuşdur. Lakin ola bilsin ki, plenumun qurtarması münasibətilə də onun konserti olsun. Bu barədə məlumat yoxdur.

*** – Plenum Y.Vəzirə son xəbərdarlıqla özünü yenidən qurmağı, sosializm quruluşunu əks etdirən əsərlər yazmağı tələb edir.

**** – Plenum redaktə etdiyi kitabda böyük siyasi səhv buraxdığı üçün Seyid Hüseyni Yazıçılar İttifaqının idarəsi üzvlüyündən çıxarmışdır.

Qərarda Ə.Cavadın Yaz(çı)lar ittifaqının üzvlüyündən çıxarıldığı yazılmışdı. Səsə qoyuldu. Qərar bir səsle qəbul olundu.

Qərarda M.K.Ələkbərlinin liberallığı da qeyd olunmuşdu. (Şahbaziyyə, Talibliyyə, Çəmənəminliyyə – “Studentlər” romanı və başqalarına qarşı tutduğu mövqe...).

Yazıçılar uzun alqışlarla qadın jurnalı çıxarmaq qərarını qarşıladı.

Plenum, əsasən, 3 şeyi qeyd etdi. I. Köhnə yazıçıların yenidən qurulmasında olan ağırlıq, hətta bəzilərinin əski cəbhəsində tamamilə durmasını 2. Tənqidimizin dil zəifliyi, liberallığı, bəzən ikiüzlülüüyü (Hidayət məsələsi). 3. Şura tematikasına girişmək. Oktyabrın 20 il(iliyində) layiqli əsərlər hazırlamaq.

10. IV. 37

Keyli gün keçdi. Qeydə vaxt olmadı. Keçmiş günlərin bəzi mühüm hadisələrini qeyd etməmək olmaz.

“Vişka”da yenidən bir məqalə çıxdı. Məqalə yazıçılar plenumunun yekunlarına həsr olunmuşdu. Məqalənin stili Stroqonovun stilinə oxşayırdı. Məqalədə plenumda şəxsi tənqidin lazımınca aparılmadığı və bəzi yazıçılar haqqında liberalcasına davranıldığı əsas tutulurdu. S.Hüseyn pantürkist, Musaxanlı “maxrovıy müsavatist”, Papili millətçi müsavatçı şair adlanılır. S.Vurğun da niyə Müşfiq haqqında danışmamış”- deyə töhmətləndirilir. S.Hüseyn Musaxanlının, Y.Vəzirin, Sanılının, S.Mümtazın (“keçmişdə alverçi olan bu adam”) (-bu fikir məqalə müəllifindədir- B.Ə.) Yazıçılar İttifaqı sıralarında qalıb qalmamasının yenidən müzakirə olunması kimi, bir məsələ irəli sürüldü. M.Müşfiq də millətçi-müsavatçı şair adlandırılırdı.* İki gün əvvəl Yaz(ı)çılar İttifaqı plenumda bəzi adamların iştirakilə iclas çağırılmışdı. Yenə çıxıb danışılar. Yenə hər kəs öz günahını boynuna almış, ya böhtan sözləri rədd etmişdir. Bu gün də çağırış siyahısına viza atdıq, 13-də axşam ümumi yığıncaq olacaqdır.**

22. IV. 37. BAKI

Arifgilə getmişdim. Xəstə idi. Şöbənin bəzi məsələlərini danışdıq. Əvəz də orada idi. Əli Vəliyevə (İttifaqın təşkil şöbə müdiri) rast gəldim. Yeni əsərindən söhbət açdı. Sonra dedi: “Sən də əsər yazırsanmı? Bu gün Səməd (Vurğun) səni bərk tərif edirdi. Skromniçat eləyirsənmiş. Yazdığın romandı? “Bu sözləri qərribə bir halda söyləyirdi. Sanki deyirdi: “Səndən belə şey?” Ayrılıqdan sonra Əvəzə dedim. “Romanı nəhaq tərif etdilər. Əsər hazır çapdan çıxandan sonra danışmaq lazımdır. Bəlkə heç qəbul olunmayacaq?” Arif də söhbət arasında belə şey dedi: “İttifaqa bir ərizə ver. Romanı qurtarmağa sizə kömək etsinlər: “Ərizə kimi bir şey vermişəm” – dedim.

* – İmzasız dərc olunan “Bolşevistskoe vospitanie-qlavnoe v rabote pisatelskix orqanizatsiyi” məqaləsi (“Vişka”, 3 aprel 1937-ci il) nəzərdə tutulur. B.Musayev məqalənin məzmununu aşağıda çox düzgün ifadə etmişdir. Əlavə olaraq deyə bilərik ki, müəllif əsasən Ə.Cavadın üzərində dayanmışdır. B.Musayevin məqalə müəllifi Ş.Straqovu güman etməsi faktı maraqlıdır. M.Stroqonovun bu redaksiya ilə əlaqəsi aqressiv idi. Lakin məqalədə Stroqonovun öz üzərində işləməməsi də tənqid olunmuşdur ki, bu da həmin dövr məqalələri üçün xarakterik idi. Həm də bu, fikri yayındırmaq üçün ən yaxşı yol idi.

** – Aprelin 12-də keçirilən “Yeni yazanların ümum Bakı iclası” nəzərdə tutulur. İclasda 125 yenyazan iştirak etmişdir.

* * *

18-də Səmədgilə getmişdim. Romanın da əl yazısını aparmışdım. Oturdum. Bəzi məsələlər haqqında söhbət getdi. Romanın yazılış hissəsini göstərdim. “Bir parça oxu” dedi. “Əsəri okt(yabrın) XX illiyinə qurtarmaq üçün bir şeydə kömək etməsini söylədim. Azərnəşrdə bədii ədəbiyyat şöbəsi müdiri olmağım yaradıcılığma olduqca böyük əngəldir. 3 dəfə ərizə vermişdim, azad etmirlər. Mənə heç olmazsa 3 ay məzuniyyət verilsə, işdən azad olsam, əsəri yazıb tamamlayaram. Dördəndən biri qalmışdı. “Pul köməkliyi istəmişən?” “Yox” “Niyə? Pul veririk, məzuniyyət düzəldərəm. Hökumətin buraxdığı puldan almağa hər kəs kimi sən də haqqın var. Sabah bir ərizə yaz ver. Düzəldərəm”. Təzə başladığı pyesindən* də bir neçə parça oxudu. Xırda burjuva ruhlu bədii bir ziyalı gəncin həyatını, inkişafını, nəhayət ordan olmasını təsvir etmək istəyir. Gənc- şairdir. Öz həyatını əsas alır. Lakin tipikləşdirir, oxuduğu parçalar çox gözəldi. Əsərin mündəricəsini, kompozisiyasını söylədi. Mən öz fikrimi söylədim. Pyesin obrazlar və hadisələr vəhdətinin pozulması qorxusu olduğunu qeyd etdim (Hadisə müxtəlif yerlərdə baş verir. Qəhrəman kənddə, sonra rayon mərkəzində, daha sonra Bakıda olur....hər yerdə obrazlar dəyişəcəkmi? Vəhdət pozulmazmı?). Bu məsələ onu düşündürdü.

Arvadı, oğlu və özü ilə bərabər gəzməyə çıxdıq. Azərnəşrin qabağındakı şavəxdə xeyli oturdum. Oğlunu çox istəyir. Ona elə gəlir ki, Yusif(oğlu) dünyada təkdir. Söz yox, yaxşı uşaqdır.

Ayrıldıq. Onlar evlərinə getdi. Mən də tramvaya mindim.

30. V. 37. BAKI

Dünən axşam “Həyat”a⁴ baxdım. Pis yazılmamış. Nöqsan tərəfləri çoxdur. Aktyorlar, ümumiyyətlə, gözəl oynayır. Əsərin müvəffəqiyyətinin çoxu onların talantı sayəsindədir. Xüsusilə, Ülvi (Rəcəb-B.Ə.) gözəl oynayır. Süleymanın qoluna girən kolxuzçu da gözəl oynayır.

Baxıcılar hələ bizdə nə aşağı səviyyədədir. Onları maraqlandıran nədir? “Material” sözü, müxbir. Sənənin (Möhsün-B.Ə.) qızlar haqqında söylədiyi küçə sözləri. Ülviyə az vurulmuş, lakin Sənəni səhnədə görünən kimi, xuliqancasına bir söz deyən kimi əl vurulur. Adamın könlü bulanır: diqqət etdim, gələnlərin çoxu tələbələr idi...

Romanımdan “Sevir-sevmir” parçasını ona⁵ oxuyanda heyran oldu (il yarım əvvəl oxumuşdum) o məni fikir adamı hesab edir. Bu parça ilə tamamilə başqa bir adam olduğumu da gördü. Demək məndə dərin fikir kimi, dərin də hiss varmış.

* – Haqqında söhbət gedən pyesin varlığı barədə hələlik elmi məlumat yoxdur. Lakin obrazın təqdimatından bu əsərin “Xanlar” dramındakı Söhbət obrazı olduğu görünür. Buradan onu da müəyyənləşdirmək olar ki, S.Vurğun əvvəlcə bu obrazın – şairin keçdiyi yolun təsvirini nəzərdə tutmuş, sonralar əsərin konfliktində inqilabi hadisələr əsas yer tutduğundan əsər “Xanlar” adlandırılmışdır.

⁴ – M.İbrahimovun əsəridir.

⁵ – M.Dilbazi nəzərdə tutulur.

Keçən ayın 26-da Yazıçılar İttifaqında nasirlər gecəsi oldu.* Mehdi sözü mənə verdi. “Sənin parçan yaxşıdır, sən oxu”, - dedi. Oxudum. Əl vurdular. O biri qoçaqlar oxumağa başladı.

30. XI. 38. BAKI

Hamı mənim romanımla maraqlanır, xüsusilə yazıçılar. Keçən ayın 26-da nəsr gecəsində Yazıçılar İttifaqında oxuduğum bir parça hamıda mənə qarşı qəti müsbət bir fikir yaratmışdır: yaxşı yazıçı olacaq, yaxşı roman olacaq. O gecədən sonra yazıçıların mənə olan əlaqəsi də dəyişmişdi. Bu əlaqə əvvəldən də yaxşı idi. Lakin indi bu başqa bir şəkil almışdır, onlar mənə adlı bir yazıçı kimi yanaşır, mənə bir yazıçı kimi müraciət edirlər. Hətta danışıqlarında, təbəssümlərində də bir başqalıq vardı.

28. XI-də bədii ədəbiyyat şöbəsinin (“Azərnəşr” nəzərdə tutulur – B.Ə.) 1939-cu il planı müzakirə olunurdu. Mən də getmişdim. İclas çox hay-küylü keçdi. Əyyub²⁹ iclası apara bilmirdi. Plana salınmış kitablar bir-bir müzakirə olundu. Yazıçılar, tənqidçilər... Osman (İttifaqın sədri) Qəzənfər³⁰ (Azərnəşrin direktoru) hamı orda idi. Hamı planla maraqlanırdı, çünki hamının ya kitabı plana salınırdı, ya da sonra işləmək üçün material saldırmaq istəyirdi. Məlum şey, hamının maddi və mənəvi həyatı o plandan asılıdır.

Söz mənim romanıma çatanda Əyyub belə dedi: “İndi sizə bir adamın adını söyləyəcəyəm, onu birinci dəfə eşidirsiniz. Bu söz heç kəsi təəccübləndirmədi, (lakin hamı mənə baxdı) çünki mənim roman yazdığımı hamı bilirdi. Arif yerindən dedi: “O hamımızdan yaxşı yazacaq.”

Klassiklər hissəsində bərk mübahisə başladı. Mehdi, Əli Vəliyev, hətta Arif ikinci dərəcəli klassiklərin (daha doğrusu, köhnə ədəbi nümayəndələrin) çap olunmasına razı deyildilər. Əli deyirdi ki, biz onları tanımırıq, bizə hələ onlar lazım deyil. Mən söz aldım, qəti etiraz etdim və belə bir təklif etdim: keçmiş kulturamız haqqında ətrafında təsəvvür əldə etmək üçün böyük klassiklərimizin yetişdiyi dövrü lazımınca bilmək üçün keçmiş ədəbiyyatımızın ikinci, hətta üçüncü dərəcəli nümayəndələrini də çap etmək lazımdır. Bu, son dərəcə mühüm işdir - lakin bunu belə etməli, mən plan düzəldərkən belə də təklif etmişdim. Məşhur klassiklərimizin dövründə yaşamış şairləri toplayıb, məşhur Vəqif dövrünün şairləri və. c. adı ilə cildlər buraxılmalıdır. Bu təklifə hamı razı oldu. Özüm də sevindim. Çünki edilən səhv düşüncəsiz təkliflər ikinci dərəcəli ədəbiyyat nümayəndələrinin meydana çıxması yolunu bağlayırdı, bu da keçmiş kulturamızı öyrənmək, meydana çıxarmaq üçün böyük bir əngəl idi.

Bundan sonra klassikləri (özümüzünkünü, rus və avropalıları) cild-cild buraxmaq təklifini də keçirdim. Bu da çox mühüm məsələdir. Bu vaxta kimi bu bizdə olmamışdır. Lakin 38-ci il planında mən bu işə başladım. Sabir, Füzuli, Seyid Əzim və başqaları bu əsasda çapa hazırlanmışdır.

* – “Oktyabrın 26-da Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı nəsr seksiyasının iclası olmuşdur. İclasda nasirlərdən Mir Cəlal, Əli Vəliyev, S.Rəhimov, S.Rəhman, Bəydulla Musayev, Əvəz Sadiqov və başqa yoldaşlar hekayə və romanlarından parçalar oxumuşlar. Oxunan əsərlərin müzakirəsi yaxın günlərdə təşkil ediləcəkdir.” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 6 noyabr 1938-ci il)

²⁹ – Əyyub Abbasov (1905-1957) – şair, dramaturq, 1939-cü ildə Azərnəşrdə bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri işləyirdi.

³⁰ – Qəzənfər Məmmədov “Kommunist” qəzetinin redaktoru olub.

19. XII. 38. BAKI

Romanın I hissəsi qabağımdadı. Yaza bilmirəm. Məndə qəribə hal var: zorla yaza bilmirəm, könlümdə həvəs, həyacan qaynamadıqca yaza bilmirəm. Bu, “İnsan”ın gedişinə çox mane olur.

“Hacı Murad” stolun üstündə idi, alıb Taxo-Nadinin müqəddiməsini oxudum – bəlkə könlüm hərəkətə gəldi. Yenə nəticəsiz...

20. XII. 38. BAKI

Yox, könlüm o qədər də inad deyilmiş. Bu dəfə tez havaya gəldi. Dünən xeyli yazdım.

23.XII.38.BAKI

Dünən axşam Luppovun “İntelligensiya və revalyusiya” temasında məruzəsi oldu. Çox çətin, çox sönük. Yarımçıq qoydum, getdim. Mənim kimi zalın yarısı narazı çıxıb getdi. Moskvada olan işçilərdə çox mənfi, çox pis (bundan pis şey mən təsəvvür etmirəm) bir fikir var: “Moskvadan qıraqda hər nə varsa Moskvadan geridədir!” Provinsiyada yaşayanlar hara, Moskvadakılar hara! Provinsiya xalqı hər cəhətdən çox-çox geridə qalmışdır”. Buna görə də o adamlar həmişə provinsiyaya üstədən aşağı baxırlar. Dünən aydın oldu ki, Luppov da bu fikir sahiblərindəndir! Onun etdiyi məruzəni indi bizim orta məktəb müəllimləri, tələbələr söylər, bəlkə ondan da artıq bilik verər... Gözəlovla (Az.MK(b)P, MK yuxarı aqitasiya propoqanda müdiri), institutun elmi katibi yuxarıdan baxırdı, camaatın getməsinə təəccüb edirdilər. Görünür ki, bunun səbəbini anlamırdılar.

24. XII. 38.

Dünən yaxşı yazdım. Yazmaq həvəsim heç sönməzdi. Saat dördə kimi oturdum. Qonaq gəlmişdi. O çox vaxt aldı. Ancaq həvəsim pozulmadı. Nə ola, həmişə belə həvəs ola... Bu gün gündüz yaza bilmədim. Fikrim çox dumanlı idi. Ancaq oxudum. Axundovun “Yek kəlmə” haqqında məktubunu oxudum. Nə qədər gözəl məntiqlə yazılmış. Sənəti, islam dinini bu qədər ifşəedici bir məqalə ömrümdə oxumamışdım.

Bir neçə gün əvvəl Rahim bədii ədəbiyyat şöbəsinə gəldi. Mən də oturub Sabirin külliyyatı materialına baxırdım. Yadıma gəldi. Yadında qalan iki-üç rübaisini oxudu. Yaxşı yazmışdı. Dedim ki, Rahim bu forma bizdə ölüb gedir. Lakin bu bizdə bizim ədəbiyyat tariximizdə ən gözəl formalardan, şeir formalarından biri olmuşdur. Bütün klassiklərimiz bu formadan istifadə etmişdir. Ancaq bizim dövrümüzdə nədənsə buna əhəmiyyət verilmir. Bu şeir forması bizdə, bizim gözüümüz qabağında ölüb gedir. Sənin başladığın bu iş çox gözəl, çox da təqdirəlayiq bir təşəbbüsdür. Xüsusilə bu forma sənin qələmində gözəl səslənir. Sən bir-iki rübailə kifayətlənmə. Həm də ki, kefin gəldiyə qoyma. Bu formanı ədəbiyyatımızda- Sovet ədəbiyyatında əsaslandır, ona əvvəlki vətəndaşlıq hüququnu qaytar, yeni Sovet rübailəri yaratmaqda ilk təşəbbüsçü ol. Bu işi, bu təşəbbüsü başlamısan. Ciddiyyətlə davam etdir. Xırdaca bir kitab şəklində rübailərin çap olunsun, hər səhifədə bir rübai. Bilirsənmi, xalqımız onu necə sevvəcək? Bu, xalqımızın cib kitabçası olacaq.

Xalqımız belə şeyə çox həvəskardır. Az sözlə çox fikir ifadə etmək, həm də gözəl ifadə etmək! Rübai şeirin incisidir. Rübailərlə sən könlünün lirikasını, fəlsəfəsini, tənqidini gözəl verə biləcəksən. Mən “Ədəbiyyat qəzeti”ndə işləyəndə Bəbir Məmməd zadə⁶ adlı bir cavan oğlan yazardı, gətirib mənə oxuyardı. Pis yazardı, bacarmazdı, lakin mən ona dəfələrlə göstəriş verərdim, təhrik edərdim. Yazma deməzdim, ancaq yaxşı yaz deyərdim. Axırda əla oldu ki. mən onun dəfələrlə düzəltdiyim, özünə düzəltmədiyim bir neçə rübaisinə qəzetdə çap elədim. O zaman fikirləşdim ki, niyə şairlərimiz bu gözəl formadan istifadə etmirlər. İndi bu işə sən başlamısan. Yaxşı da, başlamısan. Ancaq hiss edirəm ki, “bu da bir həvəs imiş. Tez gəldi, keçdi” qabilindən olacaqdır.

Söz, görünür, Rahimə lazımcına təsir buraxıbmiş. Səhər yenə işlədiyim vaxt gəldi. Gülə-gülə görüşüb dedi: “Verdim bir kitabça! Lap yəqin! Şeir, rübai. Sən deyən, balaca bir kitabça. 20-30-u yazmışam. Bu axşam bu üçünə yazdım. Təzə yazdıqlarından bir neçəsini - yadında olanını əzbər oxudu: “Necədi? – “Yaxşı”. “Radaktoru da sən olacaqsan! Verdim bir kitabça!”

Elə bil ki, Rahim böyük, qiymətli bir şey tapmışdı. Uşaq kimi sevinirdi. Bu həvəs, bu sevinc bizdə gözəl sovet rübailəri yaradılmasının binəsi olacaqdır.

6. I. 39 BAKI

İnsan həyatını bu qədər gözəl təsvir etmək olarmış! Nə qədər bədii! Olduqca oxumaq istəyirsən.... Valeh oldum! Ömrümdə bu qədər hərarətlə heç bir kitab oxumamışdım. Bu kitab ölənə kimi mənim yadımdan çıxmaz.

Bu kitab – Şolom Aleykumun “Seçilmiş əsərləri”dir

Xəstələnmişdim. Kalit olmuşdum. İki qədəh likorun bəlası! Bir də mən – içki... Təzə ilin sağlığına araqladıq.

II. 01. 39. BAKI

Mirvaridən (Dilbazi – B.Ə.) dünən kağız aldım. Kiyev oblastındakı istirahət evindədir (İndi də yazıçılar evində). Şevçenkonun bir şeirinin tərcüməsini göndərmişdi. Oxudum, zəif tərcümədir. Üstündə mütləq təzədən işlənməlidir. O yazıb ki, tərcümələri bədii şöbəyə ver. Mən vermədim. Bu şəkildə onu görmək olmaz. Bu gün ona məktub yazıram. Keçən kağızında da, bunda da qeyd edir ki, Rzaya Yaltada oxudum, xoşuna gəldi. Rza öz fikrini səmimi demiş, ya Mirvarinin ürəyini sındırmamaq üçün tərcüməni bəyənmiş, bilmək çətindir. Ya bəlkə də Rzanın şairlik zövqü zəifdir...

Azfanın Dil və Ədəbiyyat İnstitutu yenə məndən əl çəkmir. O gündən bəri neçə kərə çağırıblar. Bu gün getdim. Heydər Hüseynov³¹ da gəldi (İnstitut direktoru təyin olunmuş, Arif də müavini). Çox danışdıq. Çox düşündüm. Vicdanım rədd etmək əleyhinədir. İş çox mühümdür. Adam tapılmır. Çox fikirləşdik, səndən başqasını tapa bilmədik. “Məsələni elə qoydular ki, dediyim kimi rədd etməyə vicdanım qəbul etmədi. Madam ki adam yoxdur, o halda yaxamı qırağa çəkməyə haqqım varmı? İş şəraiti də yaxşıdır. Məni baş elmi işçi keçirirlər, eyni zamanda ədəbiyyat şöbəsinin rəhbərliyi mənə tapşırırlar.

⁶ – Bəbir Məmməd zadə (1914-1942) – Bakının Şağan kəndində anadan olub. 30-cu illərdə şeirləri dərc olunub. Əsasən qəzəl yazmışdır.

³¹ – Heydər Hüseynov (1908-1950) – tənqidçi, filosof

Azərnəşr kimi bataqlıq deyil. İş müəyyəndir, məhduddur. Hamısı da qanan adamlardır. Burda elə bilirəm adam kimi işləmək və təşəbbüs göstərmək olar. Ancaq bir şey mənə, gülünc gəlir: birdən-birə mənim baş elmi işçmi olmağım! Birdən ikiyə kimi bir əsər yazmayan bir adam baş elmi işçi! Mən Arifə dedim ki, bu çox qərribə olur. Axı bir elmi işçi kimi sizə bir şey verə bilməyəcəyəm. Əgər yazdığım romanı elmi iş hesab edirsinizsə, o ayrı (güldük). Arif deyir ki, kimin elmi əsəri var ki? Burda işləyənlər hamısı sənin kimi. Sən hər şeydən əvvəl bu işə rəhbərlik edəcəksən. Sən bu işi bacarırsan. Elmi iş də ki, öz-özlüyündə düzələcək.

...Bu saat Nizami* məsələsi durur. Bunu yaxşı təşkil etmək, bu işi gözəl yerinə yetirmək lazımdır. Bu da balaca məsələ deyil.

Mənim işçilərım kimlər olacaq. Hələ ki, Rəfilidir;³² Arashdır, Qasımzadədir³³ Xəndandır.³⁴

Bu işin başqa tərəfini də yoxladım. İldə iki aylıq məzuniyyəti var, maaşı da pis deyil. Mərkəzi Komitənin qərarından sonra rəsmi bir işdə olmaq mütləq lazımdır. Bundan yaxşı da yer təsəvvür edə bilmirəm.

Bədii ədəbiyyat şöbəsində bu gün müşavirə çağırılmışdı. MK-nın qərarı ilə əlaqədar olaraq səhər saat 9-da işə gəlmək. 3⁰⁰-da getmək qərara alınıb. Bu qərarı tətbiq etməklə (eynilə) bədii ədəbiyyat şöbəsi bütün işçilərindən məhrum oldu. Ancaq Əbülhəsən³⁵ Əvəz³⁶ və Əyyub bu şərti qəbul etdi. Demək o boyda şöbə bu üç adama əsaslanacaq? Gülməli hal. Heç şübhəsiz Qəzənfər (direktor) MK qərarını Azərnəşrdə ...cəsinə tətbiq edir. Yəqin ki, bu barədə gec-tez bir qərar, bir göstəriş olar. Otaqlarda, o səs-küydə, o tünlүkdə tərcümə etmək olar? Bir gün Qəzənfərin qulağından yapışacaqlar, pis də yapışacaqlar. Şöbənin planı qalanda, pis yerinə yatanda, keyfiyyət cəhətdən axsayanda görək kim cavab verəcək. Ştatda olmayan, iş götürən adamlara da elə iş təklif edirlər ki, hamı başını tutub qaçır. Qonorarın 50% indi, 50%-də kitab çıxandan sonra... Bu da Əbülqasımın³⁷ və Qalyansmin³⁸ maliyyə siyasətidir. Qəzənfər də bu siyasətin quyruğunda gedir. Yazıq Azərbaycan ədəbiyyatı! Onun taleyini gör kimlər həll edir! Zıyançılar, qalınqafalar!

16. 01. 39.

Azərnəşrin bədii ədəbiyyat şöbəsində dörd işçi qalmışdı. Əvəz⁷ bu gün ərizə verib çıxmışdır. Ələkbər Abbasov deyirdi ki, mən də ərizə verib çıxacağam. Rzaquluzadə də bu fikirdədir. Bir Əbülhəsən qalır. Gülməli vəziyyət! Ağlanacaq bir hal!

Mirvari nə münasibətləşə S.Rüstəmə teleqram vurub ki, tərcümələri Beydullaya göndərmişəm, sizə verməlidir. Görünür, ondan tələb ediblər. Mən tərcümələri zəif olduğu üçün saxlamışdım, yazmışdım ki, özün gəl, bir də

* – Ədəbiyyat İnstitutuna Nizaminin adının verilməsi nəzərdə tutulur.

³² – Mikayıl Rəfil (1905 - 1958) – şair, ədəbiyyatşünas

³³ – Feyzula Qasımzadə (1889 - 1976) – ədəbiyyatşünas

³⁴ – Cəfər Xəndan (1910 - 1961) – şair, ədəbiyyatşünas

³⁵ – Əbülhəsən Ələkbərzadə (1904 - 1096) – yazıçı

³⁶ – Əvəz Sadiq (1898 - 1956) – yazıçı

³⁷ – Əbülqasım Hüseynzadə (1890 - 1988) – folklor toplayıcısı

³⁸ – Qalyansmin – güman ki, Azərnəşrin maliyyə işçilərindəndir

⁷ – Əvəz Sadiq (1898 - 1956) – yazıçı, tərcüməçi və publisist

tərcümələr üstə işlə, sonra verək, sənin işin zəiflər sırasında olmasın. Görünür, mənim məktubumu hələ almamışdır. Ya ona elə bir məktub yazmışlar ki, o da tez vermək məcburiyyətində qalıb. Burdakılar hələ tərcümələrini verməmiş, onu tələsdirmişlər. Bununla öz fəaliyyətsizliklərinin üstünü pərdələmək istəyirdilər. Redaktor o birilərə baxınca biz də yetirərik. Bu məsələyə S.Rüstəm niyə qarışır? Başım çıxmır. Hər kəs özünü bir yolla gözə soxmaq istəyir. Guya fəaliyyət göstərir. Şevçenko yolunda çalışır.

19. 01. 39. BAKI

Üç gündür ki, dəli kimiyəm. Fikirdən başım ağrıyır. İnsanın beyni nə qədər möhkəm quruluşlu! Belə hadisələr qarşısında dəli olmasaq bir məcuzədir. Bu hadisə nədir? Yenidən rus əlifbasına keçmək! Tamamilə rus əlifbasına! Bu yeni latın əlifbasına keçilən vaxt qoyulsa idi, doğrudan- doğruya rus əlifbasına keçilsə idi, nə dərd vardı. Üç gündür fikirləşirəm, indi rus əlifbasına keçmək üçün heç bir əsas tapa bilmirəm: nə siyasi, nə iqtisadi, nə kultur, nə də xalq in-teresi.

Məsələyə siyasi cəhətdən baxaq. Rus əlifbasına keçməklə biz sosializm quruluşuna bir xeyir verə bilərikmi? Yox. İndiki vəziyyətdə belə məsələlərlə məşğul olmaq, xalqın başını belə məsələlərlə qarışdırmaq xidmət deyil, ziyançılıqdır. Bəlkə bunu internasionala bir əhəmiyyəti var? O da yoxdur. Rus əlifbasını qəbul etməklə heç bir internasional məsələ həll olunmur. Əksinə, xalq bu məsələyə ruslaşdırma kimi baxacaq, xalqımızda qardaş, ruslara qarşı daxili bir ədavət, bir hiss oyanacaq. Xalq düşünəcək ki, ruslar zorlama öz əlifbalarını bizə sıırıyır, bizim bu iyirmi ildə qazandığımız bütün müvəffəqiyyətlər- kultur, müvəffəqiyyəti məhv etmək istəyirlər. Başqa cürə başa düşülə bilməz, çünki bu əlifbanın təbliğinə başqa bir müsbət əsas tapa bilməyəcək. Narazılıq bütün xalqı bürüyəcək. Dövlətə qarşı xalqı narazı salmaqdan dəhşətli şey yoxdur. Buna ancaq düşmənlər razı ola bilər.

Demək, məsələnin siyasi cəhətdən heç bir əsası yoxdur. Bir az da iqtisadi əsaslar axtaraq.

Mən ki, bu iqtisadi əsasları da tapa bilmədim. İqtisadi cəhətdən bunun xeyri deyil, zərəri var.

1. Bu iyirmi ildə Sovet fırqə gücü ilə kulturaya - kitablara xalqın savadlanmasına sərf olunmuş milyonlar boşa sərf olunmuş olur.

2. Təzədən latın əlifbasında çap olunmuş bir çox kitablar yenidən çap olmalıdır.

3. Xalqı yenidən savadlandırmaq üçün milyonlar sərf etmək lazımdır.

4. Bütün mətbəə şriftləri, çap maşınları, yazı maşınları təzədən qurulmaq üçün yenə milyonlar sərf olunmalıdır.

5. Hal-hazırda proyekt üzrə düzələn rus əlifbasında bütün səslər olmadığından bir sıra qondarmalar əlavə olunmuş, bu da mətbəə işini əvvəlkindən 50% süni sürətdə artırır, buna nisbət də artıq kağız sərf olunur, bu isə dövlətə yüz milyonlarla zərər vuracaq.

Məsələnin iqtisadi cəhəti də bu.

İndi kultur məsələsinə keçək.

Kulturamıza sosialist kulturamıza burda kömək edəcək bir şey varmı? Lakin ziyanı ağıla şığışmaz qədər çoxdur, dəhşətlidir:

1) Bütün xalq savadsız olur! Bu dəhşətdir! İyirmi il əlləş-vuruş, xalqı savadlandır, sosializm quruluşu ilə ayaqlamağa çalış, birdən-birə stop! Qəsdən... Əvvəlki oyun ko deyil, oyunu təzədən başlayırıq...Dəhşət!

2) Bu iyirmi əl ərzində çap olmuş kitablar məhv olur: kəsərsiz olur. Latin əlifbasına keçəndə bu çox və hiss edilir, çünki o vaxt ərəb əlifbasında çap olunmuş kitablarımız çox azdı. Lakin indi....Minlərlə kitab çap olunmuş, böyük-böyük kitabxanalar düzəlib... Bunların hamısını kəsərsiz bir hala salıb arxivə vermək... İnsan bunu düşündükcə dəli olur! Adamın tükləri biz-biz olur, bədən bulanır, qanı hərəkətsiz durur.

3) Rus əlifbasına keçiləndə bir sıra artırma hərf olur. Məsələn, rus dilində olmayan hərfləri ifadə etmək üçün rusca hərf götürülür, yanına 6 əlavə edilir. Bunu təsəvvür etmək üçün bir kəlmə yazaq.

14 hərf vardır. Latin əlifbasında. Lakin yenə rus əlifbasında 21 çıxır. Demək yazı və onu texnikası son dərəcə çətinləşir, anlaşılmaz bir hala gəlir. Bunun savadlaşmaya olan zərəri təsəvvür edilmir. Bu ərəb əlifbasında da çətin olur.

4) Bizi kulturamızdan birdən-birə iyirmi il geri atır! İyirmi il.

Rus əlifbasına keçməyin nə qədər zərərli olduğunu göstərmək üçün bunlar da kifayətdir.

Belə bir şeydə xalq bizdən razı qalarmı? Burda xalqın səadəti yox, fəlakəti var! Burda dəhşət var!

Yazıçılar, elmi işçilər, dilçilər, ədəbiyyatçılar bir sözlə Azərbaycan intelligensiyasının öndə gedən adamları heyrət içində qalıb. Hamı açıq-aydın etiraz edir, eyni zamanda qorxur... Sabah alnına siyasi bir damğa vurmasınlar. O gün Heydər* Qasımzadəyə** tapşırır ki, hazırlaş, bu əlifbanın yaxşılığına danış. O da öküzü kimi başını aşağı əyib göy gözləri ilə o yan-bu yana baxır. Nə "hə deyir, nə "yox". Bu gün Səməd***, Rza**** Ədəbiyyat İnstitutuna gəlib Davidin***** (dil şöbəsinin müdiri) tezisini oxudular. Tezisdə ancaq gülməli komentlər var, əsas sübut yoxdur. Səməd dedi ki, heç olmasa ruscada olmayan latın hürufatından götürdüyümüz şəkildə saxlayaq, yersiz uydurmalara, çətinliklərə yol verməyək. David dedi ki, bu keçməyəcək. Rzaya tapşırılıb ki, sabah bu münasibətlə çağırılmış iclasda (Yazıçılar İttifaqının binasında) çıxış etsin. O da Səmədə demiş ki, heç bilmirəm, nə edim.

Səməd də bu məsələnin əleyhinədir. Lehinə olan kimdir ki... Axşam Səmədin yanına getmişdim. "Bu məsələnin əleyhinə çıxacağam" deyirdi, sosialist quruluşuna ziyan verdiyi üçün çıxacağam. İndi görərsən, sabah çoxları gəlməyəcək, biri deyəcək xəstələnmişdim, bir ayrı yerə getmişdim, hərə bir mahnı (bəhanə-B.Ə.) tapacaq. Bizim ziyalılarda kişilik yoxdur. Məncə bu məsələ ancaq müzakirə şəklində qoyulur, hər kəs də öz tezisini səmimi şəkildə deməlidir, qorxmaq lazım deyil. Qoy Bağırov yoldaş (Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi – B.Ə.) fikrimizi bilsin. Bəlkə ona düzgün məlumat verməyiblər".

Axır ki, yazıq bizim halımıza.

* – H.Hüseynov

** – F.Qasımzadə

*** – S.Vurğun

**** – R.Rza nəzərdə tutula bilər.

***** – David Rəsulzadə – Sonralar Az.SSR Xalq Komissarları yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin sədri işləmişdir.

22. 01. 39. BAKI

Ah, hisslər, hisslər...

23.I.39

Yenə bu gün çox düşündüm. Saatlarla düşündüm. Bu qərara gəldim: Azfanın Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda mənə təklif edilən vəzifəni (ədəbiyyat sektoru müdirliyini və eyni zamanda məni baş elmi işçi keçirmələri) götürməyəcəyəm...

...Qərarım budur. Sabah Azərnəşrin direktoru Qəzənfərin⁸ yanına gedəcəyəm. Bütün ürəyimi ona açacağam. Xahiş edəcəyəm ki, müqavilə əsası üzrə mənə tərcüməyə kitab versin. Bu mənim çoxdankı arzumdur. Ancaq bu yolla iztirabdan qurtara bilərəm. Ancaq bu yolla obrazları gözü yolda qoymaram.

25. I. 39. BAKI

Dünən Ariflə ətraflı danışdım. Dedim ki, sabah işə gəlməyəcəm. Arif məni anlayırdı. Eyni zamanda məni əldən qoymaq istəmirdi: “Sən istəsən, mən də işləməyəcəyəm. Məsələni belə qoyacağam”. Mən onun da vəziyyətini anlaya-ram. O da təkdir, inzibatçılıq tərəfdən zəifdir, möhkəm bir köməyə ehtiyacı var. Nəhayət, onu yola gətirə bildim. “Sabah Heydərə də deyərsən. Mən daha onunla qarşılaşmağa utanıram. O adam mənə bu qədər inandığı halda, mənim bu işi rədd etməyim bir az yaxşı olmur. Ancaq o məni anlaya bilsə, məndən inciməz”.

31. I. 39. BAKI

İndicə Uşaqlar və Gənclər nəşriyyatının bədii ədəbiyyat şöbəsi müdiri Seyidzadənin⁹ yanına getmişdim (əvvəl telefonla görüşəcəyimi söyləmişdim) Köhnə dostlardandır. Vəziyyətimi ona dedim. Azfonda nə üçün işə girmək istəmədiyimi, əlimdəki işi bu il mütləq qurtarıb vermək lazım gəldiyini və mümkünə mənə müqavilənamə üzrə tərcümə verməsini söylədim. O, diqqətlə mənə qulaq asıb dedi: “Çox gözəl. Hər kəsdən əvvəl tərcümə ilə səni təmin edərdim. Ancaq özün bilirsən ki, gərək əvvəl ştatda olan işçiləri təmin edəm. Sənə böyük bir kitab ayıram, direktorla da danışaram, arxayın ol. Planımız 4-5 günə təsdiq olunacaq”.

Seyidzadə məni arxayın etdi. Burdan tərcüməyə əsər ala bilsəm Azərnəşrə heç üzümü də çevirməyəcəyəm. Qəzənfər insan deyilmiş, insan cildinə girmiş tülkü imiş, dovşan ürəkli tülkü.

16.II.39 BAKI.

...Bu gün Yazıçılar İttifaqının katibi Cəfər Cədərov məni çağırmışdı. “Ədəbiyyat qəzeti”ndə işləməyimi xahiş etdi (tənqid seksiyasının müdiri). Rədd etdim. Səbəbini göstərdim. Bir saatdan çox xahiş etdi. Mən də rica elədim ki, məni bu işə cəlb etmə, imkan ver əlimdəki işi qurtarım. Rahim də orda idi...

Dəftər qurtardı. 16.II.39. Bakı

⁸ – Xalq rəssamı Qəzənfər Xalıqov, ya da Qəzənfər Məmmədov ola bilər. Azərnəşrin Qəzənfər adlı direktoru olmamışdır. Soyadını müəyyənləşdirə bilmədik – B.Ə.

⁹ – Mirmehdi Seyidzadə (1907-1976) – şair

22. II. 39. BAKI

Bu gün Abbas Zamanov yenə məni “Ədəbiyyat qəzeti”ndə işləməyə çağırırdı. Əlverişli şərait təklif etdi. Mən ona Arifə, Cəfər Cəfərova dediyim sözləri təkrar etdim. O, yenə də ümidini üzmədi.

Həbiblə bu gün rastlaşdım: sabah axşam onlarda olacağam. Romandan bir parça oxumaq istəyirəm. Bunu geniş surətdə tətbiq etmək lazım gəlir. Bu günlərdə C.Cəfərova, H.Arashıya, Arifə gələndə parçalar oxuyacağam.

6. III. 39. AXŞAM

Bu bir neçə gündə elə mühüm bir hadisə olmamışdır.

...Romandan bir parça Həbibə oxudum. Çox bəyəndi. Heç bir nöqsan göstərə bilmədi. Əvvəldən şərtimiz var idi. Nə nöqsan olsa, açıq deməli idi...

15. III. 39. BAKI, GÜNDÜZ

Dünən axşam nəsr gecəsi vardı. M.Rzaquluzadə 1938-ci ildə çıxan hekayələr haqqında obrazvari bir doklad etdi. Səthi idi yekunlaşdırmamışdı. Məsələyə formal yanaşdı. Əsasən, süjet üzərində dayandı. Hekayənin ideya, ustadlıq (sənətkarlıq- B.Ə.) cəhətinə heç toxunmadı. Hər halda ilk təcrübə olaraq bu da yaxşıdır. Osmana dəfələrlə bu barədə demişdim. Nədənsə, bunu da mühüm hesab etməyir, ya da “sabaha” qoyurlardı. Əli Vəliyevin hekayələrini mən oxumuram, oxumayacağam da.

M.Cəlalin “Gözün aydın” hekayəsini M.Rzaquluzadə gözəl hekayəyə bir nümunə göstərirdi. Bu da o qədər doğru deyil. Onun daha gözəl hekayələri var, onlar nümunə göstərilə bilərdi. Sabit Rəhmanın, Ənvərin, Cahanbaxışın, Əvəzin də hekayələrindən səthi danışıldı. Nədənsə hələ Sabit, həm də Ənvər, əsasən M.Cəlali tənqid etdi. “Gözün aydın”dan sonra “Vətən oğlu”nu hekayə hesab etmirdilər. Mən bu tənqiddən bir şey duyurdum. Mikayıl M.Cəlali tərif etdi və Sabiti, Ənvəri tənqid etdi. Deyəsən, bu onların şəxsiyyətinə toxundu. Cəfər Cəfərovda teoriya biliyi var: hekayənin incəliklərini, obrazların faktik nədən ibarət olduğunu bu adam yaxşı bilmir. M.Cəlalin ən gözəl təşbehlərini pis təşbeh kimi göstərirdi. Məsələn “qara günlərin əzabı onun bədənindən tər kimi tökülürdü. (təxminən belədir) təşbehini çirkin, pis təşbeh adlandırırdı. Tər nədi? Mətbuatda da tərdən bəhs olunur? Mən ona etiraz etdim. Mənim sözümə o biriləri də qüvvət verdi...

23.III.39. BAKI, AXŞAM

Bu bir neçə gündə romandan IX parçadan bir neçə adama oxudum: dünən axşam Yazıçılar İttifaqında C.Cəfərova, ondan qabaq Səmədə, Həmidə, bir də Həbibə oxumuşdum.

Səməd çox bəyəndi. Romanda qoyduğum problemlərdən ona ətraflı danışdım. Necə kitab olacağını da dedim.

...Cəfər bir neçə nöqsan göstərdi. Mən bir neçəsi ilə razılaşmadım.

...Mir Cəlalin “Gözün aydın” kitabını (hekayələr) svodkalarını da oxuyub çapa icazə verdim. “Koroğlu”nu da vermişəm. İndi Səmədin “Azad ilham”ı gəlir. Gör haçandı bunları redaktə etdiyim, indi çap olunurlar. Azərənşir çox pis işləyir. Mətbəə çox məhduddur.

28.IV.39. BAKI

Boğazımı operasiya etdirdim. Badamcıq vəzifəsi çoxdandı mənə əziyyət verirdi: onun təsirindən həmişə başım ağrıyırdı. Temperatura olurdu. Son vaxtlarda böyrəklərimə də, ürəyimə də təsir etməyə başlamışdı.

Operasiyadan sonra elə həkimin yanında qan açıldı. Dörd saat kəsilmədi. Bu mənə çox əziyyət verdi...

Ayın 15-də təsadüfən Nizami İnstitutuna getdim. Uşaqlarla görüşdüm. Mehdi də gəldi (“Ədəbiyyat” şöbəsi müdiri indi odur). Çox xahiş etdi ki, şöbəyə gəlim, işləyim. Arif gəldi. Görüşdük, danışdıq. O da “Beydulla, haçan gəlirsən” dedi. O da xəstələnibmiş. Bədəninə yel var....

* * *

Martın iyirmi beşi idi. Səmədin yanına getmişdim. Çap olunan “Azad ilham”da (redaktoru mənəm) bəzi suallar var idi, onları həll etməli idim. Səməd “Xanlar”dan dörd şəklini mənə oxudu. Çox yaxşı yazıb. Vəqifdən dərin, qüvvətli idi. Bunu ona dedim. Nədənsə o, “Vəqif”i qüvvətli hesab edir. Bunun bir səbəbi var. “Vəqif” obrazında o özünü vermişdir. “Vəqif”i çox sevməyi ondan irəli gəlir.

* * *

Səməd neçə gündür ki, Kirovabaddadır. “Vəqif”i tamaşaya qoyurlar. Onun hazırlığına gəlib.

Bir neçə gün əvvəl Bakı intelligensiyasının konfransı oldu, xəstə oldum, gedə bilmədim, çox təəssüf edirəm.

◆ Nəzər nöqtəsi

Südabə AĞABALAYEVA

AZADLIĞIN MƏHBƏSİ

*Qandal açılsa da qollarımızdan,
Köləlik hələ də beynimizdədir.*

Bəxtiyar Vahabzadə

Bizi Qlavlit adlanan nəzarət mexanizmindən, senzura deyilən “domokl qılincından” ayıran zaman məsafəsi çox da uzaq deyil, hətta o qədər qısadır ki, biz onun ağır nəfəsini hələ də küreyimizdə (və ürəyimizdə!) hiss edirik. Bu, lap postsovet respublikalarının sosializmdən, ədəbiyyatın sosrealizmdən xilas olmasına rəğmən, sosrealizm düşüncəsinin hələ də qaldığını müşahidə etmək qədər kədərli və üzücüdür.

* * *

Hər cür qadağalara, tabulara müxalif olan insan təbiəti “senzura” sözünü şüuraltıda “azadlıqdan məhrumetmə” anlayışı kimi qəbul edir. Avropanın 600 il əvvəl tanış olduğu bu söz hissi-emosional çalarının ağırlığı ilə yaradıcı insanın həyatını işgəncəyə çevirəcək qədər müdhiş səslənir. Amma eyni zamanda, senzuranın yaradıcılığa təkan verən amil olduğunu deməklə biz Amerika kəşf etmirik, sadəcə, Qqlavlit deyilən idarənin çox intensiv fəaliyyət göstərdiyi dövrü yaşamış, həmin idarənin əməkdaşları ilə qarşı-qarşıya oturub, qırmızı qələmlə sual işarələri qoyulmuş parçalara, cümlələrə, misralara yenidən baxaraq, hakimin suallarına cavab verirmiş kimi, özlərini təmizə çıxarmağa çalışmış, müdafiə edə bildikləri də, bilmədikləri də olmuş redaktorun, nəşirin, yazıçının qənaətlərinə söykənərək söyləyirik.

“Yazıçı əsəri sensorun oxuyacağını hələ yazmağı düşünərkən, sonra onu qələmə alarkən gözünün qabağına gətirirdi. İstər-

istəməz, özündən asılı olmayaraq, o, əsərinin, fikirlərinin ilk senzoru olurdu. İstedadlı yazıçılar nə edirdilər? Hələ əsər rüşeym halında olanda həyatın ağrılarını, quruluşun, sistemin eybəcərliklərini; kəskin fikirləri, cəsarətli sözləri elə bədii dona girdirirdilər ki, sensorun yapışmağa yeri qalmasın. Çox vaxt da buna istedadın gücü ilə nail olurdular. Daha bir vasitə “Ezop dili” idi; bu yolla da senzuradan yayına bilirdilər.

Senzurun da gerilədiyi, tərəddüdlə də olsa, güzəştə getdiyi, bilərəkdən gözyummaları da olub. “Azərbaycan romançılığının zirvəsi” (Anar) hesab olunan “Qətl günü” romanı “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmazdan əvvəl aylarla qlavlitdə “həbs” olunmuşdu. Baxmayaraq ki, Yusif Səmədoğlunun istedadı və şöhrəti, “yuxarılarda” nüfuzu kifayət qədər asan çap olunmağına imkan verirdi, senzura konkret səbəb göstərə bilməsə də, əsərin jurnalda dərcini ləngidirdi. Amma tezliklə “yuxarılarda” kimlərəsə pıçıldadı ki, əsərinin nəşrinə icazə verilməyəcəyi təqdirdə yazıçı mühacirət etmək niyyətindədir. Əlbəttə, SSRİ kimi bir dövlətdən Səməd Vurğun kimi şöhrətli bir şairin şöhrətli oğlunun imtina etməsi heç də xoşagələn hadisə olmazdı və tezliklə, romanın “zərərli və qorxulu” olmadığı, çapa məsləhət bilinməsi ilə bağlı rəy redaksiyaya çatdırıldı və nəhayət, 1984-cü il iyunun ortalarında, yeni 2 ay sonra jurnalın aprel nömrəsi çapdan çıxdı. “Qətl günü” romanı inanılmaz şöhrətlə ədəbiyyat tariximizin parlaq hadisəsinə çevrildi”.

Bu və bu kimi onlarla belə faktları misal çəkən jurnalın Baş redaktoru – tənqidçi, tərcüməçi, ssenarist, ömrünün 45 ilini 98 yaşlı jurnalda əritmiş İntiqam Qasımzadə həm də bu fikirdədir ki, senzuranın ləğvindən sonra yazılan əsərlərdə bədilik azalıb. Səbəb – məsuliyyət hissini zəifləməsidir.

Heminquey yazırdı ki, bədii əsərdə yazılanlar aysberq kimi olmalıdır əslində; bir hissəsi suyun üstündə, yeddi hissəsi altında.

Görünür, qadağalar həm də insanın müqavimət hissini səfərbər edir, onu daha məhsuldar və mobil olmağa səfərbər edir. Nəticədə, yazıçı da, əsər də bundan yalnız udur.

90-cı illərdə senzura nə qədər güclü idisə, ona qarşı müqavimət hissi də eyni dərəcədə güclü idi. Məlum Yanvar hadisələrindən sonra Bakıda çıxan qəzetlərin səhifələri “ağ ləkələrlə” dolu olurdu. Bu “ağ ləkələr” senzuranın dərcinə icazə vermədiyi materialların yeri idi. Senzuraya, rejimə etirazı, meydan oxumağı “şəkilləndirirdi”. Rusiya komendant saatının amansız nəzarəti şəraitində belə, yeni nəşrlər yaranırdı, leqal, ya qeyri-leqal fəaliyyət imkanları səfərbər olunurdu.

Maraqlıdır ki, senzura başqa bir fəaliyyət sahəsinə rəvac verirdi; “samizdat”lar qadağan olunmuş ədəbiyyatın nəşri ilə senzuranın öz əli ilə özünə vurduğu zərbə effektini gücləndirirdi. Senzuradan keçməyən yazıçı, əsər daha tez və daha sürətlə populyar olurdu.

Bir məsələni də unutmayaq: senzorların zövqü, qiymətləndirmə bacarığı və vəzifə borcu, sərvaxt məsuliyyət hissi heç də milli təəssüb-

keşlikdən, humanizmdən, bəşəri dəyərlərə məhəbbətdən xali deyildi. Həyat həqiqətlərinə, ictimai varlığa və cəmiyyət hadisələrinə baxışı etibarilə qabaqcıl fikirli vicdanlı, fəal vətəndaş mövqeyilə sənətin və sənətkarın əsil qiymətini bilən, dəyərləndirən sensorlar da olub və onlar ictimai münasibətlər dəyişəndən, vəzifədən gedəndən sonra da yazıçıların dostu olaraq qala bildilər, onların sıralarına ürəklə qoşulmağa mənəvi haqlarını itirmədilər. Əslində, bütün dövrlərdə vəziyyət və şəraitin verdiyi cüzi imkanları xalqın maraq və mənafeələrinə yönəltmək şövqü ilə çalışan insanlar olub və olacaq. Məsələ qiymətləndirmək və təqdimat mədəniyyətinə bağlıdır.

* * *

Senzuranın da milli xarakteri var. Bu xarakter mentalitətdən, milli-mənəvi dəyərlərdən asılıdır. Məsələn, Qərbdə rəğbətlə qarşılanan bir yanaşma Şərq düşüncəsi üçün qəbuləilməzdir və ya əksinə, Şərqlin inadla qorumağa çalışdığı dəyərlər və ölçülər Qərb tərəkkürünə yaddır. Elə bu məqamda bu gün tez-tez yada salınan, Qərbin cidd-cəhdlə, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş ölkələrə demokratiya göstəricisi kimi ixrac etməyə çalışdığı, bəzənsə, bir tələb kimi irəli sürdüyü Diffamasiya haqqında Qanunun qəbulu ilə bağlı ikili münasibəti xatırlatmaq istərdik. Bəli, şərəf və ləyaqətin qorunması, azad söz, azad fikir və ifadə azadlığı bütün dövrlər üçün aktual olsa da, onun tətbiqində milli xarakterin, mental xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının vacibliyi unudulmamalıdır. Şərəf və ləyaqət, ailə, namus, şəxsi həyatın ictimailəşdirilməsi məsələsində şərqli, qafqazlı düşüncəsi ilə fransız, rus, holland, fin, amerikalının fikri fərqlidir. Şərqli üçün söz, etibar, inam, ləyaqət hissi tarixən daha çox yazılmamış qanunlara tapınıb, onun üçün bu məsələlərin qanunla, hüquq-mühafizə orqanlarının müdaxiləsi ilə, məhkəmə çəkişmələri ilə həll olunması az qala şərəf və heysiyyətinin alçaldılması anlayışı ilə ekvivalentdir. Vətən, bayraq, papaq, at, namus, milli valyuta ölkənin, xalqın rəmz hesab olunan bir çox nəsələri də bu qəbildəndir.

* * *

1998-ci ildə Azərbaycanda senzura ləğv olundu. Bununla da, sanki, müəyyənliyin sonu gəlib çatdı, xaos bütün sahələri, xüsusən də şüurları zəbt etdi. Senzuranın ləğvindən sonra dəyərlərə münasibət dəyişdi; mövcud rejimə şair kimi müxalif olmuş Bəxtiyar Vahabzadənin şeiri istiqlalın və yeni əsrin ilk illərində yenə də narazı notlara kökləndi:

***Azadlıq! Nəhayət, qovuşduq sənə,
Amma deyəmmədik: "Şükür Allaha!"***

Azad sözə, azad düşüncəyə əngəl olan senzuranın ləğvi potensial imkanlara əsaslanan yeni ifadə tərzini tələb edirdi. Daha ağ ləkələrə,

“Ezop dilinə”, sətiraltı mənaların çatdırılması yolları üzərində düşünməyə ehtiyac qalmadı; əvəzində isə, sürətlə artan başqa “ləkələr” narahatlıq doğurmağa başladı; ölçü hissini itirilməsi, ifadə məsuliyyəti əvəzinə əndazəsiz intonasiya baş alıb getdi, dəyərlərin deqradasiyası qorxusu getdikcə gücləndi, sosial şəbəkələr aqressiya ocağına çevrildi.

Senzuranın ləğvi ilə yaranan mənəvi məsuliyyətin az qala unudulması, əxlaqın insan münasibətləri çərçivəsində yox, daha çox insan-texnika-insan münasibətləri ilə “tənzimlənməsi” işarə oxunu tərsinə çevirir və senzuranın mənfi çaları dəyişir, onun bu böhrandan az qala yeganə xilas yolu olması haqqında fikirlər daha tez-tez və ucadan səslənir.

Kütləvi kommunikasiyada mənəvi idealın sıxışdırılması, unudulması əxlaq anlayışını arzuolunmaz çalarlara bürüyür. Bu gün insan əxlaqı anlayışı makromühitin təsiri ilə formalaşır, daha irsi keyfiyyətlər, mikromühitin klassik anlamda əxlaqi dəyərləri dominantlığı qoruya bilmir. Bu gün ailəni və cəmiyyəti televiziya, sosial şəbəkələr idarə edir və elə adamları, elə düşüncəni bizim evimizə gətirir ki, biz özümüz onları evimizin kəndərindən içəri buraxmazdıq. İnsan-texnologiya-insan üçbucağında rəşional düşüncənin hökmranlığı senzuranı da gücsüz edir.

***Vəzifə eşqinə, mənəşəb eşqinə
Qardaş qardaşına güllə atırsa,
...Vətən övladları biri-birinə
Efirdə, qəzetdə böhtan atırsa...
Belə azadlığı istəmirəm mən,
Belə azadlığı istəməz Vətən!***

Bəxtiyar Vahabzadənin bu “imtinasına” haqq qazandıranların narahatlığı, Məmməd Arazın oxşar müraciəti –

***Bir süfrə başında iki sözüümüz
Bir ola bilmirsə, ta nəyik belə,
Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə? –***

səbəb – nəticə əlaqələri üzərində düşündürür: deqradasiyaya uğramış (və ya uğradılmış!) əxlaqla milli simasızlıqdan sığortaya kimsə zəmanət verə bilməz.

Bu məqamda Vaqif Səmədoğlunun oxucularla son görüşlərindən birində dediyi sözləri, bu sözlərdəki peşmanlığın acı tütüsünün qıvrıla-qıvrıla səmanın ənginliyinə qarışdığını bir tutqun mənərə kimi xatırlayıram:

“...Bu yaxınlarda Parisdən dostum, məşhur gürcü kinorejissoru Otar İoseliani mənə zəng etdi, ağlaya-ağlaya dedi ki, Vaqif, istəmirəm Gürcüstanda kapitalizm olsun və dəstəyi asdı. Kapitalizm uğrunda milli-azadlıq hərəkəti oldu, meydanlara çıxdıq, mübarizə apardıq, amma indi görürəm ki, kapitalizmin bizə verdiyi

azad ticarət, demokratiya da dəhşətli, cavabsız sual imiş". ("525-ci qəzet", 18.09.2014)

Bu, əzəzil xəstəliyin yorğun saldığı 75 yaşlı Vaqif Səmədoğlunun ömrünün sonunda dilə gətirdiyi etirafı idi. Həmin Vaqif Səmədoğlu ötən əsrin 60-cı illərinin sonunda öz nəslinin ədəbi arzusunu dilə gətirdi, təntənəsini yaşayan ideologiyanın iflasa uğrayacağını öncəgörən əminliylə rejimin üzünə oxuyurdu:

hansı rəngdə çəkəcəklər vətənim xəritələrdə?

Bu və bu qəbildən olan şeirlərinin toplandığı əl boyda ilk kitabını işıq üzü göləndən az sonra satışdan yığırdırmışdılar. Bir xeyirxah dostunun hesabına kitabın çox cüzi sayda nüsxəsini xilas etmək mümkün olmuşdu. Hələ bu, SSRİ-də çox məşhur olan görkəmli şairin – Səməd Vurğunun oğlu idi. Və ötən əsrin 60-cı illəri idi.

Bəli, senzuradan azad olmuş mətbuat və ədəbiyyat, bütövlükdə isə cəmiyyət, münasibətlərin adını və sərhədlərini düzgün müəyyən-ləşdirmək çətinliyi ilə üz-üzə qaldı. Rəsmi qurumun ləğv olunmasını düşüncə və davranışlarda sərhədsiz sərbəstlik kimi qavrayanlar azadlığın dərk olunmuş məsuliyyət olduğunu başa düşməkdən çox uzaqdılar və heyif ki, bu gün də belədir.

Jurnalda işlədiyim ilk illərdə şahidi olduğum bir hadisə yadıma düşür. Həmin dövrün gənc yazıçılarından biri redaksiyaya yazı təqdim etmişdi. Az qala hər gün gəlir, hər dəfə də eyni tonda soruşurdu: "Mənim əsərim(!!!) hansı nömrədə gedir? (Diqqət edin; yazım bəyənilibmi, fikriniz necədir yox ha, məhz hansı nömrədə gedir! İndi çox işlənən ifadə ilə desək, postsenzura dövrünə xas olan bu intonasiya da "düşüncə azadlığının dərk" nümunəsidir). İlk "instansiyaların" görmədiyi xeyli qüsurları olan yazı Baş redaktora təqdim olunmuşdu və müəllifi də "təlimatlandırmışdılar"... Redaktorun ilk sualı, düzü, marağımı çəkdi:

– Oğul, rus bölməsini bitirmisiz?

– Yox, azsektorda oxumuşam, necə bəyəm?

– Əvvəla, əsərin dili qüsurludur, elə bil azərbaycanca bilməyən bir adam yazıb, ikincisi, siz bu yazdığınızın ailə üzvlərinizin oxumasını istərdiz?

– Allah eləməsin, mənim ailəmdəkilər belə şeyləri oxuyammazlar...

– Bəs onda bunu jurnalın oxucularının ailə üzvlərinə niyə rəva görürsüz?

Gənc bir cavab tapmadı, getdi, səhər yenə gəldi: "məne spravka verin ki, əsərimi niyə çap etmirsiz!"... Sonra məlum oldu ki, "əsərinin" süjeti də oğurluqdu; xarici filmlərdən birinin süjetini "özümü-zünküləşdirib". O vaxtlar videokasetlər təzə-təzə dəbə düşürdü, hələ hamı üçün əlçatan deyildi... Bu və buna bənzər faktlar o dövrdə tez-tez olurdu, insanların inanc və etiqadına münasibətdə aqressiya, şübhəli oriyentasiyalara rəğbət, əxlaqsızlığın təşviqi, qıyası, ailə institutu modelini dağıtmağa hesablanmış təşviqat və təbliğata xidmət edən sənət və

yaradıcılıq mövqeyini müdafiə cəhdləri bu gün də davam edir. Bu gün də “diribaşlar” nəinki süjet, bütövlükdə mətnləri “çırpışdırıb” xarici ədəbiyyat nümunələrini özününküləşdirməkdə davam edirlər (utan-masan, oynamağa nə var ki), üslub, intonasiya, mövzu, nəfəs yadlığını, tərcümə səriştəsizliyinin də bir yandan faş etdiyinin fərqi nə varmadan, “modern düşüncə” yiyəsi olduqlarına özlərini inandırdıqları və təqdim etdikləri kimi, samozvanets iddiaları ilə iti addımlarla irəliləyirlər. Bu gün də tirajlanması münasib bilinməyən açıq-saçıqlıq, “təfərrüatlı təsvirçilik” yetikliyi, azad, qabaqcıl düşüncə və sənət nümunəsi adı ilə dirəniş göstərməkdə davam edir. Hələ ki, bu iddialara qarşı yeganə sipər peşəkar redaktor və vicdanlı nəşir “senzurasıdır”; müəllif-redaktor münasibətlərində balanslı siyasət prinsipini gözləməklə, iddiaların yox, idealın ekologiyasını, ədəbi-estetik zövqün formalaşmasında dəb-dəyər tarazlığını düşünərək.

Bəzən yanlış olaraq belə düşünənlər də tapılır ki, milli ruh həqiqi sənətin və onun yaradıcılarının məramını “milli çərçivəyə” pərçimləməkdir, əksinə, əsl yanaşma milliliklə bəşəriyyəti qarşı-qarşıya qoymur, əsl sənətin gücü ilə azadlığı məsuliyyətin dərkini təqdim edir.

Hələlikse, vəziyyət nigarən suallar doğurmaqda davam edir: doğrudanmı bizi öz vicdanımızla üz-üzə qoya biləcək bir qüvvənin adı senzura mıdır?! Doğrudanmı senzura nostaljisi doğru yola çıxaracaq? Müşahidələr və təhlillər onu göstərir ki, boşluqlar vardır, onların müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması haqqında düşünmək lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl, işğal və atəşkəs və nəhayət, hətta bu gün Qələbə sevincini yaşayan bir ölkədə hərbi, siyasi, milli təhlükəsizliyin nəzərə alınmasının vacibliyi yazıçının, nəşirin üzərinə daha böyük məsuliyyət qoyur və peşəkarlıq amilini bir daha aktuallaşdırır.

Sual oluna bilər, “senzura” hansı halda daha təhlükəlidir və ağrılıdır: məhsulun çapaqədərki, ictimailəşdirilməsində olan mərhələsində, yoxsa, informasiyanın, mətnin, nəşrin çapdan sonra nəzarətə alınması, yayımdan “yığışdırılması”, başqa sözlə, daldan atılan daş?! Söhbət hərbi senzuradan, dövlət sirlərinin qorunmasından, ictimaiyyət üçün maraqlı olan insanın şəxsi həyatından gedirsə, “zərərin məhdudlaşdırılması” baxımından “senzorun” vaxtında müdaxiləsi bəlkə də xeyirədir?! Hər halda, sual bu gün də açıqdır.

Dövlət Sirlərini Mühafizə Edən Baş İdarənin ləğvindən sonra bütün müsbət və mənfi məqamları ilə ictimai rəyə təsir imkanları açıq olduğundan, medianın və ədəbiyyatın milli və dövlətçilik maraqlarına, cəmiyyətin maraqlarına nə dərəcədə uyğun olub-olmamasını düşünmək peşəkarlığın bir göstəricisi olaraq qalır.

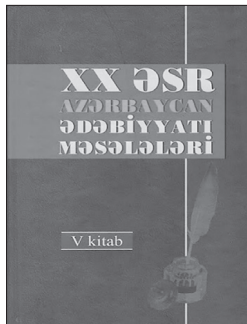
Senzuranın ləğvi məsələsinə münasibət heç vaxt birmənalı olmayıb. Rəylərin bir qismi bu addımı alqışlayır, onu vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda bir addım, nailiyyət, mətbuatın müstəqil inkişafının, söz və ifadə azadlığının, sərbəst yaradıcı fəaliyyətin təmin olunması yönündə müstəsna addım kimi dəyərləndirirdilər. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan hakimiyyəti bu addımı müharibə şəraitində atmışdı, həmin dövr üçün cəsarətli addım idi. Digər qismi isə, əksinə, senzuranın

ləğvini medianı məhkəmə çəkişmələrinə sürükləmək cəhdi kimi qiymətləndirirdi. Əslində, bu addım milli vətəndaş həmrəyliyinə, medianın, ədəbiyyatın, yaradıcı fəaliyyətin məsuliyyətli olmasına çağırış idi: “Deməyə sözün, hünərin, cəsarətin və yaradıcı yanaşmanın varsa, buyur”.

Bu gün senzura daha qorxulu bir kabus var; ənənəvi dəyərlərə senzuranın yoxluğu şəraitində reyting “xəstəliyi” daha güclü zərbə vurur. Açıq-saçıqlıq, hər şeyi öz adı ilə səsləndirmək düşüncə və ifadə azadlığı kimi başa düşülür. Məhz belə düşüncəyə “xidmət” bu gün belə təəssürat yaradır ki, senzurasızlıq insanı öldürür. Amma düşünmək istəyirsən, doğrudanmı cəmiyyətin, insanlığın yeganə problemi senzuranın olması və ya olmamasıdır?

Əslində, internet üzərində senzura – nəzarətin yalnız ictimailəşdirilmiş “məhsul”, fəaliyyətə müdaxilə edə bilən növü, eləcə də ona münasibətlə bağlı görüşlər, qənaətlər yeni müstəviyə keçir. Senzura internet üzərində nəzarətdə gücsüzdür. Klassik anlamda senzura isə, əslində, qalmalıdır və qalır da. Redaktə, peşəkar redaktor və vicdanın simasında qalır. Bu “senzor” çox mühüm bir iş də görür: mənsub olduğu ədəbiyyatın, medianın “dil” problemindən tutmuş, hər cür dəyərlərə münasibəti tənzimləyir, yeni və köhnə düşüncəni, yeni və köhnə üslubları, ahəngi, intonasıyanı balanslaşdırır. Daha doğrusu, belə olmalıdır! Azadlığın anarxiya olmadığını unutmayaraq, cəmiyyətin taleyinə məsul olduğunu unutmayaraq, onun humanist ovqatda inkişafına nail olmağa çalışaraq. Yalnız belə olduqda cəmiyyət üzvlərinin mənəvi gücü çox olar, ümumi ahəng, harmoniya təmin olunar. Əslində, gözəl, sağlam cəmiyyət o cəmiyyətdir ki, onun hər bir üzvü mahiyyətindən qaynaqlanan həyat yaşayır, fəaliyyət göstərir. Əgər hər kəsin vicdanı onun senzoru ola bilərsə, senzuraya – hamının təsəvvüründə qorxunc, amansız idarəçilik metoduna ehtiyac qalmayacaq. Belə olarsa, senzura da növündən, xarakterindən asılı olmayaraq, mənəvi borcunu, İnsan adının layiq olduğu mövqeyi müdafiə etməklə, bəşəriyyətin, cəmiyyətin taleyini düşünməklə yerinə yetirməli olduğunu dərk edəcək. Bədii yaradıcılıq sahəsinə gəlincə isə, onun obyektə insandır, insan-cəmiyyət, insan-təbiət münasibətləridir. Bu münasibətlər aydınlaşmayınca, ədəbi ideal müəyyən olunmayınca, ədəbiyyatın böhranı qaçılmazdır.

♦ Kitab rəfi

“XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ”

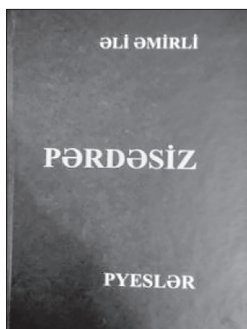
V KİTAB

BAKİ, “ELM VƏ TƏHSİL”, 2021

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”nin V kitabı nəşr edilib. Çap olunan kitab Mir Cəlal və müasirlərinə həsr olunub. İki hissəli kitabda Mir Cəlalin bədii-elmi yaradıcılığı müasir elmi meyarlar və nəzəri-metodoloji prinsiplər mövqeyindən araşdırılır.

Nəşrdə Elçinin “Yazıçı, alim, pedaqoq”, İsa Həbibbəylinin “Mir Cəlal ədəbi-elmi məktəbi: sadəlik, dərinlik və professionallıq”, Şirindil Alışanlının “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Mir Cəlal fenomeni” və sair tədqiqatlar yer alıb.

İşin rəhbəri və elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Şirindil Alışanlıdır.

ƏLİ ƏMİRLİ

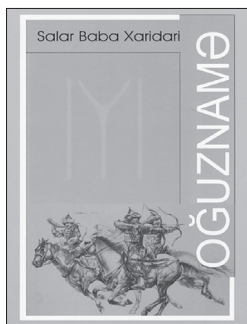
“PƏRDƏSİZ”

BAKİ, “ZƏRDABI NƏŞR” 2021

“Pərdəsiz” Əməkdar incəsənət xadimi, yazıçı-dramaturq Əli Əmirlinin “On beş” (2006), “Hasarın o üzü” (2010) kitablarından sonra üçüncü pyeslər kitabıdır.

Bu kitaba dramaturqun Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında uğurla tamaşaya qoyulmuş “Şah Qacar” tarixi faciəsi, “Ünvansız qatar”, “İki aktrisa üçün baş rol”, “Premyera”, “Gözəllik imperiyası”, “Nuri-didə Ceyhun”, “Ay, bu uzun sevda yolu”, “Sevgilim Sumqayıt”,

“Pərdəsiz” kimi orijinal pyesləri və L.Tolstoyun məşhur “Hacı Murad” povesti əsasında yazdığı tarixi dramı, Kalmık Milli Teatrının sifarişi ilə Kalmık ədəbiyyatının klassiki Sanci Balıkovun əsərlərinin motivləri əsasında qələmə aldığı “Gözlə məni” (rus dilində) iki hissəli taledramı daxil edilmişdir.

SALAR BABA XARİDARİ

“OĞUZNAMƏ”

BAKİ, “AFPOLİQRAF”, 2021

XVI əsrdə yaşayan Salar Baba Xaridarinin bu əsəri elmdə “Salar Baba oğuznaməsi” kimi tanınır. “Oğuznamə” Salar Babanın “Cami ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsərinin bir hissəsidir. Bu “Oğuznamə” bütöv halda “Oğuz övladi-ətbəq və baqi-ətrak tarixi” (“Oğuz və onun nəslinin və qalan türklərin tarixi”) adlanır. Nəşr olunan bu “Oğuznamə” 21 hekayətdən ibarətdir.

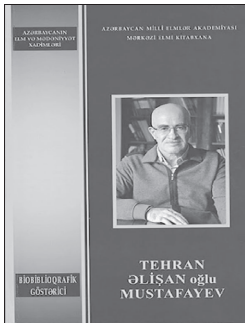
Kitabı türkmən dilindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön sözün müəllifi və nəşrə hazırlayan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İsmixan Osmanlıdır.

ELNUR UĞUR ABDİYEV
“HADRUT FATEHİ”

BAKİ. “ELM VƏ TƏHSİL”, 2021

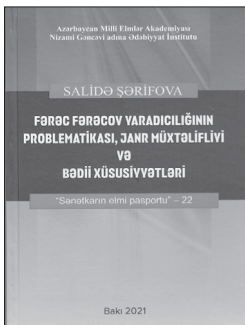
“Hadrut fatehi” Vətən müharibəsi qəhrəmanı Camal İsmayılovun həyatı və döyüş yolundan bəhs edən poemadır. Əsərdə Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin baş giziri olan qəhrəmanımızın öz dəstəsi ilə keçdiyi şanlı döyüş yolu, göstərdiyi şücaətlər qələmə alınmışdır. Hadrutun işğaldan azad edilməsində müstəsna xidməti olan Camal İsmayılovun döyüşçü obrazı əsər boyu öz qəhrəmanlığı ilə zəfərdən-zəfərə qoşan Azərbaycan hərbiçisinin gücünü və qətiyyətini özündə əks etdirir.

TEHRAN MUSTAFAYEV
“BİOBİBLİOQRAFİK GÖSTƏRİCİ”

BAKİ, “ELM” NƏŞRİYYATI, 2021

Tehran Mustafayevin “Biobibliografik göstərici”si kitabı nəşr olunub. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının “Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri” seriyasında çap olunan “Biobibliografik göstərici” AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Mustafayevin 60 illiyinə həsr olunub. “Biobibliografik göstərici” filologiya elmləri doktoru Tehran Mustafayevin həyatı və elmi fəaliyyətinin əsas tarixlərini, əsərlərinin bibliografiyasını – kitab, məqalə və məruzələrini, həmçinin alim haqqında yazılmış mənbələri və s. əks etdirir.

SALİDƏ ŞƏRİFOVA

**“FƏRƏC FƏRƏCOV YARADICILIĞININ
 PROBLEMATİKASI, JANR MÜXTƏLİFLİYİ VƏ
 BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ” (Monoqrafiya)**
BAKİ, “QANUN” NƏŞRİYYATI, 2021

Monoqrafiya giriş, beş fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və tarixə həkk olunmuş anlardan ibarətdir. Kitabda Maxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar jurnalisti, şair, yazıçı, publisist, NMR Ali Məclisinin deputatı Fəreç Fəreçovun həyatı, bədii və elmi publisistikası, nəzm və nəsr əsərlərinin problematikası, janr müxtəlifliyi və bədii xüsusiyyətləri geniş tədqiq edilib.

Kitabın elmi məsləhətçisi və “Əməldə və əsərlərdə özünüifadə nümunəsi” adlı ön sözün müəllifi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, akademik İsa Həbibbəyliydir.

Monoqrafiya “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasında işıq üzü görən iyirmi ikinci nəşrdir.